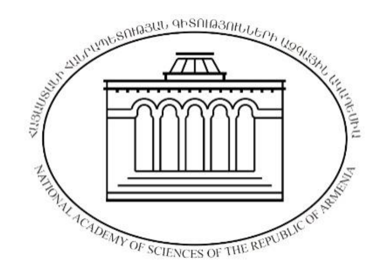
ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2023 N 1 (31)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2023 Թ. N 1 (31)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН*
Член-корреспондент НАН РА,
доктор филологических наук, профессор,
зав. кафедрой древней и средневековой армянской литературы
и методики ее преподавания в АГПУ им. Х. Абовяна
aelita.dolukhanyan@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.5-15

ИСТОРИЯ АРЦАХА В ТРУДАХ ФРАНЦУЗСКИХ АРМЕНОВЕДОВ

Ключевые слова: Арцах, Азербайджан, геноцид, зарубежные историки, территория Армении, урартская надпись, историческая истина.

Введение

Прежде чем обратиться к трудам выдающихся французских арменоведов XIX, XX и XXI веков, необходимо рассмотреть, что писали об Арцахе армянские историки. В этом контексте исключительны свидетельства отца армянской историографии Мовсеса Хоренаци и известного историка XIII века Степаноса Орбеляна, согласно которым Арцах входил в состав Армении еще в глубокой древности до нашей эры[1].

По словам Хоренаци, во времена Аждаака Мара Арцах уже являлся частью Великой Армении. Великолепный переводчик «Истории Сюника» Степаноса Орбеляна – Ашот Абрамян ссылается в своих сносках на тот отрывок из исследования академика Сурена Еремяна по «Географии» Ана-

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 23.09.22, գրախոսվել է 23.09.22, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

[1] **Մովսես Խորենացի** 1913, 106:

нии Ширакаци, который гласит: «Область Арцах, согласно «Географии», была 10-й областью Великой Армении площадью 11.528 квадратных километров. Она включала современный Нагорный Карабах и простиралась до Иджеванского района. Она была присоединена к Кавказской Албании в 387 году, а после восстановления независимой армянской государственности стала частью Армении»[2].

Утик был двенадцатой областью Армении с 8 провинциями. Арцах, как территория Великой Армении, уже значится в урартских клинописных надписях[3].

То что Утик и Арцах являлись территориями Великой Армении, подтверждает Н. Адонц на основе иностранных источников – трудов Страбона и Диодора[4].

Микаэл Чамчянц в своей книге «История Армении» пишет, что Арцах был одной из 15 областей Великой Армении[5]. Научными источниками Чамчянца являются труды Хоренаци и Прокопия.

У Гевонда Алишана есть специальное исследование, посвященное Арцаху, в котором, помимо армянских источников, он опирается на факты, предоставленные зарубежными авторами.

Французские арменоведы об Арцахе

Когда основоположник французского арменоведения А.-Ж. Сен-Мартен писал свой монументальный труд «Исторические и географические заметки об Армении», кроме трудов армянских летописцев он использовал многочисленные разноязычные источники – греческие, латинские, арабские, персидские и др. Представляя историю Армении, Сен-Мартен проявляет критический подход. Некоторые страницы его книги посвящены истории Арцаха.

Говоря о династиях Армении, – Айказянах, Аршакидах, Багратидах, Рубенидах Киликии, о последнем Лусинянском царе, Сен-Мартен не забывает упомянуть, что в Нагорном Арцахе, южнее Гандзака и Барды, еще в

---

[2] **Ստեփանոս Օրբելյան** 1986, 429–430:

[3] Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա 1981, 72:

[4] **Ադոնց** 2009, 357:

[5] **Չամչյանց** 1984, 208:

начале XIX века существовали небольшие независимые княжества, армянские владельцы которых называли себя меликами: «Мелик, имя происходит от арабского Мелик, что означает царь»[6].

К пятнадцати областям Армении, упомянутым в книге, относятся следующие: 1) Высокая Армения, 2) Тайк, 3) Гугарк, 4) Утик, 5) четвертая Армения, 6) Туруберан, 7) Айрарат, 8) Васпуракан, 9) Сюник, 10) Арцах, 11) Пайтакаран, 12) Агдзник, 13) Мокк, 14) Корчайк, 15) Персидская Армения.

Говоря о десятой области Арцах, он указывает, что в 1818 году Арцах уже был «подчинен Российской империи».

Сен-Мартен отмечает, что с XIII века Арцах носил также название Хачен, к тому же Арцах иногда называли Малым Сюником.

В своем небольшом очерке Сен-Мартен знакомит читателя с городами Арцаха. Это Гандзак, Гандзасар, Тавуш, Хачен, Джараберд, Амарас, Варанд, Дизак.

Арменовед дает толкование названия города Гандзак. По его мнению, название Гандзак восходит к армянскому слову гандз (сокровище), ибо, несомненно, он был назван так в силу того, что в этом городе хранились сокровища древних армянских царей. А Амарас был для армян святыней, поскольку там хранились мощи святого мученика Григория: «Дьяконы мощи Григория взяли, привезли в Малый Сюник и похоронили в городе Амарасе»[7].

Мари Броссе перевел труды тринадцати армянских историков на французский язык, добавив ценные предисловия и сноски. 1839 годом датируется его исследование, посвященное армянским монетам. Ученый солидарен с армянскими историками в том, что цари Кавказской Албании имели армянское происхождение[8]. Он приводит изображение медной монеты армянского царя Кавказской Албании Горика, на обеих сторонах которой армянскими буквами написаны армянские слова. Броссе посвятил двухтомный объемистый труд работе Степаноса Орбеляна «История Сюника», переведенной им с древнеармянского на французский язык. Мно-

[6] **Saint-Martin** 1818, 42–43.
[7] **Saint-Martin** 1818, 43–44.
[8] **Brosset** 1839, 34.

гие страницы исследования М. Броссе являют собой исследование топографии Сюника. Ученый приводит отрывки из трудов Шахназарянца, Алишана, Инджиджяна, отмечая, что слово Сисакан, согласно Шахназарянцу, в разговорной речи стало Сисианом. Перечисляя провинции Сюника, Броссе локализовал Хачен, иногда называемый Малым Сюником и Абандом, между Сюником и Арцахом.

М. Броссе говорит также о важной географической части Армении, Карабахе, особенно о городе Шуши. Карабахская область Армении граничит с Гандзаком или Елизаветполем с востока, а с запада – с рекой Кура и армянской областью Ордубад. Местность гористая, но лесистая, поэтому Карабах и получил название Черный Сад (Jardin noir). Карабах состоит из Арцаха, Малого Сюника и Утика. Крупнейшая река Арцаха – Тартар, впадающая в Куру; есть также река Хачен. Наряду с рассказом Орбеляна Броссе представляет связанные с регионом политические и географические факты. Область разделена на 6 провинций, одной из которых является Зангезур, ранее называвшийся Кашатаг. Здесь протекают реки Тартар, Базарчай и Воротан. Центром является поселок городского типа Горис. Из сел можно назвать Хндзореск, жители которого отличились беспримерным мужеством во время Капанской войны, Корнидзор, в котором 75 домов и большая церковь без купола, а также Караундж, Тех, Хзнавар, Хот и др. Важными населенными пунктами являются Сисиан и Брнакот. Брнакот был резиденцией знаменитых меликов Тангянов, построивших мост через Базарчай и Каравансарай. Каракилиса находится на другом берегу реки Воротан, напротив Брнакота.

Мегри расположен неподалеку от Ордубада, в состав которого входит провинция Багк. В Зангезуре находится Татев, духовный центр Сюника. В VIII–X веках он стал резиденцией духовных лидеров Сюника, а в конце XIV и начале XV веков Татев был известным научным центром Армении благодаря Овану Воротнеци и Григору Татеваци. Татевский монастырь – каменное строение с надписью князя Тарасаича в центре. Колокольня монастыря построена Ованом Воротнеци. В селе Татев насчитывается 100 домов, в числе которых дома потомков меликов Орбелянов.

Далее М. Броссе подробно описывает Татевский монастырь, говорит о его надписях, рассказывает о Великом ските Сюника, о Сатанинском мосте, Алидзоре и Шнере.

Отдельная часть книги посвящена монастырям, монастырским надписям и местности Вайоц Дзор. Во всех провинциях Броссе обособляет деревни и поселения, принадлежавшие аристократии. Село Мартирос в Вайоц Дзоре являлось старой летней резиденцией князей Прош. Арменовед повествует также о монастырях Нораванк и Танаат.

Далее он описывает монастыри Гегаркуника, остров Севана с его монастырями, монастыри Сотской области. В работе Броссе подробно говорится о монастырях Арцаха, в частности, о Гандзасаре и Амарасе, со ссылкой на рассказы путешественников, описавших их, и рассказ часто выглядит так, словно сам Броссе видел все это. Он подчеркивает, что Гандзасар был построен в 1226 году армянским князем Джалалом и являлся главной церковью. А Амарас считает резиденцией католикосов Кавказской Албании, позже перенесенной в Партав и Гандзасар. Там есть церковь, которую основал сам Григорий Просветитель.

В книге Броссе интересен отрывок, посвященный описанию горы Мрав. «В центре Арцаха возвышается гора Мрав, у подножья разбрасывая во все стороны ручьи и родники. Это очень цветущая гора, возвышающаяся, как королева среди своих слуг»[9]. Он объясняет также значение названия горы – «Мраву сар – Пик Смерти».

Фредерик Маклер с восхищением писал об Арцахе в своей книге «Вокруг Армении», которая была опубликована в 1917 году. Приводимые им факты указывают на Геноцид армян, организованный младотурками.

Арменовед напоминает, что армяне, как цивилизованный народ, давно появились на исторической арене. Достаточно вспомнить свидетельства Геродота и Страбона. Армения играла важную роль на Востоке наряду с древней Ассирией и Персией. Находясь на стыке Востока и Запада, она стала связующим звеном между Европой и Азией.

Уже в XVII–XVIII веках два ярких имени прославили армянский народ. Первый представил в Европе армянскую литературу, а второй, обращаясь

[9] Histoire de la Siounie 1864, 167.

к европейским монархам, пытался привлечь внимание европейцев к армянскому народу, изнемогавшему под исламским гнетом. При этом Ф. Маклер подчеркивал, что этот азиатско-европейский народ, окруженный кровожадными полчищами, является христианским и связан с ценностями западной цивилизации.

Первым из этих двух пионеров национального движения был Аббат Мхитар, а вторым – Исраэль Ори.

Основой политического и духовного возрождения нации становится национально-освободительное движение армян. В поисках освобождения от мусульманского ига интеллектуальные круги армянского народа обратились к русскому царю Петру Великому.

Времена крестовых походов уже прошли, они никак не способствовали освобождению Армении. Освободительное движение кавказских армян против мусульманской Персии **началось с героического Карабаха, который первым разжег пламя освободительной борьбы**[10]. План освобождения Карабаха был составлен местными армянскими дворянами-меликами. Именно они послали в Европу потомка меликов Исраэля Ори, который должен был заручиться поддержкой Европы в борьбе с мусульманским игом. На протяжении двадцати лет И. Ори обращался к европейским монархам с просьбой о содействии армянам. Он встречался с такими могущественными историческими личностями, как монарх Леопольд и русский царь Петр Великий. Казалось, последний спешил решить вопрос об освобождении Армении, но разразилась русско-шведская война, и Армянский вопрос был отложен до установления мира.

Отношения между Российской империей и армянами в книге Ф. Маклера представлены в разделе «Армянский вопрос и армянские движения в первой половине XVIII–XIX веков». Согласно легенде, вышеупомянутые имена передавались из уст в уста героическим народом Карабаха и Сюника. В этом разделе представлена борьба армян Сюника, возглавленная Давид Беком и полководцем Мхитаром, к которому присоединились князь Торос, Баяндур, Тер-Аветик и многие народные герои. В своем изложении Маклер неоднократно называет карабахцев и сюникцев

---

[10] **Macler** 1917, 19.

героическими людьми («...он переходит из уст в уста у героических народов Карабаха и Сюника»)[11]. Затем Маклер представляет русско-персидскую войну 1826–28 гг., после которой Восточная Армения была освобождена от ига мусульманской Персии и присоединена к христианской России. В этой войне армяне добровольно пролили кровь, помогая русской армии в освобождении Нахичеванского и Ереванского ханства – земли армян («Pays des Arméniens»).

Борьбу за достижение национальной независимости армянского народа возглавлял католикос Нерсес Аштаракеци, которого Маклер называет **«Гарибальди, одетый в сутану»**[12]. Генерал Паскевич нанес первый удар именно Нерсесу Аштаракеци, выслав его в Бессарабию в августе 1828 года.

Известный арменовед Жан-Пьер Маэ, член Французской и ряда европейских академий, вместе со своей супругой Анни Маэ создали ценное арменоведческое исследование «История Армении», в котором Арцах назван исконно армянской территорией. В своем труде французские арменоведы – Жан-Пьер и Анни Маэ раскрыли истинную суть карабахского движения. Данный вопрос по сей день не нашел своего справедливого решения в силу проводимой Турцией антиармянской политики и отрицания Геноцида. Вот что пишут супруги Маэ об усилиях армянской стороны по урегулированию карабахского конфликта: «Однако с самого начала своего президентства в 1991 году Тер-Петросян пытался урегулировать конфликт с Азербайджаном и нормализовать отношения с Турцией. Соглашаясь с тем, чтобы геноцид не упоминался в конституции Армении, он заявляет о своей готовности к диалогу без каких-либо предварительных условий. Поскольку глобальное соглашение по статусу Карабаха оказалось слишком сложным, он предложил действовать поэтапно. Обвиненный противниками в том, что он пошел на слишком большие уступки для достижения мира, он был вынужден подать в отставку в 1998 году»[13].

[11] **Macler** 1917, 20.
[12] **Macler** 1917, 21.
[13] **Mahé A. et J.-P.** 2012, 51.

В книге представлено, как объявленная М. Горбачевым перестройка стала причиной жестокой резни армян в промышленном городе Сумгаит в Азербайджане, а также резни армян в Баку и Кировабаде и их насильственной депортации. Советская армия и Горбачев не защитили армян.

Заключение

Арцахская область Великой Армении являлась частью Армении за тысячи лет до Рождества Христова. Об этом свидетельствуют иностранные источники, отец армянской историографии Хоренаци, урартские клинописные надписи. Ее восточные части, отделившиеся от Армении и вошедшие в Кавказскую Албанию, находились под властью армянских царей. Об этом со ссылкой на неоспоримые факты говорится в книге известного историка Асатура Мнацаканяна «О литературе Кавказской Албании»: «Это армянское царство в Агванке продержалось в течение IX–XII вв., но затем пало; лишенное самостоятельности, оно было присоединено к владениям последних армянских царей из династии Багратуни (Багратидов), затем – амирспасалара Закаре, а позднее окончательно распалось на отдельные княжества-меликства, просуществовавшие вплоть до XIX в.»[14].

Таким образом, Арцах – это армянская территория, и данный факт является исторической истиной, что подтверждают видные французские арменоведы с начала XIX века и до наших дней.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աղոնց Ն. 2009, Երկեր, հ. IV, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 715 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա 1981, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 942 էջ:

Մովսես Խորենացի 1913, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տպղիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսյանցի, 429 էջ:

Չամչյանց Մ. 1985, Հայոց պատմություն, հ. Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 803 էջ:

Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 614 էջ:

Brosset M. 1839, Monographie des monnais Arméniennes, SPb, 44 p.

“Histoire de la Siounie par Stépannos Orbélian, 1864, traduit de l’arménien par M.Brosset, premier liv. SPb, 1864, second liv., SPb, 1866.

Macler F. 1917, Autour de l’Arménie, Paris, lib.E. Nourry, 326 p.

Mahé Annie et Jean-Pierre 2012, Histoire de l’Arménie, Paris, Perrin, 742 p.

[14] **Мнацаканян** 1969, 8–192.

Saint-Martin J. 1818, Memoires historique et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris, imp. royal, 450 p.

Мнацаканян А.Ш. 1969, О литературе Кавказской Албании, Ереван, изд. АН АрмССР, 219 с.

ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Ադրբեջան, ցեղասպանություն, օտար պատմիչներ, հայկական տարածք, ուրարտական արձանագրություն, պատմական ճշմարտություն:

Բոլոր նշանավոր ֆրանսիացի հայագետները Հայաստանի պատմությունը շարադրելիս նշել են, որ երկիրն ունեցել է տասնհինգ նահանգ, որոնցից թվով տասներորդը եղել է Արցախը, որը հայկական է եղել միշտ, մինչև որ XIX դարի սկզբին Արցախի մելիքները մահմեդականների արշավանքներից ազատվելու համար ինքնակամ միացել են ռուսական կայսրությանը: Այդ պատմական փաստերը Արցախի անցյալի մասին ֆրանսիացի հայագետները շարադրում են ոչ միայն ըստ հայկական աղբյուրների, այլև ըստ օտարազգի պատմիչների ու ժամանակագիրների վկայությունների: Ավելին՝ նրանք Շուշին հիշատակում են որպես Արցախի կարևոր կենտրոն:

Հայաստանի պատմական սահմանների մասին վկայել են նաև հին աշխարհի այնպիսի նշանավոր պատմիչներ, ինչպիսիք են Հերոդոտոսը (484–425 Ք.ծ.ա.) և Ստրաբոնը (61 Ք.ծ.ա. – 21 Ք.ծ.հ.): Ստրաբոնը նաև աշխարհագրագետ էր:

Սեն-Մարտենից սկսած (1818 թ.) մինչև մեր օրերի նշանավոր հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն, իրենց պատմական աշխատություններում վկայում են Արցախի մշտապես հայկական լինելը:

Արցախը հանձնվել է Ադրբեջանին 1921 թվականին Քեմալ Աթաթուրքի պահանջով՝ բոլշևիկների և Թուրքիայի քաղաքական հարաբերությունները կարգավորելու համար:

Պատմական Աղվանքում երկար տարիներ թագավորել են հայազգի արքաներ, Աղվանքի եկեղեցին ենթակա է եղել Հայաստանի եկեղեցուն, իսկ պետական լեզուն եղել է հայերենը: Իրականում Աղվանքում իշխել է հայ Բագրատունիների մի ճյուղը: Դա ևս փաստում են ֆրանսիացի հայագետները: Դա վկայում է նաև Աղվանքի հայազգի Կյուրիկե (Goric) արքայի պղնձե մետաղադրամի երկու կողմերում հայերեն տառերով և հայերեն լեզվով եղած արձանագրությունը:

Ֆրանսիացի հայագետները փաստում են նաև Արցախի ու Սյունիքի հայերի ազատագրական կռիվների մասին՝ ընդդեմ մահմեդական որևէ լծի:

THE HISTORY OF ARTSAKH IN THE WORKS OF FRENCH ARMENOLOGISTS

DOLUKHANYAN A.

Summary

Key words: Artsakh, Azerbaijan, genocide, foreign historians, Armenian territory, Urartian inscription, historical truth.

In their writings on the history of Armenia, all French Armenologists have noted that the country had fifteen provinces. Of those provinces, Artsakh was the tenth. It was always Armenian and under the control of Armenians until the beginning of the 19th century when Artsakh's Meliks (ruling princes, hereditary Armenian nobility) voluntarily joined the Russian Empire in order to protect themselves from the Muslim incursions. The French Armenologists cite those historical facts about the past of Artsakh not only on the basis of the Armenian sources, but also based on the accounts of foreign historians and the narratives of their contemporary writers. Additionally, the French Armenologists consistently cite Shushi as the important center of Artsakh.

The facts of the historical borders of Armenia are also ascertained in the accounts of Ancient Greek historians Herodotus (c. 484 – c. 425 BCE) and Strabo (61BCE – c. 21 CE). Notably, Strabo was also a geographer.

Antoine-Jean Saint-Martin (1818) and our contemporary, prominent Armenologist Jean-Pierre Mahé have documented in their works that Artsakh has always been Armenian.

Artsakh was handed over to Azerbaijan in 1921 due to of the demands made by Kemal Ataturk in order to normalize the relations between the Bolshevik government and Turkey.

Historical Caucasian Albania that was on the territory of modern-day Azerbaijan, which corresponds to the Northern Persian province of Adurbadagan ("Atrpatakan" in Armenian), for long periods of time was governed by Armenian kings. The Albanian Apostolic Church was under the religious jurisdiction of the Armenian Apostolic Church since 705 CE. Caucasian Albania's state language was Armenian. In fact, Caucasian Albania was ruled by one of the branches of the Armenian Bagratid dynasty. The French Armenologists have documented this as well. This is further reinforced by the fact that the Caucasian Albania's Armenian King Goric's copper coins have Armenian writing on both sides.

The French Armenologists have also documented the resistance and liberation movement by Armenians against any Muslim oppression or domination.

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ*
Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
bznazt@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.16-27

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՍԻՄԵՈՆ ՊՂՆՁԱՀԱՆԵՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ[1]

Բանալի բառեր՝ հայագիտություն, վրացագիտություն, միջնադարագիտություն, թարգմանական մատենագրություն, ձեռագրագիտություն, ազգային ինքնություն, Սիմէոն Պղնձահանեցի:

Ներածություն

Միջնադարագետին Կովկասի մշակութային աշխարհը ներկայանում է որպես ազգային ինքնության խնդիրների տեսանկյունից բազմադեմ և գրեթե չուսումնասիրված մի երևույթ: Վաղուց ի վեր մասնագետների (Ն. Մառ[2], Լ. Մելիքսեթ-Բեկ[3], հ. Ն. Ակինյան[4], Պ. Պետերս[5], Ի. Աբուլաձե[6], Պ. Մուրադյան[7], Զ. Ալեքսիձե[8], Մ. Ռափավա[9], Ա. Լիդով[10] և ուրիշներ) ուշադրության կենտրոնում է հայ-վրացական փոխհարաբերությունների, ազգային ինքնության խնդիրների լուսաբանումը: Իմ հրապարակման նյութը քաղել եմ թարգմանիչ

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.08.22, գրախոսվել է 02.09.22, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

[1] Երջանկահիշատակ Հայրապետ Մարգարյանը մեծ ներդրում ունի Հայաստանում վրացագիտության զարգացման բնագավառում: Նրա վաստակի շրջանակներում արժևորվում է նաև սույն հոդվածը, որ նվիրում եմ նրա հիշատակին:

[2] **Марр** 1906, 31–40 և այլուր.

[3] მელიქსეთ-ბეგი 1928:

[4] **Ակինեան** հ.Ն., 1951:

[5] **Peeters** 1950, 160–164.

[6] აბულაძე 1985, 17–28.

[7] **Մուրադյան** 2011:

[8] ალექსიძე 2016:

[9] რაფავა 2009, 615–624:

[10] **Lidov** 1991, 7–21 ect.:

Սիմեոն Պղնձահանեցու մատենագրական ժառանգության հետ կապված հիշատակարաններից, որոնք բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդում նրա գործունեության մի քանի դրվագների մասին:

Թարգմանական մատենագրությունը մշակութային գործունեության այն ոլորտն է, որը մեզ թույլ է տալիս գնահատել միջնադարյան վանական դպրոցների խաղացած դերը հայոց մշակույթի զարգացման գործում: Մշակութային փոխառնչությունները Հայաստանին հարևան և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների հետ իրենց արտահայտությունն են գտել թարգմանական մատենագրության մեջ[11]: XII–XIII դարերում Հայոց մշակույթի ինտեգրումը քրիստոնեական մատենագրությունների հետ արտացոլված է ձեռագրերի հիշատակարաններում և պահպանված թարգմանական երկերում: Խնդրի քննարկման տեսանկյունից կարևոր է ընկալել պատմաաշխարհագրական և քաղաքական միջավայրը, ինչպես նաև այն նպատակները, որոնց շրջանակներում գործել են միջնադարյան հայ թարգմանիչները:

Հիշատակված դարաշրջանը ամբողջովին համընկնում է Կիլիկիայի Հայոց պետության գոյության ժամանակաշրջանի հետ: Հատկապես մշակութային խաչասերումները ամենօրյա էին Կիլիկիայի արևմուտքում գտնվող Ամանոսի կամ Սև լեռներում, ուր հաստատված էին քաղկեդոնական (բյուզանդական, վրացական և կաթոլիկ), հակոբիկ ասորական, նեստորական և հայկական վանական միաբանություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ հարուստ գրադարան[12]:

Այդ գրադարաններում XII դարի երկրորդ կեսին պրպտող հայ մտավորականներից ամենահայտնին Ներսես Լամբրոնացին էր, որի հեղինակած հիշատակարանները թույլ են տալիս մեզ պատկերացում կազմել XII դարի հայոց եկեղեցու ծավալած թարգմանական գործունեության ահռելի չափերի մասին: Կարճ ժամանակում նրա գործակցությամբ մի քանի տասնյակ երկեր են թարգմանվում հունարենից, ասորերենից և լատիներենից: Այդ երկերը վերաբերում են միջնադարյան գիտության գրեթե բոլոր բնագավառներին՝ աստվածաբանություն, մեկնողական գրականություն, վարքագրություն, աշխարհագրություն, իրավաբանություն և այլն: Ընդ որում, Ներսես Լամբրոնացին գործակցում էր հույն-օրթոդոքս, հակոբիկ-ասորի և կաթոլիկ այլազգի հոգևորականների հետ: Կիլիկիայի թագավորության սահմաններում մեծ թափ

[11] **Բոզոյան** 2010, 273–281:

[12] Այդ վանական հաստատությունների տեղադրման մասին տե՛ս **Բոզոյան** 2020, 294–303:

ստացած թարգմանական այս շարժումը պետական և եկեղեցական հովանավորության շրջանակներում խոստումնալից պտուղներ տվեց նաև հետագա դարերում:

Թարգմանական շարժումը հայ մատենագրության մեջ ծավալվում էր ոչ միայն Հայոց եկեղեցուն պատկանող վանական միաբանությունների շրջանակներում, այլև դավանաբանորեն հայոց եկեղեցուն հակամետ կառույցներում: Այս տեսանկյունից հատկանշական է XIII դարի վերջում Քռնայում, Ապարաներում, Նախիջևանում և Մարաղայում կաթոլիկ միսիոներների կողմից խրախուսվող միարարական շարժումը, որի ընթացքում հարյուրավոր երկեր թարգմանվեցին լատիներենից հայերեն: Իհարկե հասկանալի է, որ շարժման բուն նպատակը հայոց եկեղեցու դավանաբանական հիմքերի խարխլումն էր: Թարգմանական գործունեությանը մասնակցում էին եվրոպացի դոմինիկյան կրոնավորներ, որոնց աջակցում էին նաև Հայոց եկեղեցուց բաժանված, Գլաձորի համալսարանի երբեմնի սան եղած հայազգի թարգմանիչներ: Դավանաբանական պայքարը Հայոց եկեղեցու դեմ՝ այս դպրոցի հիմնական ուղղությունն էր, թեպետ թարգմանված երկերի մեջ քիչ չէին նաև ճանաչողական բնույթի գործերը: Հատկանշական է, որ այս թարգմանություններից շատերն ընդօրինակվում էին Հայոց եկեղեցու դավանաբանության պաշտպանների կողմից, հաճախ էլ մեկնաբանվում էին հօգուտ Հայոց եկեղեցու հավատաբանական հիմքերի: Նման աշխատանքները լայնորեն օգտագործվում էին Հովհաննես Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու մեկնություններում:

Սիմեոն Պղնձահանեցու մատենագրական վաստակը

Հայոց մատենագրության հարստացման շրջանակներում ուշագրավ երևույթ է նաև Սիմեոն Պղնձահանեցու մատենագրական բազմակողմանի գործունեությունը: Պահպանված հիշատակարանային վկայություններն այնքան սակավ են, որ թվում է, թե նա եզակի գործիչ է եղել իր ժամանակի մատենագրության ասպարեզում: Համենայն դեպս, նույն դարաշրջանի վրացերենից հայերեն թարգմանող այլ գրական գործիչների մասին տեղեկություններ մեզ չեն հասել, թեպետ պահպանվել են վրացերենից թարգմանված երկեր: Ըստ մեզ հասած հիշատակարանների՝ Սիմեոն կրոնավորը աշխատել է Գուգարքի, կամ ինչպես ինքն է ասում Լոռեի (ըստ XIII դ. վրացական սկզբնաղբյուրների՝ Սոմխիթի) Պղնձահանք վանքում, որը XIII դարի սկզբներին Իվանե Զաքարյանի միջամտությամբ անցել էր վրաց եկեղեցու տնօրինությանը (այդ

նույն ճանապարհին է ընտրել նաև Հնեվանքը)[13]: Սիմեոնի կենսագրության և մատենագրական գործունեության մի շարք դրվագների վերաբերյալ պահպանվել են սոսկ մի քանի հիշատակարանային վկայություններ:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանված թողոնների մեջ կարևոր նշանակություն ունեն Սիմեոն Պղնձահանեցու գրական գործունեության մասին խոսող բազմաբնույթ հիշատակարանները, որոնք հավաքված են Վիեննայի Մխիթարյան միաբան Ներսես Ակինյանի՝ հիշյալ հեղինակի մատենագրական գործունեությանը նվիրված մենագրության մեջ[14]: Հիշատակարաններից հնագույնը մեզ է հասել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թ. 1013 ձեռագրում[15]: Այստեղ մեզ հետաքրքրող անձնավորությունը հանդես է գալիս ձեռագիրն ընդօրինակող գրչի կարգավիճակով: Նա 1227 թ. ընդօրինակում է Գրիգոր Նյուսացու երկերի ժողովածուն, որի մեջ ընդգրկված են վերջինիս մի շարք աշխատությունները և հայ մատենագրության մեջ հաճախ նույն հեղինակին վերագրվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ» (ԽԲ բան) երկը: Հատկանշական է, որ վերջին երկի ընդօրինակման ժամանակ, հետևելով մատենագրական ավանդույթին, ավելի ճիշտ ընդօրինակման հիմք դարձած ձեռագրի վկայությանը, թեպետ աշխատանքը վերնագրված է «Գրիգորի եպիսկոպոսի Նիւսացւոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ», գրիչ Սիմեոն Պղնձահանեցին արտագրված բնագրի սկզբում կատարել է բանասիրական ճշգրտում. «Նեմեսոյի եպիսկոպոսի Եմեսիոյ է գիրքս» (ՄՄ-1013, թղ. 201ա): Հ.Ն. Ակինեանի կռահմամբ, Սիմեոնը 1227 թ. սրբագրումը կատարել է հավանաբար Հովհաննես Պետրիծիոնեցու (პეტრიწი) վրացերեն թարգմանության հաշվառմամբ[16]:

Այս հանգամանքն իսկ մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ գործ ունենք միջնադարյան հայ և վրաց մատենագրությանը հմուտ գրչի և մատենագրի հետ, որը լավ գիտե հայրաբանություն: Ձեռագրի հետագա հնագրական և բնագրագիտական հետազոտությունը, կարծում եմ, ավելի պիտի ամրապնդի մեր այս կարծիքը, քանի որ ձեռագրում ընդօրինակված երկերի լուսանցքներում պահպանվել են բավական թվով սրբագրություններ և լրացումներ, որոնց մանրակրկիտ հետազոտությունը հետագայում թույլ կտա ավելի հստակ ասելու, թե դրանք մեկ այլ օրինակի համեմատության, կամ թե այլալեզու (ենթադրելի է վրացերեն) բնագրի հետ համեմատության արդյունք են: Սիմեոն Պղն-

[13] Տե՛ս **Մուրադյան** 1977, 143, 203:

[14] **Ակինեան** Հ. Ն., 1951, 5–9:

[15] **ՄՑՀՁՄՄ,** հտ. Դ, 2008, 53–58:

[16] Տե՛ս **Տաշեան** 1895, 1–22, հմմտ. **Ակինեան** Հ. Ն., 1951, 6:

ձաիանեցի գրիչը ձեռագրի վերջում, սեփական հիշատակարանից առաջ, հարկ է համարել բերել հիշատակված երկերի թարգմանական հիշատակարանը (ՄՄ-1013, թղ. 241), որում ընթերցողին տեղեկացնում էր, որ, դեռևս հինգ դար առաջ, ընդօրինակված երկերը համատեղ ջանքերով թարգմանել են Դավիթ Հյուպատոսը (Կենառ[17]) և Ստեփաննոս Սյունեցին 719 թ. Կոստանդնուպոլսում, Լևոն Գ Իսավրացի կայսեր իշխանության առաջին տարում[18]: Խոսքն իհարկե վերաբերում է VIII դարի առաջին կեսի թարգմանիչներին, որոնց թարգմանած երկերի հիշատակարաններից մի քանիսը մեզ են հասել ավելի ուշ գրված տարբեր ընդօրինակություններում[19]: Ինչպես այս, այնպես էլ սրանից անմիջապես հետո գրված հիշատակարանները թվագրված են բյուզանդական արարչական թվականով, որը, ըստ Կ. Կեկելիձեի, մեծ տարածում է ունեցել նաև վրաց մատենագրության մեջ[20]: Նույն երևույթը հայ մատենագրության մեջ դիտել է Պ. Մուրադյանը[21]: Այս նույն թվագրման համակարգն օգտագործված է նաև Սիմեոնի մեկ այլ հիշատակարանում, որը վերաբերում է Պրոկղ Դիադոխոսի Աստվածաբանական Շաղկապների թարգմանությանը[22]:

Եմեսիացու երկի հիշատակարանում Սիմեոնը հավաստում է, որ Գրիգոր Նյուսացու երկերը ընդօրինակել է ընտիր և լավ հին օրինակներից («լաւ աւրինակաց հնոց, որ թարգմանչացն գրած էր»)[23], որից էլ կարելի է ենթադրել, որ ձեռագրի լուսանցքների սրբագրումներն ու հավելումները երկու կամ ավելի հին ձեռագրերի համեմատության արդյունք են: Սա նշանակում է նաև, որ գրիչն իր ձեռքի տակ ունեցել է հայերեն ձեռագրերի նշանակալի հավաքածու: Համադրելով բերված փաստերը Պ. Մուրադյանը ենթադրում է. «Հայկական և վրացական մատենագրության հանդեպ ցուցաբերած այսպիսի ծանոթությունը, հավանաբար, և՛ հարուստ գրադարանի առկայություն է ապացուցում

[17] Այս եզրույթի մասին տե՛ս **Zeibt** 1974, 369–380:

[18] Ցավոք, այս հիշատակարանի մասին խոսք անգամ չկա հղված ձեռագրացուցակում: Պետք է հիշել նաև, որ Գրիգոր Նյուսացու երկերի հայերեն թարգմանությունների շուրջ ընդարձակ հոդված է տպագրել Կ. Մուրադյանը (տե՛ս **Մուրադյան** 1991, 101–110), ուր բնագրագիտական քննության է ենթարկել հիշյալ հիշատակարանը: Այս մատյանից է հիշատակարանն ընդօրինակել նաև Ա. Մաթևոսյանը (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը):

[19] Այդ մասին տե՛ս **Տաշեան** 1895, 7–12, hմմտ. **Հիշատակարաններ Ե–ԺԲ** 1988, 24–26:

[20] Տե՛ս კეკელიძე 1945, 325–341:

[21] **Мурадян** 2012, 120–132:

[22] Տե՛ս **Ակինեան** 1951, 23–25:

[23] **ՄՑՀՁՄՄ,** hտ. Դ, 2008, 56:

Պղնձահանքում, և՛ արժանավոր կրթօջախի գոյությունը»[24]: Իր ձեռքի տակ լավ գրադարան ունենալու փաստի մասին է վկայում նաև ձեռագրի պահպանակը, որը ներկայացնում է մինչև X դարը գրված երկաթագիր Ավետարանի երկու թերթ Ղուկասի ԺԵ, ԻԲ գլուխների ընդօրինակությամբ[25]: Դավանաբան հետազոտողների համար կարևոր է այն փաստը, որ պատառիկում ԻԲ գլխից բացակայում են Քրիստոսի քրտինքին վերաբերող՝ 44–46 տները, որը չեն նկատել նկարագրողները: Սիմեոն կրոնավորի եզակի ինքնագիր հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը գրվել է «…յերկիրս Հայոց, մերձ ի Լաւռէ, ի վանքն որ կոչի Սպլենձահան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ Աթապակին՝ շինողի վանիցս…» (ՄՄ-1013, թղ. 241): Այլ մանրամասների մասին տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

Թարգմանիչ Սիմէոն Պղնձահանեցին և նրա ազգային ինքնությունը ըստ հիշատակարանների

Սիմէոն Պղնձահանեցու մատենագրական վաստակի մասին պատմող մյուս հիշատակարանները վերաբերում են նրա ձեռնարկած թարգմանական գործունեությանը: Այդ ձեռագրերի մեջ հնագույնը Մխիթար Այրիվանեցու կողմից 1283 թ. ընդօրինակած «Ճառընտիրն» է, ուր «[Ա]մելափաւսի իմաստասիրի եւ հռետորի Աթենացո եպիսկոպոսի Լուծմունք Պրոկղի Դիադոխոսի անուանեցելո[յ] Աստուածաբանութեանց»[26] երկից անմիջապես հետո, Գեղարդավանքի կրոնավորը ընդօրինակում է երկի թարգմանիչ Սիմեոն Պղնձահանեցու հիշատակարանը (ՄՄ-1500, թղ. 1121բ), որն ըստ հեղինակի, գրված է «…**զերկիրս Հայոց** ի վանս վրաց, որ կոչի Պղնձահանք յաւիտենից թուականին ՑՉԾԶ (= 6756-5508 = 1248)»[27]: Նախորդ հիշատակարանից տարբերվող «ի վանս վրաց» արտահայտությունը թույլ է տվել մասնագետներին ենթադրել, որ Պղնձահանքը թեպետ գտնվում է Հայոց երկրում (**զերկիրս Հայոց**)[28],

[24] **Մուրադյան** 1977, 209–210:

[25] Հմմտ. **ՄՑՀՁՄՄ,** հտ. Դ, 2008, 54–55:

[26] Հմմտ. **ՄՑՀՁՄՄ,** հտ. Դ, 2008, 1459, այս ձեռագիր ժողովածուի գրության հանգամանքների և բովանդակության մասին մանրամասն տե՛ս **Հարությունյան** 1985, 100–145:

[27] Հմմտ. նույն տեղում:

[28] Այս երկի ու հիշատակարանի մերօրյա վրաց թարգմանիչները և հետազոտողները պնդում են, որ երկը թարգմանվել է Հարավային Վրաստանում, տե՛ս პროკლე დიადოხოსი 2009, 24 (հայերեն բնագիր), 25 (վրացերեն թարգմանություն), էջ 90 (Ամփոփում), 102 (Summary): Ցավոք, վրաց հայագետների հրապարակած երկի բնագրագիտական ծիրից դուրս են մնացել Հ. Տաշյանի պատմաբանասիրական հետազոտութ-

իր պատկանելությամբ վրաց վանք է: Հատկանշական է, որ Պրոկղ Դիադոխոսի երկի լուծմունքը Սիմեոն Պղնձահանեցին թարգմանել է վրացերենից («ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզու»): Այս հիշատակարանից տեղեկանում ենք նաև, որ երկի թարգմանության տարում՝ 1248 թ., Սիմեոնն արդեն 60 տարեկան էր և իրեն համարում էր «յոյժ ծերացեալ» և «տկարացեալ յաչաց»: Այս հիշատակարանը թույլ է տալիս Սիմեոնին ճանաչել ոչ միայն որպես ազգությամբ հայ, այլ նաև հայ և վրաց քրիստոնյա մատենագրության հմուտ գիտակ, որը հետամտում է հարստացնելու սեփական, այսինքն՝ հայ ազգային մատենագրությունը («յայն սակս թարքմանեցի, զի մի պակաս եղիցի սա յազգէս մերմէ»): Վերջին խոսքերը փաստում են, որ անկարելի է չինական պարիսպ կանգնեցնել հայերենով պահպանված քաղկեդոնական և ոչ քաղկեդոնական մշակույթների միջև (ինչպես դա կատարվում է մերօրյա որոշ «գիտական» հետազոտություններում). թարգմանչի նպատակն է ծառայեցնել իր կողմից թարգմանված երկերը ընդհանուր ազգային նպատակին՝ հայ մատենագրության հարստացմանը:

Ի դեպ, Պրոկղի այս Լուծմունքը ընդօրինակված է նաև Չմշկածագի հայ-քաղկեդոնական միջավայրում, 1298 թ. (տե՛ս Երուս., թ. 336, գրիչ՝ Սերգիս), որը վկայում է, որ ինչպես հայոց եկեղեցու դավանաբանության ջահակիր Մխիթար Այրիվանեցու, այնպես էլ Չմշկածագի հայ քաղկեդոնականների միջավայրում եղել են հիշատակված երկերի ընթերցողներ:

Հովհան Սինայեցու «Սանդուխք աստուածային ելից» հայերեն թարգմանության՝ 1361 թ. ընդօրինակված հնագույն ձեռագրերից մեկը[29] (Բեռլին, թ. 25), Ի (XX) գլխի վերջում տեղեկացնում է, որ մինչ այստեղ թարգմանել է Մինաս Սյունակեցը Տրապիզոն քաղաքից, իսկ դրանից հետո՝ մյուս գլուխները շարունակել է թարգմանել Սիմեոն քահանան՝ վրացերեն լեզվից[30]: ՄՄ-1925 ձեռագիրը (1401 թ.) վերստին հավաստում է, որ Հովհաննես Սինայեցու հիշատակված երկը «Ի ճառէն ի վեր» վրաց լեզվից թարգմանել է Սիմեոնը (թղ. 89բ)[31]: Ենթադրվում է, որ հիշատակված Տրապիզոնցի Մինաս թարգմանիչը

յուններում առկա բազմաթիվ նկատառումներ (տե՛ս **Տաշեան** 1895, 23–48, 147–161): Հեղինակները շրջանցել են նաև իմ՝ Թբիլիսիում ընթերցված և հրապարակված հոդվածը. տե՛ս **Bozoyan** 2012, 164–172:

[29] Այս երկի հնագույն, 1329 թ. ընդօրինակությունը նկարագրված է Խաչիկ Դադյան վարդապետի ձեռագրերի մեջ տե՛ս **Թոփճեան** 1898, 83–86: Հմմտ. **Ակինեան** 1951, 108:

[30] Այս մասին տե՛ս **Ակինեան** 1951, 106–107, 110–111, 119–125:

[31] Տե՛ս **ՄՑՀՁՄՄ,** հտ. Զ 2012, սյուն 588:

Հովհաննես Սինայեցու երկի Ա-Ի գլուխները թարգմանել է հունարենից: Այս փաստը շրջանցվում է Սիմեոն Պղնձահանեցու թարգմանական երկերին անդրադարձած ժամանակակից որոշ հետազոտողների կողմից:

Նույն թարգմանչի հետ գործակցության վկայության ենք հանդիպում նաև մեկ այլ ձեռագրում: 1582 թ. Իոան գրչի կողմից Ակն գավառի Նորվան /կամ Աթմա/ վանքում ընդօրինակված «Յունական Շարակնոց»-ում ևս հավաստվում է, որ այդ ժողովածուն թարգմանել են պապա Մինասը և պապա Սիմեոնը (Բազմավէպ, 1894, էջ 328, ծան.)[32]:

Ինչպես տեսանք, Սիմեոն Պղնձահանեցու անմիջական ընդօրինակությամբ մեզ է հասել Գրիգոր Նյուսացու հունարենից հայերեն թարգմանված երկերի ժողովածուն (1227 թ.): Հետագա ընդօրինակություններով պահպանվել են նաև Սիմեոն Պղնձահանեցու կողմից վրացերենից հայերեն թարգմանված Պրոկղ Դիադոխոսի, Հովհաննես Դամասկացու և Հովհաննես Սինայեցու աստվածաբանական-փիլիսոփայական երկերը: Պահպանված հիշատակարանները ցույց են տալիս, որ Սիմեոն կրոնավորը գործակցել է Չմշկածագի, հնարավոր է նաև այլ վայրերի հայ-քաղկեդոնական մշակութային գործիչների հետ: Ակնհայտ է, որ Սիմեոն Պղնձահանեցին տիրապետել է վրացերենին, անթերի՝ դասական հայերենին: Նա անկասկած հայ մատենագրության մեծ գիտակ է եղել: Հիշատակված երկերի թարգմանությունը Սիմեոնը պայմանավորում է հայ մատենագրության մեջ հիշատակված հեղինակների երկերի բացակայությամբ («այլ զի ոչ էր սա թարքմանեալ ի մերս լեզու»): Մերս լեզու ասելով, հեղինակը նկատի ունի հայերենը:

Եզրակացություն

Հայ-քաղկեդոնականների (օրթոդոքս և կաթոլիկ) միջավայրի համար հավանաբար հատուկ էր երկակի, կարելի է ասել մասնատված աշխարհընկալումը: XIII դարում, հավանաբար դրանից հետո էլ, նրանցից շատերը իրենց դեռևս հայ էին համարում: Այդ են վկայում քաղկեդոնական միջավայրից վկայված սակավաթիվ հիշատակարանները: Դրա ապացույցներից է 1035 թ. Աթոնի մեծ Լավրայում գրված վավերագրի վերջում Թեոկտեստոս վանահոր հայերեն ստորագրությունը[33]: Կամ թե Անտիոքի շրջակայքում հայտնաբեր-

[32] Հմմտ. **Ակինեան** հ. Ն. 1951, 193:

[33] Տե՛ս **Բարթիկյան** 1973, 68–72: Նմանատիպ մի շարք վկայություններ Հր. Բարթիկյանը հավաքել է Հովհաննես Սկիլիցեսի երկի հայերեն թարգմանության ծանոթագրություններից մեկում (տե՛ս **Բյուզանդական աղբյուրներ,** Գ, 334–336, ծան. 394):

ված վրացերեն արձանագրությունը. "ეკლესიაჲ არს სომეხთოჲ" մակագրությամբ[34]: Բերված փաստերն իհարկե պահանջում են նոր հաստատումներ և փաստարկումներ, այնուամենայնիվ հիշատակված վկայությունները խոսում են հայ քաղկեդոնականների էթնիկ գիտակցության մասին, որին իրենց աշխատանքներում անդրադարձել են նաև ֆրանսիացի արևելագետ Ժոզեֆ Լորանը և բելգիացի գիտնական, արևելագետ Պոլ Պետերսը[35]:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինեան հ. Ն. 1951, Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա, 276 էջ [Ազգային Մատենադարան, ՃԿԴ]:

Բարթիկյան Հր. 1973, Մեծ Լավրայի առաջնորդ (պռոտոս) Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունը (Աթոնում հայ քաղկեդոնականների գործունեության հարցի շուրջ). Բանբեր Մատենադարանի, 11 (1973), Երևան, Հայկ ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 68–72:

Բոզոյան Ա. 2010, Օտար թարգմանիչները հայ մատենագրության մեջ. - Լևոն Խաչիկյան-90, Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (9–11 հոկտեմբերի 2008), Երևան, «Նաիրի», էջ 273–281:

Բոզոյան Ա. 2020, Սեւ լեռների վանական համալիրներն ըստ Ղ. Ալիշանի տեղադրութեան. - Բազմավէպ 178, p. 294–303:

Բյուզանդական Աղբյուրներ 1979, Գ, Հովհաննես Սկիլիցես / թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 439 էջ [Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10]:

Թոփճեան Յ. 1898, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան, ժողոված 1878–1898, Մասն Ա, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի, 112 էջ:

Հարությունյան Է. 1985, Մխիթար Այրիվանեցի (կյանքն ու ստեղծագործությունը), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակություն, 240 էջ:

Հիշատակարաններ Ե-ԺԲ 1988, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե–ԺԲ դդ. / Աշխատասիրությամբ Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 368 էջ:

Մուրադյան Կ. 1991, Գրիգոր Նյուսացու հայերեն թարգմանությունների հարցի շուրջ. – առանձնատիպ ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 3, էջ 101–110:

Մուրադյան Պ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն (Armeno-Georgica 1), 364 էջ:

Մուրադյան Պ. 2011, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը. Աղբյուրագիտական քննություն և բնագրեր, Ս. Էջմիածին, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակություն, էջ 288:

[34] Տե՛ս **Mécérian** 1964, 111–112:

[35] Տե՛ս **Laurent** 1920, 35–55 և **Peeters** 1950, 160–164.

ՄՑՀՁՄՄ, հտ. Դ 2008, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Դ / Կազմեցին Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսեան, խմբագրութեամբ՝ Փ.Անթաբեանի, Յ.Քեօսեանի, Ա.Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դևրիկեանը, Երևան, «Նաիրի» և ԵՊՀ հրատարակչութիւններ, 1694 սյուն:

ՄՑՀՁՄՄ, հտ. Ջ 2012**,** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ջ: Ձեռագիրք 1801–2100 / Խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, «Նաիրի» հրատարակչություն, 1888 սյուն:

Տաշեան Յ. 1895, Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ, Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան [Ազգային Մատենադարան, ԺՋ], էջ 296:

Bozoyan A. 2012, Le traducteur Siméon Plandzahank et la question de l'identité nationale. – Actes du colloque: L'Europe et le Caucase. Les relations interrégionales et la question de l'identité / Sous la direction de M. Dokhtourichvili, G. Dédéyan, I. Augé, Tbilissi, Edition Université d'Etat Ilia, 2012, p. 164–172:

Laurent J. 1920, Les Origines médiévales de la question arménienne. – Revue des Études arméniennes, I, p. 35–55 [վերահրատ. տե՛ս J. Laurent, Études d'histoire Arménienne, Louvain, éd. Peeters, 1971].

Lidov A. 1991, The Mural Paintings of Akhtala, Moscow, Nauka Publishers, 1991, p. VIII+129:

Mécérian J. 1964, Expédition archéologique dans l'Antiochène occidentale, Beyrouth 1964, p. 144, 84 planches, 4 cartes (Mélanges de l'université Saint Joseph, t. XL, fasc. I):

Peeters P. 1950, Le tréfonds oriental; de l'Hagiographie byzantine, Bruxelles, p. 160–164.

Zeibt W. 1974, Kynarios – Ein "Neuer" Wurdenträger am Hof des Byzantischen Kaisers. Die Lösung der Probleme um das Armenische Կենառ mit Hilfe Byzantinischer Bleisiegel. – Հանդէս Ամսօրեայ, ՁԸ տարի, էջ 369–380:

Марр Н. 1906, Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, in: Византийский временник, XII, N 1–2, Приложение, с. 68.

Мурадян П. 2012, Хронология систем летоисчислений по армянским источникам (Эра по Р.Х.). – Պ. Մուրադեան, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պրակ Բ, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, էջ 120–132:

აბულაძე ი. 1985, რუსთაველის ხანის ქართველიდან ნათარგმნი მწერლობის ძეგლები. - ი. აბულაძე, შრომები, ტ. IV, თბ., გვ. 17–28:

ალექსიძე ზ. 2016, ქრისტიანული კავკასია. ისტორიულ-ფილოგიური ძიებანი, 3, თბილისი :

კეკელიძე კ. 1945, წელთაღრიცხვა ძველ საქართველოში. - კ. კეკელიძე. ეტიუდები, ტ. II, თბ. 1945, გვ. 325–341:

მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1928, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი" და მათი ვინაობა, სომეხ ქართველთა ურთიერთობა საკითხებთან დაკავშირებით, ტფილისი, XII+261 გვ. [հայերեն թարգմ. տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., «Վարդապետք Հայոց Հիւսիսային կողմանց» և նրանց ինքնությունը. հայ-վրացական հարաբերություններ (պատմական հետազոտության

փորձ)], վրացերենից թարգմանեց Հր. Բայրամյանը, Ս. Էջմիածին, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակություն, 2016, 288 էջ]

პროკლე დიადოხოსი 2009, პროკლე დიადოხოსი, კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნი და იოანე პეტრიწის განმარტებები. სომხური ვერსია, III / ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა დაურთო მაია რაფავამ კრიტიკული აპარატი და ლექსიკონი მოამზადეს მაია რაფავამ, ხათუნა გაფრინდაშვილმა და ირმა ხოსიტაშვილმა, თბილისი 2016, 474 გვ. [Պրոկղ Դիադոխոսի Շաղկապք աստուածաբանականք և Իոաննէ Պետրիծիի Լուծմունք. հայերեն թարգմանություն, III / Հետազոտությունը հավելել և տեքստը տպագրության է պատրաստել Մայա Ռափավան, քննական ապարատը և բառարանը պատրաստել են Մայա Ռափավան, Խաթունա Գափրինդաշվիլին և Իրմա Խոսիտաշվիլին, Թբիլիսի 2016, 474 էջ]:

რაფავა მ. 2009, სომხური მონოფიზიტების წინააღმდეგ ქართულ მწერლობაში არსებული ნაწარმოებების სტილისტიკა. – „ბიზანტინილწგია საქართველოში“, თბ., გვ. 615–624:

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ СИМЕОНА ИЗ ПЛНДЗАХАНКА

БОЗОЯН А.

Резюме

Ключевые слова: арменоведение, грузиноведение, медиевистика, переводная литература, кодикология, национальная идентичность, Симеон из Плндзаханка.

Материалом для данной публикации послужили памятные записи (колофоны), связанные с литературной деятельностью переводчика Симеона из Плндзаханка. В XIII в. им были переведены с грузинского языка на армянский труды Прокла Диадоха, Иоанна Синаита и др. Памятные записи этих переводов содержат эксклюзивные сведения о некоторых эпизодах деятельности известного переводчика. По сохранившимся записям, монах Симеон работал в монастыре области Гугарк или, как он отмечает, в районе Лоре (по грузинским средневековым источникам – в области Сомхити). При посредничестве Иванэ Закарида этот монастырь в XIII в. перешел под контроль грузинской церкви. Симеон по вероисповеданию был халкедонитом, поэтому служил в грузинской церкви. Однако в своих колофонах он подчеркивал: «для того я

перевел этот труд, чтобы [в литературе] моего народа не было пробелов» («յայն սակս թարքմանեցի, զի մի պակաս եղիցի սա յազգէս մերմէ»):

REFLECTION OF NATIONAL IDENTITY IN THE LITERARY LEGACY OF SIMEON OF PLNDZAHANK'

BOZOYAN A.

Summary

Key words: Armenology, Georgian studies, medieval studies, translated literature, codicology, national identity, Simeon of Plndzakhank.

The material for the present publication is the colophon records on the literary activity of the translator Simeon of Plndzahank'. In the XIII century, he translated the works of Proclus Diadochus, John Sinaiticus, etc. from Georgian into Armenian. The memorable records of these translations contain exclusive information about several episodes of the famous translator's activities. According to surviving records, monk Simeon worked in the monastery of Gugark province or, as he notes, in the region of Lore (according to Georgian medieval sources – in the region of Somkhiti). In the XIII century, this monastery came under the control of the Georgian Church due to Ivane Zakarid's mediation. Simeon was a Chalcedonian by confesion, so he worked in the Georgian church. However, in his colophons he underscored: «I translated this [work], so that [the literature of] my people may have no gaps» («յայն սակս թարքմանեցի, զի մի պակաս եղիցի սա յազգէս մերմէ»):

АРМЕН МАРУКЯН*

Доктор исторических наук,
Институт истории НАН РА
mararmts@yahoo.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.28-43

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И ПРЕДПОСЫЛОК ГЕНОЦИДА АРМЯН И ДАРФУРСКОГО ГЕНОЦИДА

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская империя, пантюркизм, Дарфурский геноцид, коренное чернокожее население, националистическая идеология, организация «Братья мусульмане».

Вступление

Выяснение причин любого геноцида – довольно сложный процесс. Геноцид, как тягчайшее международное преступление, осуществляется в силу ряда факторов: этнических, политических, религиозных, социальных и других, которые подлежат всестороннему анализу. Сравнительный анализ причин и предпосылок преступлений геноцида позволяет не только представить общности, но и выявить особенности, специфические проявления данного преступления в отношении различных групп-жертв. В связи со сказанным особый интерес представляет сравнительный анализ причин и предпосылок Геноцида армян и Дарфурского геноцида.

Положение групп-жертв двух геноцидов до осуществления этих преступлений

Как известно, христианское население Османской империи было лишено равных прав с мусульманами. К примеру, если убийство мусульманина мусульманином каралось смертной казнью, то убийство немусульманина мусульманином оставалось безнаказанным. Показания немусульман в османском суде не имели такой же доказательной силы, как показания му-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.01.23, գրախոսվել է 11.01.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

сульман. Армяне, как и другие христиане империи не служили в османской армии, они лишены были права иметь оружие[1]. В отличие от мусульман, христиане, в том числе армяне, жившие в Османской империи, были обременены различными налогами. Помимо подушного и военного налогов армяне должны были предоставлять курдам право зимовать в своих домах, а также три дня в году предоставлять бесплатное жилье турецким чиновникам[2]. Таким образом, в Османской империи сформировался «бесправный» статус армянского населения, которое было поставлено вне закона[3].

До совершения массовых преступлений в отношении коренного чернокожего населения Дарфура данный регион на протяжении нескольких столетий являлся независимым султанатом, а в состав Судана был включен после его захвата англо-египетскими войсками в 1916 г. До 2011 г. Дарфур состоял из 3 штатов: Северный Дарфур, Западный Дарфур и Южный Дарфур[4], которые граничили с Ливией, Чадом и Центрально-Африканской Республикой. В 2011 г. власти Судана изменили административное деление Дарфура, разделив его на 5 штатов: Центральный Дарфур, Восточный Дарфур, Западный Дарфур, Северный Дарфур и Южный Дарфур[5]. Новым административным делением Дарфура власти Судана пытались раздробить регион на более мелкие административные единицы и усилить свое влияние в этой части страны.

Регион Дарфур был заселен как арабскими, так и неарабскими этническими группами, которые преимущественно исповедовали ислам. Крупнейшей неарабской этнической группой в Дарфуре были фуры, откуда и возникло название региона: «Дарфур» означает «родина фуров». В Северном Дарфуре среди значительного числа населения арабских племен проживало неарабское кочевое племя загава, тогда как Западный Дарфур был заселен преимущественно неарабским населением племен фуров, ма-

[1] См. **Gunter** 2011, 2–3.
[2] См. **Gunter** 2011, 33–34.
[3] См. **Gunter** 2011, 18.
[4] См. **Totten** 2011, 2.
[5] См. URL: https://www.reuters.com/article/sudan-darfur-idAFLAE55791520110505, 01.12.2022.

салитов, даджунов и другими[6]. Жесткие климатические условия и жестокая конкуренция в вопросе ограниченных земельных ресурсов с годами привела к борьбе за землю между арабскими кочевниками-скотоводами и неарабскими племенами фермеров, доступ к водным ресурсам, право пасти скот на пастбищах и за сельскохозяйственные угодья.

Засухи в 1970-х годах, а также «великая засуха» 1984–1985 гг. привели к обезлюживанию различных районов Дарфура, резко сократилась урожайность сельскохозяйственных культур и уменьшилась территория пастбищ для скота. Наряду с голодом засуха ужесточила непрекращающийся конфликт между кочевыми скотоводами арабами и неарабским чернокожим населением – фермерами за землепользование и доступ к воде.

Идеологические и политические предпосылки Геноцида армян и Дарфурского геноцида

Важной предпосылкой политики геноцида является наличие определенной расистской, дискриминационной идеологии, которой не только оправдывается данная преступная политика, но и «обосновывается» ее необходимость с точки зрения дальнейшего развития геноцидогенного государства и титульной нации. Поэтому, обращаясь к причинам и мотивам совершения двух преступлений, прежде всего необходимо выявить идеологию, послужившую для преступных режимов Османской империи и Судана основой для совершения столь масштабного преступления, каковым является геноцид. Как в случае с Геноцидом армян, так и с Дарфурским кризисом имеется достаточно фактов, подтверждающих, что организаторы этих преступлений руководствовались идеологией шовинизма.

Политика, проводимая Османской империей в отношении армянского населения, основывалась на дискриминационной идеологии, которая прошла путь трансформации от «панисламизма»[*] к «османизму»[**], а затем

---

[6] См. **Totten** 2011, 168.

[*] Идеология «панисламизма» привела к исламизации некоторой части бесправных немусульманских народов империи, стремящихся таким образом избежать жестоких притеснений и преследований. См. **Гамелен, Брон** 1995, 30.

[**] Пришедшие к власти младотурки изначально руководствовались идеологией «османизма», которым пытались, на основе языка, обычаев и традиций доминирующего ту-

– к «пантюркизму». Так как идеологии «панисламизма» и «османизма» не привели к ожидаемым для турецкой правящей элиты результатам, младотурки решили сменить идеологию «османизма» на «пантюркизм». Идеология «пантюркизма» предполагала отуречивание, а в случае невозможности – физическую ликвидацию нетурецких народов империи[7]. Эта идеология и легла в основу геноцидальной политики в отношении армян, осуществляемой режимом младотурок и продолженной кемалистами.

В основе политики истребления арабскими властями Судана неарабского чернокожего населения Дарфура лежала идея превосходства арабов. Исповедующее ислам и придерживающееся арабского образа жизни население Судана было привилегированным, а неарабское население считалось неполноценным, второсортным. Данная идеология доминировала не только в политической, но и социально-экономической, культурной, судебной и других сферах жизни страны.

Параллельно с распространением теории превосходства арабов некоторые кочевые группы арабов пытались в Дарфуре добиться гегемонии в отношении чернокожего африканского населения. С 1980-х годов арабы-скотоводы стали нападать на африканских чернокожих фермеров, к ним вскоре подключились вооруженные силы Судана. С поступлением оружия в Дарфур арабские кочевники-скотоводы получили возможность носить оружие, что способствовало их вовлечению в вооруженный конфликт с чернокожими фермерами.

В силу продолжающихся нападений со стороны местных и региональных властей, а также постепенного осознания того, что арабские вооруженные формированя стали пользоваться покровительством местных властей, чернокожие африканцы стали формировать группы самообороны.

Общей чертой обоих преступлений является то, что перед осуществлением массового истребления коренных народов как в Османской империи, так и в Судане были установлены диктаторские режимы, что является обязательным условием для формирования «геноцидного государст-

---

рецкого народа, все население империи независимо от религиозной и этнической принадлежности превратить в так называемых «османов». См. **Асланян** 2010, 82–83.

[7] **Худавердян**, **Саакян** 1995, 19.

ва»[*]. Если до Геноцида армян режим младотурок контролировал все сферы общественно-политической жизни в Османской империи, то в Судане около тридцати лет (с 1989 по апрель 2019 г.) правил Омар аль-Башир, режим которого также контролировал практически все сферы общественно-политической жизни страны. В обоих случаях совершившие преступления титульные этнические группы двух государств обладали политической властью, а жившие на своей исторической родине группы-жертвы являлись для властей угрозой их безопасности и служили препятствием на пути развития этих стран.

Если интернационализацией Армянского вопроса Сан-Стефанским и Берлинским договорами делалась попытка проведения реформ для коренного армянского населения Западной Армении с целью уравнения ее прав с мусульманами, то в основе Дарфурского кризиса также лежал вопрос права коренного чернокожего населения за обладание на своей родине правами наравне с титульным арабским населением Судана, в состав которого входил Дарфур. Однако интернационализация Армянского вопроса политической элитой Османской империи рассматривалась как начало возможной автономизации армянского населения, а арабские власти Судана аналогичную угрозу усматривали в вооруженной освободительной борьбе чернокожего населения Дарфура. Исходя из этого, группы-жертвы грядущих преступлений не только находились в бесправном положении в этих государствах, но и систематически подвергались различным формам дискриминации со стороны обладающего властью титульного населения.

[*] Согласно теории современной геноцидологии, «геноцидным государством» считается то государство, которое потенциально готово совершить это тягчайшее преступление. К таким государствам относятся военно-феодальные государства, империи, диктаторские и тоталитарные режимы. В «геноцидных государствах» руководство страны контролирует все сферы деятельности. Финансы страны всецело находятся под контролем государства. В идеологической сфере господствует идеология правящей партии или элиты, которая обязательна для всех граждан страны, и любой, кто посмеет выступить против этой идеологии, будет жестоко наказан. Во властную элиту могут войти только избранные, проверенные люди, которые полностью и беспрекословно подчиняются решениям руководства. Силовые структуры находятся под контролем властной элиты, которая достаточно часто прибегает к их помощи, чтобы уничтожить инакомыслие и оппозицию. См. **Հովհաննիսյան** 2002, 22:

Ответственная за организацию Геноцида армян партия младотурок «Иттихад ве Тераккы» («Единение и прогресс») изначально представляла собой нелегальное тайное общество, которое при режиме султана Абдул Гамида II последовательно в конспиративном порядке внедрялось в систему государственной власти и силовые структуры, укрепляя свои позиции не только в столице, но и в провинциях империи. В 1908 году младотуркам удалось совершить военный переворот, заставив султана восстановить конституцию 1876 года и объявить о проведении парламентских выборов в стране, а в 1909 году и вовсе отстранить его от власти. Бывшее тайное общество «Единение и прогресс» стало полноценной публичной партией, подпольно действующие на местах многочисленные отделения и ячейки организации стали легальными, превратившись в активно действующие младотурецкие клубы[8]. Младотурки пытались продвигать активных членов клубов на ответственные должности на местах, на посты губернаторов, начальников жандармерии в регионах империи назначались представители младотурецких клубов. Несмотря на все это, на парламентских выборах 1912 года победу одержала конкурирующая с младотурками партия «Хюрриет ве Иттиляф» («Свобода и согласие»), которая заявила о намерении закрыть действующие в провинциях империи младотурецкие клубы[9]. Очевидно, что это составляло реальную угрозу для партии младотурок и их дальнейших планов, поэтому они быстро расправились с лидерами партии «Свобода и согласие», фактически совершив второй переворот, после чего была установлена однопартийная система во главе с партией «Единение и прогресс», и власть перешла в руки младотурок[10].

Дарфурскому кризису также предшествовала аналогичная ситуация в политической системе Судана, в которой значительно активизировался «Национальный исламский фронт» (далее – НИФ) – структура организации «Братьев мусульман» после того, как 1964 году его генеральным секретарем стал бывший преподаватель Хартумского университета Хасан

[8] См. **Авакян** 1999, 11–12.
[9] См. **Авакян** 1999, 73–74.
[10] См. **Марукян** 2010, 28.

аль-Тураби[11]. Основная цель НИФ заключалась в исламизации общества Судана «сверху» и институционализации исламского закона по всей стране, в чем они преуспели. С этой целью представители данной структуры проникли в высшие эшелоны власти, где западное образование этих кадров делало их «незаменимыми»[12]. «Братья мусульмане» в Судане добились заметного влияния во второй половине 1970-х годов, когда их представители заняли ряд высших государственных постов. В 1976 году лидер суданских «Братьев-мусульман» Рашид аль-Тахир был назначен вице-президентом и премьер-министром, а в 1979 Хасан аль-Тураби стал генеральным прокурором страны. В тот же период «Национальный исламский фронт» получил контроль над банковской системой Судана. В 1983 году в Судане были введены шариатские законы, подготовленные при участии аль-Тураби[13].

Под руководством Тураби НИФ организовал переворот с целью свержения демократически избранного правительства в 1989 году, вследствие чего к власти в стране пришел Омар аль-Башир, а аль-Тураби стал его советником, а в 1996 году – спикером суданского парламента. Были сформированы народные силы обороны, которые в 1990-х годах совершали широкомасштабные, преднамеренные и систематические зверства против сотен тысяч мирных жителей юга. Правительство НИФ также прибегло к широко распространенным произвольным и внесудебным арестам, пыткам и казням профсоюзных деятелей, военных, журналистов, политических деятелей и лидеров гражданского общества[14].

Социально-экономические предпосылки Геноцида армян и Дарфурского геноцида

Дарфур являлся одним из беднейших регионов не только Судана, но и Африки. Северная часть Судана со столицей Хартум, составляющая около 5% населения страны, контролировала всю страну. Коренное чернокожее население Дарфура на протяжении многих лет подвергалось дискри-

[11] **Natsios** 2012, 84–85.
[12] **Kepel** 2002, 179.
[13] См. **Kepel** 2002, 180.
[14] **Natsios** 2012, 85–86.

минации и бесчеловечному обращению. Наиболее развитой частью страны был северный район Судана, где строились дороги, мосты, системы водоснабжения, больницы и школы. По причине неразвитости здравоохранения младенческая смертность на западе страны – в Дарфуре превышала показатели севера[15]. В Западном Дарфуре было всего два педиатра и гинеколога, которым приходилось обслуживать население в 1.650.000 человек. Водоснабжение было обеспечено только для столицы, а остальные города страны имели с этим серьезные проблемы, что приводило к распространению малярии и других заболеваний[16].

Что касается экономических факторов, повлиявших на Геноцид армян и Дарфурский геноцид, то в первом случае группа-жертва – армянское население находилось на более высоком социально-экономическом и культурном уровне, чем турецкое и остальное мусульманское население Османской империи, вовлеченное в совершение данного преступления, тогда как во втором случае материально более обеспеченное арабское население Судана осуществляло истребление находящегося на достаточно низком социально-экономическом уровне развития чернокожего населения Дарфура.

В XIX веке армяне добились значительного экономического прогресса в Османской империи: финансово-промышленная элита армян, а также средний класс, квалифицированные ремесленники имели доминирующие, иногда даже монопольные позиции в некоторых сферах экономики страны[*]. Результатом экономического благосостояния армян являлись общинные школы, больницы, благотворительные учреждения. Армяне были известны как превосходные ремесленники, архитекторы и купцы, они были задействованы даже в таких сферах, как судостроение и конструирование

---

[15] См. **Totten** 2011, 36.

[16] См. URL: http://www.sudanjem.com/sudan-alt/english/books/blackbook_part1/book_part1.asp.htm, 01.12.2022.

[*] Приведенные армянским депутатом османского парламента Григором Зограбом статистические данные дают представление об экономическом благополучии армян империи. Согласно данным 1913 года, в Османской империи из 9800 ремесленников и лавочников – 6800 были армянами, из 153 производителей – 130 были армяне, из 37 банкиров – 32, из 150 экспортеров – 127, из 166 импортеров – 141. См. https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/Armenian%20genocide.pdf, 01.12.2022.

пушек[17]. Несмотря на то, что армяне не обладали политической властью в Османской империи, они обрели значительную экономическую самостоятельность, сконцентрировав в своих руках большие богатства[18]. Армяне Константинополя и других крупных городов Османской империи имели прочные связи с торговыми центрами Европы, в то же время занимая доминирующие позиции в сфере торговли страны[19].

В силу сказанного среди мусульманского населения в отношении христианских народов империи, и в первую очередь армян, возрастала этническая неприязнь. Не случайно один из лидеров младотурок Ахмед Риза отмечал, что экономическое положение мусульман существенно отличается от уровня благосостояния немусульман в Османской империи, и поскольку армяне выделялись материальным достатком, они превращались в объект грабежа со стороны мусульман[20].

Таким образом, экономическое и финансовое благополучие армян для турецких властей стало дополнительным мотивом для организации Геноцида армян. Разрешением грабежа и присвоения имущества армян турецкие власти в реализацию преступной политики геноцида вовлекли также мусульманское население империи.

Помимо идеологических и политических причин в Дарфурском геноциде наличествовали также другие мотивы, и совершение данного преступления стало возможным на основе как основных, так и второстепенных факторов[21]. Серьезной проблемой в Судане стал вопрос о собственности на землю, который уже давно активно обсуждался в политических кругах страны. Земля в Дарфуре традиционно принадлежала общине, в которой она делилась на наделы («дар»), которые отдавались в пользование фермерским семьям. Однако в 1970-х годах земельное законодательство изменилось, что сделало возможным приобретение земли в частную собственность. Хотя общее право собственности на землю оставалось за госу-

[17] См. **Shaw, Ezel** 1977, 200–205.
[18] См. **Kevorkian** 2011, 282.
[19] См. **Turgay** 1993, 435–465.
[20] См. **Kevorkian** 2011, 13.
[21] См. **Totten** 2011, 32.

дарством, собственниками земли могли стать лица, владеющие данным участком земли не менее одного года.

Экологические и демографические изменения, произошедшие в Дарфуре в течение последних лет, также не могли не отразиться на межэтнических отношениях в данном регионе. Дарфур является частью Большой Сахары, где есть сельскохозяйственные угодья, особенно в районе хребта Джебель-Марра, однако большая часть этого региона представляет собой пустыню. Последствия засухи и, как результат, превращение этих территорий в пустыни в 1970-х и 1980-х годах стали катастрофическими, поэтому со временем борьба за скудные ресурсы стала еще более острой. В частности, возросла напряженность между чернокожими фермерами и кочевыми арабскими скотоводами. В поисках воды и пастбищ арабские скотоводы часто вторгались в поля и сады чернокожих сельских жителей, что, в свою очередь, приводило к столкновениям между ними. Ранее согласованное деление территорий между этими племенами часто нарушалось, вследствие чего снижался уровень терпимости коренных земледельцев в отношении незваных кочевников-скотоводов[22]. В период засухи в плотно населенном Дарфуре имели место многочисленные столкновения между пришлым и местным населением, что являлось катализатором инициирования политики геноцида в данном регионе[23].

За предшествовавшие геноциду 20 лет население Дарфура удвоилось, вследствие чего усилилось соперничество за овладение выгодными с экономической точки зрения территориями в данном регионе. Однако в основе этого соперничества лежала другая, еще более глубокая причина – нефть. Реальной движущей силой Дарфурского конфликта с 1978 года стала корпорация «Шеврон», обнаружившая запасы нефти на юге страны, в том числе, в южных частях Дарфура. После этого традиционная борьба за воду и другие природные ресурсы в Судане приобрела совершенно иной характер, положив начало 21-летней гражданской войне между северным и южным регионами страны[24]. После обнаружения запасов нефти

[22] См. **Fage** 2001, 121.
[23] См. **Lesch** 1998, 142–145.
[24] См. URL: http://www.sudantribune.com/spip.php?article11203, 01.12.2022.

арабское правительство в Хартуме немедленно внесло поправки в законодательство страны, чтобы взять под свой контроль большую часть запасов нефти. В Судане была основана нефтяная промышленность, прибыль которой стала основным источником богатства суданского правительства. Для развития нефтяной промышленности правительство брало под свой контроль населенные пункты в южных и юго-западных районах страны, в том числе в Дарфуре[25]. Последствия действий правительства в данном направлении были достаточно пагубные. Многие села были разрушены, десятки тысяч жителей были перемещены, и ставшие уже привычными столкновения между, с одной стороны, арабскими вооруженными формированиями и правительственными войсками, а с другой – вооруженными формированиями чернокожего африканского населения продолжались до 2005 года[26].

Нахождение запасов нефти должно было привести к беспрецедентному улучшению благосостояния населения, резкому увеличению государственного бюджета. Однако почти весь доход, составлявший примерно 1 миллион долларов в день, непосредственно направлялся на реорганизацию и усиление сил безопасности Хартума[27]. Хотя доходы от нефти способствовали экономическому росту Судана, население Дарфура, крайне нуждавшееся в улучшении своего социально-экономического положения, было проигнорировано. Даже осознание того, что нефтяные доходы способствуют продолжению политики геноцида в Дарфуре, никоим образом не удержало иностранных инвесторов от заключения контрактов с правительством Хартума на приобретение прав в отношении нефтяных скважин в Судане. В создавшихся условиях чернокожее население Дарфура попыталось путем повстанческого движения решить проблему, что привело к продолжающейся гражданской войне и, в конечном итоге, к геноциду и этническим чисткам чернокожего африканского населения Дарфура.

---

[25] См. **Barltrop** 2011, 27.

[26] См. **Duffield** 2000, 195–196 // URL: https://johnryle.com/wp-content/uploads/ 2016/ 06/Sudan-Unintended-Consequences-of-Humanitarian-Assistance-1999-1.pdf, 01.12.2022.

[27] См. URL: https://www.alternet.org/2004/10/what's_fueling_the_genocide_in_darfur/, 01.12.2022.

Официальная позиция правительства Судана в отношении массового истребления коренного чернокожего населения Дарфура спонсируемыми правительством вооруженными формированиями кочевых арабских племен заключается в том, что имевшие место события должны квалифицироваться не как геноцид, а как война, и ответственность за это должна быть возложена на дарфурских «повстанцев». Нетрудно заметить, что суданские власти в своей преступной политике использовали пропагандистские методы прежних преступных режимов, в частности, младотурок и нацистов, когда вина за тяжелые последствия массового преступления перекладывается на группу-жертву, в данном случае – на чернокожее африканское население Дарфура.

Заключение

Обобщая сравнительный анализ причин и мотиваций Геноцида армян и геноцида чернокожего африканского населения Дарфура, можно констатировать следующие общие черты:

1. Оба преступления в отношении коренных народов – армян и чернокожего населения Дарфура, были совершены пришлым населением. Преступные режимы Османской империи и Судана путем геноцидальной политики преследовали цель лишить коренные народы права проживания на своей родине. Стремление окончательно завладеть территориями обитания коренных народов для организаторов геноцидов стало одним из главных мотивов совершения данных злодеяний.

2. Как Геноцид армян, осуществленный на их исторической родине – в Западной Армении и других армянонаселенных регионах Османской империи, так и массовое истребление чернокожего африканского населения Дарфура имели националистическую идеологическую основу. В случае Геноцида армян таковым являлась идеология пантюркизма, а в случае с геноцидом в Дарфуре – крайне националистическая идеология радикальной организации «Братья мусульмане».

Помимо отмеченных схожестей, необходимо подчеркнуть, что в причинах и мотивах совершения обоих преступлений имеются также существенные различия:

1. В случае с Геноцидом армян преступный умысел турецких властей в совершении данного преступления, что является одним из главных элементов состава преступления геноцида, прослеживается достаточно четко, чего нельзя сказать в связи с массовым истреблением и этническими чистками, осуществленными в отношении чернокожего африканского населения Дарфура. Экономические причины и, в частности, вопрос использования энергетических (нефтяных) ресурсов, лежащий в основе массового истребления чернокожего африканского населения Дарфура, практически невозможно отделить от намерения уничтожить данную группу людей как таковых, тогда как социально-экономические причины совершения Геноцида армян для турецких властей являлись дополнительной, второстепенной мотивацией.

2. Убийства и депортации чернокожего африканского населения Дарфура переплетены со сложными климатическими условиями, а также стремлением сторон конфликта добиться контроля над земельными и природными ресурсами данного региона, что в значительной степени усложняет идентификацию этих преступных деяний с составом преступления геноцида, зафиксированного в Конвенции ООН «О предотвращении преступления геноцида и наказания за него».

БИБЛИОГРАФИЯ

Հովհաննիսյան Ն. 2002, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, Զանգակ-97, 184 էջ:

Асланян А.Л. 2010, Младотурки перед национальной проблемой, Ереван, «Ван Арьян», 152 с.

Гамелен А., Брон Ж-М. 1995, Восстановленная память, Ереван, «Воскан Ереванци», 224 с.

Марукян А. 2010, Проблема геноцида армян в современной геноцидологии, Ереван, изд-во РАУ, 79 с.

Худавердян К., Саакян Р. 1995, Геноцид армян сквозь призму десятилетий, Ереван, Гос. комиссия по мероприятиям в связи с 80-летием Геноцида армян, 56 с.

Barltrop R. 2011, Darfur and the International Community, Tauris Academic Studies, London, 272 p.

Duffield M., Jok M., Keen D. 2000, Loane, G. et al., Sudan: Unintended Consequences, Field Evaluation Study, Trinity College, April. // URL: https://johnryle.com/wp-content/uploads /2016/06/Sudan-Unintended-Consequences-of-Humanitarian-Assistance-1999-1.pdf, 01.12.2022.

Engdahl W. 2007, Forget Genocide, There's Oil, Global Policy Forum, // URL: https://www.globalpolicy.org/component/content/article/206/39764.html, 01.12.2022.

Fage J.D. and **Tordoff W.** 2001, A History of Africa, 4th edition, Routledge, London, 672 p.

Gibson G. 2011, Sudan Divides Darfur in Five Smaller States, Reuters, // URL: https://www.reuters.com/article/sudan-darfur-idAFLAE55791520110505, 01.12.2022.

Gunter M. 2011, Armenian History and the Question of Genocide, Palgrave Macmillan, 195 p.

Kepel G. 2002, Jihad: The Trail of Political Islam. Belknap Press of Harvard University Press, 464 p.

Kevorkian R. 2011, The Armenian Genocide: A Complete History, I.B. Tauris & Co. Ltd., London, 1037 p.

Lesch A.M. 1998, The Sudan - Contested national Identities, Indiana University Press, Bloomington, 316 p.

Morse D. 2005, How Oil Drives the Genocide in Darfur, Sudan Tribute, // URL: http://www.sudantribune.com/spip.php×article11203, 01.12.2022.

Natsios A.S. 2012, Sudan, South Sudan, and Darfur: What Everyone Needs to Know. Oxford University Press, 250 p.

Reeves E. 2004, What's Fueling the Genocide in Darfur, AlterNet, // URL: https://www.alternet.org/2004/10/what's_fueling_the_genocide_in_darfur/, 01.12.2022.

Seekers of Truth and Justice, The Black Book: Imbalance of Power and Wealth in Sudan, March 2004 // URL:http://www.sudanjem.com/sudan-alt/english/books/blackbook_part1/book_part1.asp.htm, 01.12.2022.

Shaw S.J., Ezel K. 1977, History of the Ottoman Empire and Modem Turkey, Cambridge University Press, vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modem Turkey 1808-1975, Cambridge, 543 p.

Totten S. 2011, An Oral and Documentary History of the Darfur Genocide, Praeger Security International, Santa Barbara, 556 p.

Turgay A.Ü., Trabzon: Trade and Merchants in Nineteenth-Gentury Elements of Ethnic Conflict, Fernand Braudel Center, Vol. 16, No. 4, Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914, Fall, 1993.

Uğur Ü., The Armenian Genocide, https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/Armenian%20genocide.pdf, 01.12.2022.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԱՐՖՈՒՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՈՒ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, պանթուրքիզմ, Դարֆուրի ցեղասպանություն, տեղաբնիկ սևամորթ բնակչություն, ազգայնամոլական գաղափարախոսություն, «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպություն:

Հայոց ցեղասպանության և Դարֆուրի ցեղասպանության պատճառներում և նախադրյալներում առկա են ինչպես այդ հանցագործություններին բնորոշ ընդհանրություններ, այնպես էլ էական տարբերություններ.

1. Եթե Հայոց ցեղասպանության դեպքում բավական հստակ նկատելի է ցեղասպանության հանցագործության հիմնական տարրերից մեկը՝ թուրքերի կողմից հայերին բնաջնջելու հանցավոր մտադրությունը, ապա Դարֆուրում սևամորթ բնակչության զանգվածային ոչնչացման հիմքում ընկած տնտեսական և նյութական պատճառները բավական դժվար է առանձնացնել այդ խումբը որպես այդպիսին ոչնչացնելու մտադրությունից:

2. Դարֆուրի սևամորթ բնակչության սպանություններն ու տեղահանությունները փոխկապակցված էին բարդ կլիմայական պայմանների, ինչպես նաև հակամարտող կողմերի՝ տվյալ տարածքի հողի և բնական պաշարների, առաջին հերթին՝ նավթի արդյունահանման նկատմամբ վերահսկողություն ստանալու խնդրի հետ, ինչը մեծապես բարդացնում է այդ հանցավոր արարքների նույնականացումը ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայում ամրագրված ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմին:

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CAUSES AND PREREQUISITES OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE DARFUR GENOCIDE

MARUKYAN A.

Summary

Key words: Armenian Genocide, Ottoman Empire, Pan-Turkism, Darfur Genocide, indigenous black population, nationalist ideology, organization “Muslim Brotherhood”.

In addition to the commonalities in the causes and prerequisites of the Armenian Genocide and the Darfur Genocide, there are also significant differences.

1. If in the case of the Armenian Genocide, one of the main elements of the crime of genocide, namely the criminal intent of the Turks to exterminate the Armenians, is quite clearly visible, then the economic and material reasons behind the mass destruction of the black population in Darfur are quite difficult to separate from the intent to destroy that group as such.

2. The killings and displacements of the black population of Darfur were linked to the difficult climatic conditions, as well as the desire of the conflicting parties to gain control over the land and natural resources of the region, which greatly complicates the identification of these criminal acts with the crime of genocide stipulated in the UN Convention of 1948.

ГОАР КАРАГЕЗЯН*
Кандидат филологических наук
Института литературы им. М. Абегяна НАН РА
gkaragyozian@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.44-56

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ ХРИСТИАНСТВА (ХОР ВИРАП В ЗАПИСКАХ ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ)

Ключевые слова: Агатангелос, Григорий Просветитель, путешественники, записки путешественников, легенды, интертекст, традиция и новация.

В «Житии и истории Святого Григора», вошедшем в «Историю Армении» Агатангелоса, приводится подробное описание мучений, которые пришлось испытать Св. Григорию за свою приверженность христианству. По приказу царя Армении Трдата Св. Григорий был брошен в колодец в Арташате (Артаксате), где провёл в заточении тринадцать лет.

«*А те тринадцать лет*[1], – пишет Агатангелос, – *что Григориос оставался в тюрьме крепости и в Хор Вирапе, некая вдовица, жившая в крепости, получила повеление от Архавирка каждый день печь одну лепешку и бросать в Хор Вирап. Таким образом, по повелению Бога она кормила его в годы его пребывания там. И в яме, в которую бросили его, он остался жив благодаря Господу своему. Другие же люди, которых однажды спускали туда, все умирали из-за зловонного, удушливого, непереносимого места, из-за смрадного ила, кишевшего змеями, и из-за глубины. Ибо она была вырыта для преступников и для казни приговоренных к смерти со всей Армении*»[2].

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.01.23, գրախոսվել է 10.02.23, ընդունվել է փպագրության 28.04.23:*

[1] Число лет, проведенных Св. Григорием в Хор Вирапе, у различных авторов варьирует от 13-ти до 15-ти. У Агатангелоса – 13, у Мовсеса Хоренаци и у большинства армянских историков – 15. Такая же путаница имеет место в записках европейских путешественников.

[2] **Агатангелос** 2004, 56.

Легенда о Хор Вирапе и мученичестве Григория Просветителя, заточенного в глубокую яму, производила неизгладимое впечатление на многих европейских путешественников, которые включили ее в свои травелоги.

Несколько редуцированную и весьма своеобычную версию легенды преподнес Иоганн Шильтбергер, который в своей книге посвятил Армении несколько глав, не считая заключенных в различных пассажах его повествования многочисленных сведений об Армении и армянах. Рассказ о заточении Св. Григория в Хор Вирап содержит несколько дополняющих друг друга сюжетных линий. Вначале автор знакомит читателя с родословной Св. Григория, после чего переключается на обладающего недюжинной силой армянского царя Трдата, который, «по смерти отца, стал опять язычником» и стал преследовать христиан, в том числе и своего двоюродного брата Григория. Далее автор воспроизводит историю заточения Св. Григория в яму, наполненную ужами и змеями, в которой он оставался двенадцать лет: «*При папе Сильвестре жил в Армении Св. Григорий, двоюродный брат армянского короля. По смерти сего короля, который был хорошим христианином, наследовал его сын Дертад (derthatt, Dertad),... по смерти отца он стал опять язычником, гнал сильно христиан и велел заточить своего двоюродного брата Григория, требуя, чтобы он поклонялся его идолу. Когда преподобный муж не хотел на это согласиться, то он велел бросить его в яму, наполненную ужами и змеями, которым он должен был служить пищею. Но они его не трогали, хотя он оставался двенадцать лет в этой яме*»[3].

Эту легенду воспроизвел в «Описании чудес» или «Чудеса Азии» («Mirabilia descripta») и Журден де Северак, составивший по поручению папы Иоанна XXII реляцию своего путешествия[4] на Восток (маршрут Журдена лежал через Грецию, Великую Армению, Персию), включив в нее и интересующую нас легенду.

---

[3] **Шильтбергер** 1867, 112–113; **Schiltbergers** 1855, 100.

[4] Трудно установить хронологию его путешествий. Как отмечает Кристин Гадра, существует лишь одна точная дата – это дата его выезда из монастыря в Тебризе в 1320 году (**Gadrat** 2005, 44).

Среди прочих житийных историй Журден приводит историю заточения Св. Григория в Хор Вирапе: «*Здесь же бросили в яму ко льву и дракону святого Григория, обратившего армянского царя в католическую веру, и случилось это, когда правил Арменией король Трдат, во времена святого Сильвестра и императора Константина*»[5].

С воспроизведением Журденом предания о Григории Просветителе не все обстоит благополучно. Мало было пыток, которым подверг Св. Григория Трдат, еще в дополнение к ним Журден бросил к Святому в яму льва и дракона. Если образ змеи и дракона зачастую подменяют друг друга, и дракон с трудом, но все же вписывается в сюжет, то образ льва, на первый взгляд – плод фантазии автора, решившего таким образом сделать историю о мученичестве Св. Григория более драматичной и впечатляющей. Мы имеем дело с напластованием друг на друга различных сюжетов, восходящих к различным культурным регионам и традициям. История о Св. Григории, брошенном по приказу Трдата в яму со змеями, видимо, ассоциировалась с историей, описанной в библейской книге («Книга пророка Даниила») – о пророке Данииле, брошенном в ров ко львам за религиозное неподчинение указу царя Дария (Книга пророка Даниила, VI, 16–22).

Параллели с историей пророка Даниила (Дан.6:24), брошенного на растерзание в ров (пещеру) львам и, подобно Св. Григорию, чудесным образом спасшегося от гибели (*«Бог мой послал Ангела Своего и заградил пасть львам»*), проводит и Жан Шарден.

Жан Шарден пишет, что в «*ереванской области, простирающейся более чем на двадцать лье в окружности, находятся двадцать три мужских и пять женских монастыря…. Среди них наиболее знаменитым является Хор Вираб (Couer-Virab)*[6]*, означающий церковь на колодце, говорят, что назван он так, поскольку построен на колодце, куда, соглас-*

---

[5] **Sévérac** 1925, 50–52; **Северак** 1968, 137.

[6] «Путешествие» Шардена в качестве источника использовал известный географ, историк, библиограф Антон Фридрих Бюшинг. «*Хор Вирап или монастырь колодца*» представлен им как один из наиболее значительных монастырей Армении, где был заточен и чудесным образом спасен Св. Григорий» (**Büsching** 1780, 601– 602).

но истории Армении, был брошен и заточен Св. Григорий, которого подкармливали так же, как Даниила, пребывающего во рву»[7].

Шарден, несколько увлекшись рассказом, решил вскормить и Даниила лепешками, которыми «*некая вдова тринадцать лет подряд «по велению Бога» кормила Св. Григория, опуская в яму по одной лепешке в день*»[8]. Надо полагать,что французский путешественник запамятовал библейское повествование, согласно которому Бог послал ангела, дабы тот закрыл пасть львам, «потому что я [Даниил] был признан непорочным перед ним» (Даниил 6:22).

Питтон де Турнефор также не обходит стороной хорвирапскую тему и рассказ о Св. Григории, участь которого уже по традиции стала отождествляться с участью Даниила. Продолжая свой путь «*по ведущей к Арарату обширной и прекрасной равнине*», Турнефор и его спутники «*в восемь часов утра уединились в Хор-Випапе (Corvirap или Couervirab), что по-армянски, как говорят, означает Церковь колодца. Хор-Вирап – это другой армянский монастырь, церковь которого построена на колодце, в который, как они уверяют, был брошен и чудесным образом вскормлен Святой Григорий, подобно Даниилу в яме со львами. Монастырь оставлял впечатление маленького форта, расположенного на вершине холма, который возвышался над всей равниной, и с этой высоты нам удалось увидеть реку Аракс (Aras), некогда носящую название Araxes; она протекала в четырех льё от горы Арарат*»[9].

Дюбуа де Монперл напрасно упрекает Турнефора за то, что он, будучи ученым, представил Хор Вирап скорее как место мученичества Св. Иеронима, в отличие от Шардена и Тавернье, для которых это было местом мученичества Григория Просветителя. Турнефор, как и Шарден, проводит параллели между историей мученичества Св. Григория и историей пророка Даниила, который был брошен в яму ко львам на растерзание (при персах), но чудесным образом спасся *(«колодец, в который был брошен и чудесным образом вскормлен Святой Григорий, подобно Даниилу*

[7] **Chardin** 1811, 178.
[8] **Агатангелос** 2004, 56.
[9] **Tournefort** 1718, 144.

в яме со львами»). Что касается Св. Иеронима, то он, в отличие от Григория Просветителя, по собственной воле поселился в пещере в Вифлееме вместе со своим верным спутником – львом, которого он однажды спас, вытащив из его лапы занозу.

Нелишне отметить, что Св. Григорий сопоставляется с пророком Даниилом и Патриархом Вселенской Церкви Иоанном Златоустом в его «Слове о Святом Григории Великом»: «*Для Григория у меня имя нового Даниила. Как Святой пророк перенёс наказания от вавилонского царя, и его отогнал пастись в пустынные места, точно быка и под образом быка, так и молитвы Григория возвратили непокорного истине Тиридата, облечённого в кабаний образ, в человеческий образ.*

Выходи, новый Даниил, и покажись невинным царю Вавилона, то есть, Армении, – ты, который был брошен в водовместилище, не между двумя львами, но, что больше, между свирепейшими чудовищами»[10].

Своими впечатлениями о Хор-Вирапе делится и Тавернье: «*В пяти лье от Еревана начинается гора Арарат, которую ковчег, опочивший на её вершине, сделал навсегда знаменитой ... В полулье от горы Арарат, там, где земля начинает выравниваться, на холме находится церковь, а рядом с церковью – грот в форме колодца. Полагают, что это и есть яма, в которую царь Трдат (Cerda) велел бросить Св. Григория, поскольку тот не хотел поклоняться лжебогам*»[11].

Эту тему затрагивает в «Новых путешествиях в Левант» капуцин Габриэль Шинон (1610–1668), развернувший широкую миссионерскую деятельность в Персии (Новой Джульфе, Тебризе) и Армении (Ереване). Габриэль де Шинон пишет, что согласно тексту «Жития Св. Григория», последний был «*брошен в озеро, расположенное в городе Артаксат или Арарат* («*Le fit jetter dans un Lac qui étoit à la ville d'Artaxat ou Ararat...*»)[12].

[10] Слово Святого Иоанна Златоуста 1906 http://kistine1.narod.ru/ZLATOUST/Z12_1/t12_1.htm (дата обращения: 05.09.2022).

[11] **Tavernier** 1713, 33.

[12] **Chinon** 1671, 227.

Отец Габриэль, «отправляя» Св. Григория в заточение не в яму, а в озеро, по всей видимости, лукавил, ссылаясь на греческий месяцеслов (Четьи-Минеи) («*comme remarque le Menologe des Grecs*»). Наверняка эта информация была передана ему или изустно, или записана им по памяти. Ученый-арменовед Жан-Пьер Маэ склонен считать, что информация была передана устным путем. Аргументом в пользу этой гипотезы являются воспроизведенные ученым собственные имена: Тартат (Tartat) вместо Тиридата, Ортанес (Orthanus) вместо Вртанеса, Аростанес (Arosthanus) вместо Аристакеса, Косруу (Cosrouu) вместо Хосрова, Коромпсими (Corompsimi) вместо Рипсимэ, Каиана (Kaiana) вместо Гаянэ, Кусародукт (Cusaroducte) вместо Хосровидухт[13]. Аналогичная путаница имела место и при упоминании не ямы, а озера, «*расположенного в городе Артаксат или Арарат* (а не Арташат – Г.К.*)*», куда был брошен Григорий Просветитель.

В своих путевых записках французский путешественник Поль Лука также уделил место Армении, ее городам, селам, церквям и, конечно же, легендам и преданиям, которыми изобилует страна армянская. Поль Лука не только обстоятельно пересказывает услышанные легенды, но также вносит дополнительные штрихи в фабулу, «сдабривая» ее новыми деталями и тем самым делая ее, по своему разумению, более занимательной.

Третью главу своего «Путешествия» («Puits de Saint Grégoire. Roy d'Arménie, changé en cochon») он посвящает истории заточения Св. Григория в Хор Вирапе и превращения царя Армении в кабана. Рассказ начинается с описания «*колодца Св. Григория, расположенного в церкви. Отверстие в колодце – около главного алтаря*». Поль Лука не ограничился описанием колодца, он отважился спуститься в него («*Спустились мы туда по расположенной прямо у стены лестнице с тридцатью четырьмя ступенями*[14]»)[15], и ему там рассказали, что «*Святой Григорий по приказу*

[13] **Mahé** 2016, 40.

[14] Ныне лестница состоит из 25 ступеней. И. Шопен пишет, что богомольцы спускаются по двадцати восьми деревянным ступеням лестницы, поставленной вдоль стены (**Шопен** 1852, 271). Такое же количество ступеней отмечает А.Н. Муравьев («*Сквозь тесное отверстие можно спуститься, по двадцати восьми ступеням деревянной отвесной*

царя Армении был брошен в (этот) колодец, в котором пробыл тринадцать лет. И что колодец был полон змей и других ядовитых тварей, не причинявших ему никакого вреда. И что некая женщина каждый день бросала ему через отверстие кусок хлеба и спускала ему на веревке кувшин с водой. А преследовавший христиан царь понес Божье наказание и превратился в вепря»[16].

Далее следует текст, авторство которого скорее принадлежит Полю Лука, чем его проводнику-информатору: «*Та добрая женщина, кормившая Св. Григория, пошла к царю и сказала ему, что если он вызволит Св. Григория из темницы, то она будет молить за него бога, а если он действительно пожелает стать христианином, то обретет прежний человеческий облик*». Женщина уверяла царя, что Св. Григорий жив, и настояла, чтобы он отправил людей к колодцу, дабы те убедились в истинности сказанного. Как видим, Поль Лука отводит женщине роль чуть ли не главного действующего лица[17].

Однако полет фантазии Поля Лука отнюдь не ограничивается этим: дальнейший рассказ путешественника – сплошная отсебятина: путешественник предпочитает вызволить Св. Григория из ямы при помощи не веревок[18], а корзины, причем Святой требует сначала вынести ядовитых тварей, погрузив их в корзину, и затем, отпустив их на волю, в той же корзине поднять его самого[19].

лестницы, на дно священной ямы») (**Муравьев** 1848, 149). Поль Лука, видимо, в очередной раз что-то спутал, или же в ту пору лестница имела 34 ступени.

[15] **Lucas** 1704, 25.

[16] **Lucas** 1704, 26.

[17] В «Истории Армении» Агантагелоса инициатором вызволения Св. Григория была его сестра Хосровидухт («*И тогда сестре царя, которую звали Хосровидухт, было видение от Бога. Она пришла, поведала людям и известила [их] о своем видении и сказала:*

– В эту ночь было мне видение. Некий муж, излучающий свет, пришел и рассказал мне: «Вы не исцелитесь от постигшей вас кары, если не пошлете человека в город Арташат за заключенным там Григором. Он придет и откроет вам лекарство исцеления от ваших недугов») (**Агатангелос** 2004, 76–77).

[18] В арабской версии «Мученичества Св. Григория, Св. Рипсимэ и Гаянэ» Григория Лусаворича также поднимают из ямы веревками: «И тотчас схватил он веревку, потряс ее, чтобы знали все, что он жив, и обвязался веревкою, а они подняли его» (**Марр** 1906, 93).

[19] **Lucas** 1704, 26.

Заключительным аккордом поведанной французским путешественником истории, изложенной скорее в жанре сказки, нежели агиографической легенды, является крещение царя Св. Григорием, исцеление царя, назвавшего себя после крещения царем Жаном (se fit appeller le Roy Jean)[20].

Вот такую оригинальную версию мученичества Св. Григория в хорвирапской яме преподнес нам рассказчик[21] Поль Лука. Завершая рассказ о Св. Григории, автор, в подтверждение правдивости всего сказанного описывает находящийся в колодце черный мраморный камень, на который опирался Святой Григорий, произнося молитву[22].

Джеймс Джастин Мориер во время своего «Второго путешествия по Персии, Армении и Малой Азии», направляясь из Садарака в Ереван, посетил Хорвирапский монастырь, расположенный «*рядом с двумя невысокими холмами. Построен он на глубокой яме (колодце), в которую, как сказывают армяне, был брошен и чудесным образом вскормлен Святой Григорий*»[23]. Позже он вновь возвращается к описанию церкви Хор Вирап, которая «*находится в достаточно хорошем состоянии; небольшая реставрация достаточна, чтобы она стала годной к использованию*».

Далее он переходит к описанию узкой и темной часовни, построенной над подземельем, где был заточен Григорий Просветитель, куда он и его попутчики из-за обветшалой лестницы не могли спуститься[24].

Подробное описание монастырского комплекса Хор Вирап, «*состоящего из церкви, часовни*[25] *во имя Св. Григория, нескольких зданий, предназначенных для епископа и монахов, и крепостной стены с большими*

---

[20] Почему автор записок решил наречь Трдата именем легендарного правителя христианского государства пресвитера Жана (Иоанна)? Видимо,мы имеем дело с очередной авторской интригой, желанием привлечь читательскую аудиторию к имени «пресвитера Иоанна» и к его царству

[21] Исследователь жанра путешествий Dirk Van der Cruysse охарактеризовал его рассказ о тридцатилетних странствованиях по восточным странам как «один из самых увлекательных рассказов эпохи».

[22] **Lucas** 1704, 28.

[23] **Morier** 1818, 245.

[24] **Morier** 1818, 300.

[25] Часовня была построена в 642 году католикосом Нерсесом III Строителем. В 1662 г. на месте разрушенной часовни была построена новая.

входными воротами, придающей всему ансамблю вид старинного замка с берегов Рейна»[26], оставил Дюбуа де Монперё.

Руководствуясь информацией, заключенной в «Географии вардапета Вардана», в переводе Сен-Мартена[27], Дюбуа де Монперё пишет, что усилиями Григора Магистроса тело Св. Григория было перенесено из Константинополя и помещено в колодец, в алтаре же хранился череп святого, помогающий исцелению.

Дюбуа де Монперё перенимает у Сен Мартена также толкование слова Хор Вирап, которое переводится ими как «*Сухая яма (колодец)*» («*Puits sec*»)[28].

Далее Монперё возвращается к описанию рва, при этом иронизируя, что «*в качестве доказательства того, что Св. Григорий пробыл во рву среди змей 13 лет, нам показывают изношенные камни ниши, в которой святой молился*»[29].

Свою версию истории заточения Григория Просветителя в Хор Вирапе в путевом очерке об Армении излагает Евгений Марков (1835–1903). «*Разъяренный Тиридат*, – пишет Евгений Марков, – *велел сковать Григория по рукам и ногам и отвезти в окрестности Арарата, в г. Арташат, где была выкопана для осужденных на смертную казнь яма страшной глубины, наполненная множеством огромных змей и всяких ядовитых гадов, и из которой далеко распространялось невыносимое зловоние от гниющих в ней трупов. Четырнадцать лет пробыл святой Григорий в этом ужасном заключении, и ни одна змея не дотронулась до него; благочестивая христианская вдова Анна, жившая в соседнем замке, все это время ежедневно тайно приносила кусок хлеба и бросала ему в яму, поддерживая этим его жизнь*»[30].

---

[26] **Montpéreux** 1839, 480–482.

[27] **Saint-Martin** 1819, 421.

[28] В комментариях к «Географии вардапета Вардана» Сен Мартен пишет, что «название этой местности Хор Вирап (Խորվիրապ, Khorvirab) означает «*сухая яма» (puits sec), оно произошло от той ямы, в которую, по приказу царя Трдата, был брошен Григорий Просветитель*» (**Saint-Martin** 1819, 461).

[29] **Montpéreux** 1839, 483.

[30] **Марков** 1901, 508.

Как видим, Св. Григория спасает от голодной смерти «*благочестивая христианская вдова Анна, жившая в соседнем замке*».

Имя спасительницы Св. Григория, которую Евгений Марков нарекает Анной, вызывает у читателя недоумение. Кто такая эта Анна, осталось для нас загадкой. В арабской версии «Мученичества Св. Григория, Св. Рипсимэ и Св. Гаянэ» Григорию Лусаворичу, «*когда он был в яме, одна вдова из дворца доставляла постоянно немного хлеба и воды*»[31]. Учитывая осведомленность писателя-путешественника в вопросах истории армянского народа (он знаком с трудами Хоренаци, Егише, Вардана Аревелци, Алишана), трудно предположить, что имя этой вдовы из дворца – Анна (у Маркова – замка), – придумка автора. Возможно, что Анна, в переводе с иврита означающее *милостивая,* употребляется путешественником как имя нарицательное. Известно, что Св. Анна принадлежала к числу тех благочестивых иудеянок, которые с нетерпением ожидали пришествия Мессии – Спасителя на землю. Анне, которая, согласно Евангелию от Луки, была благочестивой вдовой, Евгением Марковым была отведена роль спасительницы Святого Григория Просветителя («*приносила [Григорию] кусок хлеба, …поддерживая этим его жизнь*»*).*

Заключение

Обобщая сказанное, отметим, что сюжет «Жития и истории Святого Григора» привлек внимание путешественников и, наряду с включенными в «Историю Армении» Агатангелоса другими историями, стал обязательным, «канонизированным» рассказом об Армении в записках европейских и русских путешественников. Воспроизводимая ими легенда основывалась на материале, преподносимом гидами-проводниками, а также на письменной традиции – записках предшественников и трудах историков.

БИБЛИОГРАФИЯ

Büsching A.F. 1780, Géographie, t. 8, Lausanne, Chez la Société Typographique, 703 p.

Chardin J. 1811, Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, Paris, Le Normant, v. 2, 463 p.

Chinon G. 1671, Relations nouvelles du Levant, livre second, Lyon, J. Thioly, 481 p.

[31] **Марр** 1906, 93.

Gadrat Ch. 2005, Une Image de l'Orient au XIV siècle. «Les Mirabilia descripta» de Jordan Catala de Sévérac, Paris, Ecole de Chartes p. 378.

Lucas P. 1704, Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, t. 2, Paris, Guillaume Vandive, 417 p.

Mahé J.- P. 2016, Philologie et historiographie du Caucase chrétien, Annuaire de l'École pratique des hautes études (EPHE), Section des sciences historiques et philologiques, 147 | 2016, p. 30-42 file:///C:/Users/User/Downloads/ashp-1807%20(1).pdf (дата обращения: 07.01.2023).

Montpéreux Fr. Dubois. 1839, Voyage autour du Caucase, Paris, Librairie de Gide, 1839, v. III, 491 p.

Morier J. 1818, Second voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie-Mineure fait de 1810 à 1816, Paris, librairie de Gide fils, t. 2, 462 p.

Saint-Martin J. 1819, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, tome seconde, Géographie du vartabied Vartan, Paris, L'imprimerie Royale, p. 407–453.

Schiltbergers H.. 1855, Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben, von Valentin Langmantel, Tübingen, Druck von H. Laupp, S. 197. https://de.wikisource.org/wiki/Hans_Schiltbergers_Reisebuch_nach_der_N%C3%BCrnberger_Handschrift (дата обращения: 06.01.2023).

Sévérac Jourdain de. 1925, Les Merveilles de l'Asie, introduction et notes par H.Cordier, Paris, Geuthner, 125 p.

Tavernier J - B. 1713, Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Paris, Ribou, v. 1, 504 p.

Tournefort, Josep Pitton de. 1718, Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roi, Paris, Bruyset, vol. 2, 526 p.

Агатангелос. 2004, История Армении, перев. с древнеармянск., вступит. статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, «Наири», 336 с.

Марков Е. 1901**,** Русская Армения, «Вестник Европы», № 6, т. III, с. 485–538.

Марр Н. 1906, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов Святым Григорием, т. 16, вып. II- III, СПб., 1906, с. 64–149. https://drevlit.ru/docs/kavkaz/IV/Martir_Georgarab/ posl.php (дата обращения:07. 08. 2022).

Муравьев А. Н. 1848, Грузия и Армения, часть II, СПб., в тип III отд., 333 с.

Северак Журден де. 1968, Чудеса, описанные братом Журденом из ордена проповедников, уроженцем Северака и епископом города Колумба, что в Индии Наибольшей, После Марко Поло, пер., введ. и примеч. Я. М. Света, Москва, «Наука», с. 136–160.

Слово Святого Иоанна Златоуста, епископа константинопольского, о Святом Григории Великом, Просветителе, первосвященнике Бога нашего. 1906, Собрание сочинений святителя Иоанна Златоуста, т. 12, кн. 1, СПб. http://kistine1.narod.ru/ZLATOUST/ Z12_1/t12_1.htm (дата обращения: 05.09.2022).

Шильтбергер Иоганн. 1867, Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 г., Записки Императорского Новороссийского ун-та, перевел с нем. и снабдил примечаниями Ф. Брун, Одесса, тип. Л. Нитчк., 127 с.

Шопен И. 1852, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., Тип. Имп. Акад. наук, 554 с.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԸ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ՆՈԹԵՐՈՒՄ)

ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ագաթանգեղոս, Գրիգոր Լուսավորիչ, ճանապարհորդներ, ուղեգրություն, ավանդություններ, ինտերտեքստ, ավանդույթ և նորարարություն:

Երկրում քրիստոնեության տարածման հետ կապված հայոց պատմության ժամանակաշրջանի մասին բազմաթիվ առասպելներ են հորինվել: Դրանք արձանագրվել են նաև եվրոպացի ճանապարհորդների կողմից, որոնց շնորհիվ դարձել են ոչ միայն այն հասարակության սեփականությունը, որում հորինվել են, այլ նաև նրա, ուր ներթափանցել են: Ճանապարհորդների վրա հատկապես մեծ ազդեցություն են ունեցել Խոր Վիրապի և փոսում փակված Գրիգոր Լուսավորչի տանջանքների մասին պատմությունները: Այդ գրավոր արձանագրված, կողքից արված մանրամասն քննությունը թույլ է տվել պահպանել ազգային մշակույթի մի ամբողջ շերտ, որը կարող էր մոռացության մատնվել այն ձնած միջավայրում: Ճանապարհորդների գրի առած նյութը թույլ է տալիս վերականգնել բանավոր ավանդության մեջ շրջանառվող և մեզ չհասած հայկական առասպելների կորսված տարբերակները: Սակայն ճանապարհորդի վրա է երբեմն դրվում պատասխանատվության բեռի առյուծի բաժինը՝ բանավոր փոխանցված տեքստը աղավաղելու համար, ինչը կարելի է բացատրել մի շարք հանգամանքներով. թարգմանվող տեքստի թյուրըմբռնումը, ծանոթ մշակույթի օրինաչափություններին հարմարեցնելու ցանկությունը, ինֆորմացիայի աղբյուրին չափազանց մեծ վստահությունը, պատմության սյուժեի մեջ լրացուցիչ մանրամասներ ներդնելը՝ ավելի գրավիչ և տրամաբանորեն ավարտուն դարձնելու նպատակով:

THE SACRED GEOGRAPHY OF CHRISTIANITY
(KHOR VIRAP IN THE EUROPEAN TRAVELERS' NOTES)

KARAGYOZIAN G.

Summary

Key words: Agathangelos, Gregory the Illuminator, travelers, travelogues, legends, traditions, innovations.

Various legends were created in the historical period of Armenia when Christianity was spread in the country. They were also recorded by European travelers due to whom these legends not only became part of the society in which they were created but also enriched other societies they penetrated into. Tales about Khor Virap and Gregory the Illuminator's suffering in the pit had a great influence on the European travelers. The detailed study based on written records, carried out by foreigners has enabled the preservation of a rich layer of the national culture, which otherwise would fall into oblivion. The travelers' recorded data enable us to restore the lost versions of the legends widespread in oral tradition. However, travelers are largely held accountable for the distortion of texts passed down orally, which can be accounted for by several factors: the misunderstanding of the translated text, the desire to conform to familiar cultural criteria, great trust in the reliance on the information sources, including additional details in the historical plot for making it more fascinating and logically complete.

EDIK MINASYAN*
Doctor of History, Professor
Dean of YSU Faculty of History
eminasyan@ysu.am
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.57-84

THE PROCESS OF PROCLAMATION OF THE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF NAGORNO-KARABAKH (ARTSAKH)

Key words: an independent statehood, Republic of Artsakh, Declaration of Independence, Artsakh liberation struggle, USSR law of April 3, 1990, a right to self-determination, a historical and legal basis.

Introduction

From the History of Artsakh Liberation Movement and Freedom Struggle.

35 years ago, on February 20, 1988, the Parliamentary Council of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, guided by the constitutional right of nations to self-determination, adopted a decision to withdraw Nagorno-Karabakh from the administration of Azerbaijan and join it with Armenia. This was actually the new stage of the Artsakh movement[1].

The emergence of the movement was facilitated by the policy of radical "reconstruction" of society adopted in 1985 by the initiative of M. Gorbachev, the general secretary of the Central Committee of the CPSU.

One of the inevitable consequences of the reconstruction policy was the rise of national self-awareness and the expansion of the Artsakh liberation movement. The Artsakh Armenians, inspired by the "reconstruction" policy, again raised the Karabakh issue, which had been simmering since the 1920s. Nagorno-Karabakh was annexed to Azerbaijan by the illegal decision of the Caucasian Bureau of the Central Committee on July 5, 1921. In 1923, the Nagorno-Karabakh Autonomous

---

[*] *Հոդվածը ներկայացվել է 20.04.23, գրախոսվել է 20.04.23, ընդունվել է պպագրության 28.04.23:*

[1] Սովետական Ղարաբաղ, 21 փետրվարի, 1988:

Region was created according to the administrative division. 94 percent of the local Armenian population had, in fact, fallen under the colonial yoke of Azerbaijan for about 70 years[2]. In those years, the Azerbaijani authorities implemented an anti-Armenian policy in Nagorno-Karabakh, having the goal of completely depopulating the region and settling it with Azerbaijanis, as was done in the autonomous republic of Nakhichevan. In Nagorno-Karabakh, the human rights of Artsakh Armenians were violated, their national dignity was insulted, and the emigration of the Armenian population from its historical motherland was accelerated. However, Artsakh Armenians did not bear this burden silently. From time to time, they protested, revolted, demanded restoration of justice.

The liberalization, publicity and openness provided by the reconstruction gave the Artsakh Armenians the opportunity to speak about the national discrimination, humiliation and violence inflicted on them by the Baku authorities in the previous 70 years, to publicly express their desire to leave Azerbaijan and join Armenia.

The Artsakh movement went through several stages. The first phase essentially began from February 20, 1988. From the beginning of the movement up until April-May 1991, the movement began to rise gradually, and ended with the forced displacement of the Armenian population of northern Artsakh and the policy of ethnic cleansing through the special forces of the Azerbaijani Police (OMON) with the help of Soviet troops. It turned into Azerbaijan-Karabakh War. With the establishment of the independence of Artsakh, the second stage began on September 2, 1991, which lasted until 1994 and ended with the ceasefire of May 12, 1994, with the mediation of the Russian Federation, the liberation of the seven Armenian regions of Artsakh, the territory of Artsakh from 4.4 thousand sq. km became about 12 thousand sq. km. The third stage of the Artsakh liberation struggle was in 1995–2016, when the independent Republic of Artsakh, proclaimed on September 2, 1991, gradually developed, implementing socio-economic reforms. The phase ended with the Four-Day War unleashed by Azerbaijan. The fourth, final phase includes the 44-Day War and the brief offensive of September 2022. With heavy consequences, territorial and human losses, the territory of the Republic of Artsakh became about 3000 sq. km.

From the very beginning, the Armenian people unanimously supported the just demand of their compatriots in Artsakh. The Artsakh movement in both

[2] Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. 1992, 650.

Artsakh and Armenia had an exclusively peaceful and civilized character (demonstrations, meetings, rallies, strikes and other forms). The Armenian people, believing in Gorbachev's "reconstruction", went to demonstrations and rallies with "Lenin-Party-Gorbachev", "Union" and other slogans. However, that decision was greeted with bayonets by both Soviet Azerbaijan and Moscow authorities. The movement was described as "extremist" and "nationalist"[3]. In fact, as a result of the connivance of the latter, at the end of February 1988, a massacre of the Armenian population took place in the city of Sumgait, Azerbaijan, as a result of which about 30 Armenians were tortured to death by a ferocious mob, several hundred people were seriously injured, and a large amount of looting and destruction was committed[4]. This crime of Sumgait was later followed by massacres and deportation of Armenians from Ganja (Gandzak), Baku, Shamkhor, Getashen, Khanlar and other places. Mass emigration of Armenians began. A similar migration, but creating safe conditions for the migrants, also took place in Armenia. The Azerbaijani population emigrated from here.

The Rise of the National-liberation Struggle.

The brutal violence in Sumgait, Baku, Ganja and other regions neither intimidated the Armenian people, nor stopped them from their just demands. On the contrary, the movement gradually gained momentum. In order to organize and manage the Artsakh movement, in May 1988, the "Armenian Committee of the Karabakh Movement" was established ("Karabakh Committee"), which included V. Manukyan, L. Ter-Petrosyan, R. Ghazaryan, D. Vardanyan, B. Ararktsyan and others[5]. The Artsakh movement had a popular character, although the Center continued to describe it as an extremist movement of a group of people. Troops were brought into Yerevan and Stepanakert. The official authorities of Armenia showed their inability to lead and give direction to this spontaneous movement. In order to derail the movement, using the "opportunity provided by the earthquake", the members of the "Karabakh Committee" were arrested in December 1988 and locked up in Moscow prisons for six months by order of the Center. But the popular movement did not fade. The people demanded the release of the illegally arrested leaders of the Karabakh movement

---

[3] Սովետական Հայաստան, 27 փետրվարի, 1988:

[4] Сумгаит … Геноцид … Гластность 1989, 20

[5] Հայոց պատմություն 2016, 176:

and a legal solution to the Karabakh issue. Russian intellectuals raised their voices in defense of the Armenian people: A. Sakharov, E. Bonner, G. Starovoitova, M. Dudin, A. Nuykin and others[6]. But the central authorities, led by M. Gorbachev, had no intention of solving the Karabakh problem positively, because such a precedent could become contagious and dangerous for other regions of the empire, where national liberation movements had also started. The supreme authorities of the USSR tried to change the management status of the autonomous region (by creating a special management committee headed by A. Volsky), but it did not give the expected result[7].

The New Rise of the Artsakh Liberation Struggle.

The Declaration of NKR Independence and the Statehood Formation Process.

In 1991, when it was already obvious that the USSR was going to collapse, the Armenian-Azerbaijani tension turned into a real war. The authorities of the Republic of Azerbaijan tried to depopulate the ancient Armenian territory by force and subjugate by reconquering it. Soviet troops were used to subdue the Artsakh Armenians.

On December 10, 2006, the NKR constitution was adopted through a popular referendum, which was one of the most important events in the social and political life of the republic.

The main law of the not yet internationally recognized, but de facto independent republic gave a legal formulation to the changes made in all spheres of public life, defined the rights, freedoms and responsibilities of NKR citizens. The first article of the Constitution announces that NKR is a sovereign, democratic, legal, social state, that the names of NKR and Artsakh Republics are identical. The NKR Constitution established the legal foundations of the second Armenian state. Gradually, the judicial system was formed, following the example of the Republic of Armenia. The victorious NKR army was formed.

The declaration of NKR and the formation of state power greatly contributed to the success of the Artsakh movement and the victorious end of the war unleashed by Azerbaijan (1991–1994). With the mediation of the Russian Federation, on May 12, 1994, a ceasefire agreement was signed between the two sides. As a result of the Artsakh Liberation War, the ancient Armenian Artsakh got rid of

[6] Հայոց պատմություն 2016, 185, 186:

[7] Հայոց պատմություն 2016, 186:

the hated 70-year rule of Azerbaijan. Moreover, not only the territory of former Nagorno-Karabakh (4.4 thousand square kilometers), but also a significant part of the territories of Artsakh, the seven regions, which were deliberately occupied by the Azerbaijani "internationalists" during the formation of the autonomous region (1923) and were left out of its borders, were liberated. Thus, the liberated territory of Artsakh totaled 12,000 square kilometers, which is fixed by the NKR Constitution. After the declaration of NKR independence, the political powers operating in the republic started the process of establishing statehood. Following the example of the Republic of Armenia, socio-economic reforms began in Artsakh in 1995, which contributed to the development of the second Republic of Armenia.

The Process of Proclamation of the Independence

At the end of the 20th century, the restoration of Armenia's independence and the creation of two Armenian republics (Republic of Armenia and Republic of NKR) was a turning historical event in the life of our people.

NKR, the Republic of Artsakh and the Third Republic of Armenia were created as independent states.

The process of independence of the two Armenian republics took place in extremely difficult, internationally complex and tense conditions. In the second half of the 1980s, believing Gorbachev's policy of "Perestroika", the Armenian people tried to achieve the realization of the national aspirations of the liberation of Artsakh. However, after two years of hard trials, the Armenian people, convinced that the totalitarian regime and democracy are incompatible, simultaneously directed its nationwide struggle to the establishment of independent statehood. That struggle was underway in extremely difficult socio-economic conditions.

The newly independent country, which had not yet recovered from the catastrophic earthquake of Spitak in 1988, as a result of military and political conflicts, faced the harsh realities of the closure of communication channels and economic blockade by neighboring Turkey and Azerbaijan.

Moreover, as a result of the long-term blockade, the energy crisis caused by the lack of own energy sources, the changes imposed by the economic policy of integration into the foreign market, and the severance of previously formed economic ties, the already difficult situation of the republic became even graver.

The Republic of Armenia, which was in a hard socio-economic situation, helped Artsakh in its liberation struggle against Azerbaijan with all possible means.

Taking advantage of the absolute support of the leadership of the USSR, the Azerbaijani authorities continued to occupy the Armenian villages and expel the inhabitants from their homeland.

The Process of the Establishment of the NKR Independence

In April-May of 1991, the special forces of the Azerbaijani militia (OMON in Russian) with the support of the Soviet army started an open war against the Armenian population of Shahumyan region and Getashen sub-region.

In fact, in May of 1991, the Karabakh-Azerbaijani war was provoked by Azerbaijan. In July 1991, a national self-defense committee and a headquarters of the self-defense forces were established. Armed detachments were organized in all places of the region, which were later consolidated under one unified command. This war of liberation showed that only a free and independent Artsakh, with the help and support of the Republic of Armenia, could struggle against the aggressor Azerbaijan. Therefore it was necessary to strive for independence.

When the inevitability of the collapse of the USSR became evident, the extraordinary session of the Supreme Council of Azerbaijan convened in Baku on August 30, 1991 adopted a declaration on the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan[8]. It meant that Azerbaijan was leaving the USSR, having a goal to take Nagorno-Karabakh along the same path. The declaration stated that the Republic of Azerbaijan will be included in the borders of the 1918-1920 Musavat Republic of Azerbaijan. In fact, Baku refused to be the successor of Soviet Azerbaijan. It meant that neither Nakhichevan nor Nagorno-Karabakh could be part of it, so it was necessary to hurry and not miss the convenient historical moment, especially since by the law of the USSR "On the Procedure for Solving Issues Related to the Withdrawal of the Union Republics from the USSR"[9] (effective April 3, 1990), the autonomous republics and autonomous formations within the borders of the republic leaving the Soviet Union, as well as the national groups living together and making up the majority of the population in the given area, were given the right to decide the issue of their state-legal status independently. Therefore, that law allowed the Armenians of Nagorno-Karabakh to legally separate from Azerbaijan and become the master of their own destiny, since in 1918–1920, Karabakh was never part of the Musavat Republic of

[8] НКР 1998, 9.

[9] **Золян** 2001, 111.

Azerbaijan[10]. In addition, with the Constitutional Act on Independence of October 18, 1991, Azerbaijan recognized the acts adopted during the existence of the Soviet Union as invalid. With that, all the acts related to Nagorno-Karabakh were also recognized as invalid by Azerbaijan.

Guided by the Constitution of the USSR and the mentioned law, on September 2, 1991, a joint session was held in Stepanakert with the participation of deputies of all levels of the Nagorno-Karabakh regional and Shahumyan regional councils. The decision on the "Declaration on the Proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic" was adopted. An independent Armenian state, the Republic of Nagorno-Karabakh (NKR), was declared on the territory of the former Nagorno-Karabakh Region and Shahumyan Region[11]. Until the adoption of the NKR constitution and laws, the USSR Constitution and legislation, as well as other existing laws that do not conflict with the goals and principles of the mentioned declaration and the features of the republic, would be in force on its territory.

In fact, after the declaration of Azerbaijan's independence, Nagorno-Karabakh as an autonomous entity, and Shahumyan Region as a territory populated by a national minority, until the end of the legal existence of the USSR, carried out legal steps aimed at determining their state-legal statuses, defined by the current legislation of the Soviet Union. Therefore, Azerbaijan's claims to Nagorno-Karabakh have no legal basis within the framework of the USSR legislation.

From the point of view of international law, there are no such grounds either, because Azerbaijan, proclaiming independence, declared itself the successor of the Azerbaijan Republic that existed in 1918-1920, which was not recognized by the League of Nations due to the difficulty of determining the clear borders of the territories included in that republic.

Azerbaijan's ambitions towards Nagorno-Karabakh also lack historical foundations, as the latter has never been a part of independent Azerbaijan. For decades, in response to all the peaceful initiatives of the Artsakh Armenians to use the right of self-determination of nations, Azerbaijan has always exerted violence, violated the rights and interests of the Armenian population, so Azerbaijan's ambitions towards Nagorno-Karabakh have no moral basis.

[10] **Մինասյան** 2018, 85–86:

[11] «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի, 1991:

Thus, the self-determination of the people of Nagorno-Karabakh was carried out on a territory to which Azerbaijan cannot have either legal or historical or moral ambitions. However, Azerbaijan does not want to accept this reality in any way. Therefore, it was no coincidence that immediately after the declaration of the Nagorno-Karabakh Republic, the Presidium of the Supreme Council of Azerbaijan adopted a decision by which it considered what happened to be a conspiracy against the integrity and independence of Azerbaijan and instructed the power agencies of the republic to thwart any resistance against the implementation of that declaration, holding the initiators accountable[12]. At the same time, the Republican Organizing Committee was instructed to take additional measures to speed up the disarmament of the population of Nagorno-Karabakh. However, it was practically impossible to carry out these instructions, because most of the region, being under the control of Armenian forces, was inaccessible to Azerbaijani officials, so Azerbaijan intensified military operations in Nagorno-Karabakh.

On December 10, 1991, an independence referendum was held with the participation of international observers, which confirmed the independence of Nagorno-Karabakh. On that day, despite the difficult war situation, 82% of the NKR population who had the right to vote participated in the referendum, and 99.8% of those who voted were for independence[13].

On December 28, 1991, the elections of deputies of the Supreme Council of the Nagorno-Karabakh Republic (later the National Assembly) were held, in which the Azerbaijanis did not participate by the order of the leadership. On January 6, 1992, in the meeting hall of the former regional council in Stepanakert, with the participation of 48 of the 51 elected deputies (3 deputies did not reach Stepanakert due to the road closure) and in the presence of 80 visitors and journalists, the work of the first convocation of the Supreme Council of the Republic began with the Lord's Prayer and adopted the "NKR Declaration of Independence".

On January 8, 33-year-old historian Arthur Mkrtchyan was elected the chairman of the NKR Supreme Council. The NKR Council of Ministers was created under the Prime Ministership of Oleg Yesayan[14]. Later, presidential administration was introduced in NKR.

---

[12] **Հակոբյան** 2011, 21:

[13] **Արշակյան** 2004, 209, **Հակոբյան** 2011, 22–23:

[14] **Աբրահամյան** 2001, 151:

In December of 1994, Robert Kocharyan was elected the president of the republic by the NKR Supreme Council, and until November 1996, he was in office by popular vote. In 1992, the NKR Supreme Council approved the state flag on June 2,, and the country's coat of arms and anthem on November 17. The NKR flag is tricolor: red, blue, orange, with a white five-toothed stepped carpet pattern added, beginning at the two verges of the flag's fly and meeting at a point equal to one-third of the distance from that side.

Gradually, the judicial system was formed, following the example of the Republic of Armenia.

Struggle for Preserving the Independence of the Republic of Artsakh

The NKR army was formed actually during the battles, which crowned itself with the glory of victories in the liberation struggle. The process of peace negotiations in the Karabakh conflict zone was considered a priority. The latter became the subject of discussion of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). But the authorities of Azerbaijan rejected every proposal aimed at the settlement of the Nagorno-Karabakh problem by political methods, putting forward unrealistic demands to subjugate Artsakh to them again. Moreover, with the patronage and support of Turkey, the Azerbaijanis started constantly bombing the settlements of Artsakh from their military bases. Every day Stepanakert was bombarded from Khojalu, Shushi and Aghdam, causing destruction and many human casualties. The comprehensive blockade and day and night shelling destroyed and paralyzed the economy of Artsakh. It was not possible to ensure the safety of the population without eliminating the enemy's military bases and firing points. After fierce battles, Krkzhan, a suburb of Stepanakert, was liberated in January 1992. Azerbaijanis were attacking from the height of Shushi, but the village below remained impregnable. The National Army of Azerbaijan launched a new large-scale attack in that direction on January 25–26, 1992, but was repulsed after being defeated. The most dangerous for Stepanakert was Khojalu (now Ivanyan), which blocked the Stepanakert-Askeran highway[15].

On February 26, within a few hours, the Armenian self-defense forces completely defeated the Azerbaijani forces stationed in Khojalu, causing several casualties. The liberation of Shushi is one of the glorious pages of the modern history of the Armenian freedom struggle. For two years, the civilian population of

---

[15] **Մինասյան** 2018, 88–90:

Stepanakert was bombarded from the city of Shushi. At the beginning of May 1992, it was decided to implement the top-secret operation “Wedding in the Mountains” for the liberation of Shushi. The military operations were led by Colonel Arkady Ter-Tadevosyan (Comandos), General Gurgen Dalibaltayan, Chief of Staff Felix Gzoghlyan and others. On the night of May 8, the main attack began under artillery fire from all directions. On May 9, the enemy fled in panic[16]. Shushi's military operations were a serious experience for the NKR self-defense forces and found their definite place in the history of the Armenian national liberation struggle.

Pursuing the enemy which was in panic, Artsakh freedom fighters liberated Lachin (Berdzor) and its surrounding villages on May 18. The delivery of food, fuel, medicine and other necessary goods from the Republic of Armenia to Artsakh began through the Lachin humanitarian corridor. However, Azerbaijan did not come to terms with the defeat. In the summer of 1992, the Azerbaijani regular army with the support of foreign mercenaries launched a large-scale attack in the northern part of NKR. The enemy managed to capture Shahumyan region and most of Martakert region.

In the summer of 1992, martial law was declared in the NKR territory. On August 15, the State Defense Committee (SDC) was established under the leadership of R. Kocharyan. Taking over the executive power, the SDC organized the self-defense of Artsakh Armenians. With its efforts, the economic situation was regulated, and the army of Artsakh was organized. The measures taken soon brought positive results. By regrouping the forces, the NKR self-defense army was able to stop the advance of the enemy's forces numbering in the thousands and launch a counterattack, liberating the occupied territories. In April 1993, under the pressure of the Artsakh forces, the enemy was forced to leave the territories of Kelbajar (Karvachar). In fact, the second turning point of the hostilities was the liberation of Kelbajar. The final stage of the combat operations of the first half of 1993 was the liberation of the city of Martakert (June 28). The enemy was defeated on July 23 near Aghdam, and the city was liberated. The regions of Fizuli, Jabrayil (August 23), Kubatli (August 31), Horadiz (October 24) and Zangelan (Kovsakan) were soon liberated[17].

[16] **Մինասյան** 2018, 91–92:

[17] **Մինասյան** 2018, 92–98:

However, the enemy failed to make a breakthrough in military operations. From the middle of February 1994, the Artsakh forces launched a counter-attack and liberated the enemy-occupied Omar mountain pass, the surrounding areas of Martakert and Askeran. During nearly two months of fierce battles, the enemy lost more than 5 thousand soldiers and officers, 72 pieces of equipment. The Azerbaijani authorities were forced to conclude a cease-fire in May 1994 with the mediation of Russia and the support of the Minsk Group. The military operations were stopped; the negotiation phase of the conflict settlement began.

With the victory in the Artsakh war, Artsakh Armenians and all Armenians in general proved that it is possible to win with small forces, having unwavering faith in one's homeland and victory, united national will and excellent organizational work. The Armenian people remember all the heroes of the Artsakh liberation war with deep gratitude and reverence.

Thus, the declaration of the NKR and the formation of the state government greatly contributed to the success of the Artsakh movement and the end of the war activities unleashed by Azerbaijan.

The self-determination of Artsakh Armenians, the declaration of an independent republic was carried out on an Armenian territory, to which Azerbaijan could not have legal, historical and moral ambitions.

First of all, the ambitions of Azerbaijan regarding Nagorno-Karabakh (Artsakh) have no legal basis within the framework of the USSR legislation, because the law "On the Procedure for Solving Issues Related to the Withdrawal of the Union Republics from the USSR" effective April 3, 1990 allowed the Armenians of Artsakh to independently solve the issue of state-legal status, legally separating from Azerbaijan. In addition, in October 1991, with the constitutional act "On Independence", Azerbaijan recognized as invalid all the acts adopted during the existence of the USSR, including those related to Nagorno-Karabakh.

From the point of view of international law, there are no such grounds, because Azerbaijan, proclaiming independence, declared itself the successor of Azerbaijan Republic that existed in 1918–20, which was not recognized by the League of Nations. It also lacked historical foundations, as Nagorno-Karabakh had never been a part of independent Azerbaijan.

In addition, in response to the peaceful initiatives of the Artsakh Armenians, Azerbaijan violated the rights and interests of the Artsakh Armenians and used violence, which proved that Azerbaijan's ambitions had no moral basis either.

Taking into consideration these important circumstances, on September 2, 1991, the Republic of NKR (Artsakh) was proclaimed, which confirmed its independence in a referendum on December 10 of the same year and legally created its legislative and executive bodies, its own defense army, which, with the support of the Armenian people, was able to liberate the seven regions of Nagorno-Karabakh, create a more or less reliable zone with security and secure its independent existence for almost 3 decades. Unfortunately, in the 44-day war that started as a result of the Turkish-Azerbaijani aggression in September-November 2020, the Armenian people suffered huge human losses and lost the seven liberated regions, including Hadrut and Shushi. The security of not only the Republic of Artsakh, but also the Republic of Armenia was endangered by this.

The Four-Day War

Despite the cease-fire established in 1994, the Azerbaijani side constantly violated the cease-fire for about 22 years, regularly bombing Armenian positions on the Artsakh-Azerbaijani border and Armenian-Azerbaijani border villages, or killing Armenian border guards and civilians with the help of snipers. The Armenian side often responded to all this with punitive actions. On the night of April 1–2, 2016, around 3:00 a.m., the Azerbaijani side launched an unprecedented large-scale attack against Nagorno-Karabakh along the line of contact with a pre-planned scenario, unleashing large-scale combat operations, using the entire range of weapons, including armored vehicles, heavy artillery and air force. If for Azerbaijan, the unleashing of the war was another adventure, the result of military and political miscalculations, then for the Armenian side, it was an impulse to unite all Armenians around the goal of defeating the invaders. The four-day war operations showed that the enemy's "working style" has not changed. During the 1991–1994 armed confrontation, the methods adopted by the Azerbaijani military-political leadership were also used in the days of the April 2016 attack. Civilians were also targeted by the enemy from the very first hours of the operations. The targeting and killing of peaceful settlements and civilians, including school children, and the barbaric acts of mutilation, beheading, etc. against defenseless, elderly residents and even corpses suggest that the enemy has once again relied on terror. As demonstrated by the feats of Armenian fighters on the front lines and the powerful volunteer movement, the Armenian

side effectively resisted those terrorist acts with determination to defend its motherland and a high moral and fighting spirit.

Due to the military preparations of the previous years, the military and political leadership of Azerbaijan relied on the use of modern weapons and equipment, which it had bought mainly from the Russian Federation, Ukraine, and Israel.

The combat operations that took place along the enemy's front line were more intense in the north-eastern (Talish-Martakert-Mataghis) and southern (Hadrut) directions of the front line. Everywhere, the soldiers of the Defense Army inflicted significant losses of military equipment and manpower on the enemy. Only on April 2 and 3, more than 200 enemy soldiers, 14 units of tanks and more than 5 units of armored vehicles were destroyed[18]. At the same time, the firing points shelling the city of Martakert and other peaceful settlements near the front were suppressed. The heavy losses inflicted on the invaders on the first days of the war showed that the Armenian soldier defending the motherland has an incomparable moral and tactical advantage over the enemy, which, just like in the first stage of the Azerbaijan-NKR war, ensured the sure victory of the Armenian side this time.

On April 4, the enemy began to use heavy artillery systems, expand the use of attack drones and other state-of-the-art equipment. Thanks to competent, skillful and purposeful actions of the soldiers of the Armed Forces, 11 enemy tanks, 4 attack drones, 1 self-propelled artillery, 2 vehicles and a large number of personnel were destroyed during the day[19].

The military leadership of Azerbaijan issued an unbalanced statement, threatening to bomb the peaceful settlements of the Republic of Artsakh, particularly the capital Stepanakert. Correspondingly, the Ministry of Defense of the NKR announced in its turn that in case of such developments, the reaction will be much more painful. Increasing the caliber of weapons used day by day, on the night of April 4–5, the enemy used the "Smerch" jet system. The bombing of peaceful settlements did not give the enemy anything, because the active system of NKR civil defense allowed getting out of this ordeal with minimal losses.

Azerbaijan's sudden, lightning attack with its forward-looking objectives ("blitzkrieg") failed. RA President, Supreme Commander of the Armed Forces S. Sargsyan, on April 4, during the meeting with the ambassadors of the OSCE

[18] «Հայ զինվոր», 13–19 ապրիլի, 2016, էջ 4:
[19] «Հայ զինվոր», 13–19 ապրիլի, 2016, էջ 4:

member states, clearly revealed the very negative role of Turkey in the war unleashed by Azerbaijan. He noted that "Turkey, which often reminds of its membership in the Minsk Group, acts from the position of inciting war in the region and, openly, encourages the adventurous policy of the Azerbaijani leadership". Azerbaijan is proud of its victory in the Four-Day War, and Turkey is congratulating it. While the international community condemns the use of force in Nagorno-Karabakh with only words, Turkey is the only one that unequivocally supports the Azerbaijani adventure. The statements made by Ankara before and after this situation, with which that country seems to be trying to compete with Azerbaijan with anti-Armenian approaches, can form a new center of regional tension, as Turkey has experience in the Middle East. All those who wanted to see Turkey among the mediators, today understand that "this country, which has adopted the security system, based on kinship, should be kept completely away from the Karabakh settlement process". RA and NKR parliaments, ministries of defense and foreign affairs, political forces, Armenian structures of the Diaspora made statements condemning the outrageous actions of Azerbaijan, many countries, international organizations, including the OSCE Minsk Group, expressed concern.

At the very beginning of the war, the feats of the Armenian soldiers in the battles against our archenemy, who faced open offensive operations with the use of air force, jet artillery and heavily armored vehicles, were widespread and massive. The heroic defenders of the motherland, as always, under the command of their officers, cold-heartedly faced the enemy's special forces and regular military units and, with the exception of a few strongholds, kept the Armenian eastern border, which was about 200 km long, unassailable. Some of them died on the battlefield, but most of them continue to serve in the Armed Forces of Artsakh, and some of them live as civilians.

Bloody battles for every inch of ground ensued. The enemy, counting on hundreds of specially trained Turkish soldiers of the mercenary army, was surprised to meet the stubborn resistance of 18-20-year-old Armenian soldiers. The Armenian servicemen, under the command of their skilled officers, bravely stood to the end and presented unrepeatable examples of heroism.

On the afternoon of April 2, enemy helicopter gunships began rocket attacks on our positions in the southern direction, with the aim of securing the advance of their tanks and infantry. At that time, a grenade launcher, conscript, Private Narek Malkhasyan, standing in the trench, with a grenade launcher in his hand,

was waiting for an opportune moment to shoot the advancing tank. Suddenly, an enemy combat helicopter appeared in his field of vision, approaching the positions like a flying monster to pour fire on the Armenian soldiers. Narek, without hesitation, skillfully and correctly calculating the wind strength and direction, aimed the grenade launcher at the helicopter. The enemy helicopter was hit by a soldier's unerring shot and exploded[20].

On the same day, our other hero, conscript soldier, student of YSU Faculty of Law, senior anti-aircraft gunner Gevorg Manukyan, shot down enemy's combat helicopter "MI-8"[21] from the "Igla" anti-aircraft device in the northern direction. For his feat, he was awarded the NKR "Combat Cross" 2nd degree and the RA "Courage" medal. YSU student Shuli Hakobyan (Faculty of Economics and Management, 2nd year student) who was distinguished with his bravery in battles against the enemy, shot down three enemy's "T-80" tanks within 30 minutes on April 4, 2016. He is a Knight of the RA "Martial Cross" of the 2nd degree. In the southern direction, the enemy's tanks persistently tried to invade our positions, but the Armenian position guards, faithful to their oath, repulsed any attack of the enemy. During the fierce battles, the brave conscript, Private Marat Petrosyan, who was known by the nickname "Master" among his comrades-in-arms, showed himself in the best way. During the battle, he destroyed 5 enemy tanks and 1 infantry fighting vehicle in three days with the accurate shots of "Fagot", and the commander of the "Fagot" squad, Sergeant Rafael Hovhannisyan disabled 2 tanks of the enemy[22]. The fighters of the D-30 artillery division of the southern direction, under the order of the commander, Major Axel Grigoryan, did not lag behind his friends. During the fierce battles, under the skillful leadership of the commander of the 3rd battery, senior lieutenant Giorgi Yavryan, 2 units of the enemy's armored vehicles, considerable manpower and a number of important military objects were destroyed.

While the combat operations continued along the entire front, thousands of freedom fighters from different regions of our motherland rushed to the front line to stand beside their younger friends and sons, realizing that it was necessary to support them in their success. On April 2, the first blow of the superior forces of the enemy was taken by the crew of seven brave fighters of one of the rifle

[20] «Հայ զինվոր», 13–19 ապրիլի, 2016, էջ 4:
[21] «Հայ զինվոր», 13–19 ապրիլի, 2016, էջ 4:
[22] **Հաարաթյան** 2001, 1:

companies in the northeastern direction, led by the indomitable commander Armenak Urfanyan. Since then, the invaders made persistent attempts to take over our positions and were repulsed every time, having many casualties and wounded. During the fierce battles, Captain A. Urfanyan destroyed more than a dozen of the enemy's militants, as well as demining engineering equipment, with a sharp shot from a hand-held anti-tank grenade launcher. Seeing that the forces were unequal and ammunition was running out, the company commander made the decision to withdraw to a second trench, regroup there and launch a counterattack. Ensuring the movement of his soldiers with fire, Captain Urfanyan fought to the last bullet. Next to the beloved commander was a 20-year-old Private soldier Kyaram Sloyan of Yezidi nationality, who, disobeying the order to retreat, stayed until the end and fought against the enemy. The hero was horribly brutalized by the opponent, beheaded. After that, the opponent heavily bombarded the positions with various artillery means, during which Captain A. Urfanyan and gunner K. Sloyan were killed by the shell explosion. Both of them were posthumously awarded with the Order of the RA and AR "Martial Cross" 1st degree.

After Company commander A. Urfanyan's death, 19-year-old junior sergeant Robert Abajyan took command and continued the battle. He fought with the enemy until the last bullet, did not give up and did not retreat, and in the end, contacting the command of the battalion, reported the situation and said that he would not surrender alive to the enemy. With the only grenade he had, he blew himself up and dozens of enemy soldiers. With that action, he gave the Armenian soldiers the opportunity to attack the enemy from the rear positions and liberate the vanguard positions, for which the Armenian hero was posthumously awarded the highest NKR title, "Hero of Artsakh". Soon the NKR Deputy Minister of Defense, Major General Samvel Karapetyan[23] arrived there.

After a comprehensive review of the situation on the front line, a decision was made to take back the lost positions with a counterattack. On April 2, at 08:00 in the morning, an assault unit selected from two battalions of the military unit, supported by armored vehicles and artillery forces, launched a counter-attack and occupied the former position within half an hour. The enemy, giving about four dozen victims (of which 28 were left in the approaches of the Armenian positions),

[23] «Հայկական ժամանակ», 10 մայիսի, 2016, էջ 1, 3:

fled to his trench located about 250 m away[24]. In these battles, the battalion commander Major Edik Maloyan attacked the surrendered position in the direction of Seysulan with a small group and inflicted significant losses on the enemy, pushing him back to his retreat. During the defensive and counter-offensive operations of that nature, the deputy commander of the military unit, lieutenant colonel Aram Hayryan and the head of intelligence, Captain Yuri Hovasapyan, Lieutenant Gagik Hakobyan, junior sergeant Mushegh Tovmasyan, battalion commander, lieutenant colonel Nver Nersisyan, sniper Mher Ayvazyan, Private Edgar Galstyan, Tigran Papanyan and others fought side by side with their subordinate personnel[25].

There were also fierce battles in the northern direction. Taking advantage of the absolute numerical superiority, the enemy tried to break through the defensive positions of Talish village with tanks. The enemy's calculations were usually wrong, as our officers and soldiers put up an indomitable resistance. Therefore, it is not surprising that the nearby combat positions of Talish turned into a graveyard for the enemy; the trenches were covered with dozens of corpses. In the trench battles in direct contact with the enemy, the crew of one of the combat positions stood out with unparalleled heroism, fighting to the last bullet against the superior forces of the enemy. Privates Rafik Hakobyan, Aghasi Asatryan, platoon commander, senior lieutenant Meruzhan Stepanyan and others became heroes during the battles, who were posthumously awarded with the "Combat Cross" 1st degree order of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh. Major Ararat Baghdasaryan, the commander of the special purpose platoon who came to help his brothers in arms, destroyed two tanks of the enemy with accurate shots from a grenade launcher. Another tank was disabled by a volley of the battery crew of the artillery division captain Vasil Tsarukyan under the command of Major Armen Santryan. On April 2, Sergeant Adam Sahakyan stood out for his bravery in the trench battle in direct contact with the enemy, who was posthumously awarded the RA "Courage" and the Artsakh "Combat Service" medals[26].

Sasun Mkrtchyan, a scout-gunner, died a hero's death during combat operations on the contact line of NKR with Azerbaijan, and was buried in the "Erablur" military pantheon[27]. In those days, the fallen privates Bagrat

---

[24] **Հաւրաթյան** 2001, 16–17:

[25] **Հաւրաթյան** 2001, 117–118:

[26] **Հաւրաթյան** 2001, 97:

[27] «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 ապրիլի, 2016, էջ 2:

Aleksanyan, Tigran Berakchyan, Grigor Harutyunyan, contract Private Hrachya Muradyan, freedom fighter Suren Chartanyan and others stood out for their bravery in the trench battles. Thanks to the heroic battles of the Defense Army, the strengthening of the Armenia-Artsakh-Diaspora trinity, and the consolidation of the Armenian society, the enemy received a strong counterattack and was forced to go to a truce. On April 5, at 12:00, Azerbaijan proposed a ceasefire along the Karabakh-Azerbaijan contact line. However, after that, the Azerbaijani side regularly violated the cease-fire regime, firing large-caliber weapons, and deploying intelligence sabotage groups. In fact, the blitzkrieg planned by the rulers of Baku ended in disgrace. Even having at his disposal the latest military technologies and in the conditions of the 6th generation of waging war, the losses of the enemy amounted to 2.5 thousand victims (while the losses of the Armenian side amounted to 97 dead and 180 wounded). To that should be added the losses of combat equipment suffered by the enemy. The Azerbaijani army lost 29 tanks, 2 military helicopters, 12 unmanned aerial vehicles, 4 units of self-propelled artillery, a 122-millimeter rocket launcher, 1 engineering equipment, 6 armored vehicles, 1 TOS-1A heavy artillery system, 1 Grad anti-aircraft missile system, etc.[28]

In the period of April 2–5, more than three dozen servicemen were awarded state awards by the President of RA for their exceptional and selfless bravery in defending the borders of the motherland, for their personal bravery and selflessness in performing their duty in the face of life-threatening danger. More than 50 servicemen were awarded by the NKR president for their feats in the four-day war.

The 2nd stage of the Artsakh War proved that in the April days, our people showed once again that the Armenian people are a united power not only on the pages of history (Avarayr, Sardarapat, Shushi, etc.), but with its unity and determination to stand by the soldier and the army, and be useful and supportive in various ways. That unity becomes more expressive in times of danger. It is the compulsion of the soul, listening to the call of the motherland. Our people showed their ability to come together without a call, to enlist over a cherished and nationally important issue, to stand up to the Armenian defense shield, the Armenian army.

[28] «Ազգ», 29 ապրիլի, 2016, էջ 1, 7:

2020 Artsakh 44-Day War and its Consequences

On September 27, 2020, one hundred years after the Turkish-Armenian war, Azerbaijan unleashed a new war against the Republic of Artsakh with the support and direct participation of its ally Turkey. It was the third war since the 1990s, making it the 44-day war in history. The Turkish-Azerbaijani forces had set themselves the task of taking control of the whole of Artsakh with a sudden blitz attack, not only returning the 7 regions liberated by the Armenians, but also expanding the borders at the expense of the border regions of the Republic of Armenia, realizing their plans of Pan-Turkism, destroying the Armenian military force and Armenia in general, which hindered the implementation of their expansionist policy. According to Azerbaijani-Turkish calculations, it should have lasted a maximum of 1 week or 10 days, but they made a mistake in their calculations, because those unequal battles continued for 44 days. The Azerbaijani -Turkish hordes and the mercenary terrorists they recruited from Syria, Pakistan and other places launched a large-scale attack along the Artsakh-Azerbaijan contact line with the use of an unprecedented amount of weapons and a large number of armored vehicles and unmanned aerial vehicles[29]. The use of a large number of unmanned aerial vehicles by Turkish operators did not allow the Artsakh defense army to bring the entire arsenal to the battlefield, because the enemy had managed to destroy the entire anti-aircraft defense system of Artsakh from the very beginning of the war[30]. Combat operations took place in the north: Martakert-Talish-Mataghis, in the center: Martuni-Chartar, and in the south, along the entire territory of the Araks valley, first in the directions of Fizuli, Jabrayil, and then in the directions of Vorotan (Kubatlu) and Kovsakan (Zangelan). In addition to the general frontal attack, Azerbaijani-Turkish and Islamist mercenaries, jihadists, began to carry out attacks in small subversive groups, which, meeting the strong resistance of the Armenian forces, were either destroyed or pushed back, leaving military equipment behind and suffering significant losses of manpower. On the very first day of the war, the armed forces of Azerbaijan shelled peaceful Armenian settlements, including the capital Stepanakert. There were losses among the civilian population of Artsakh. Martial law was established in Armenia and Azerbaijan, and widespread military mobilization was announced.

[29] «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 հոկտեմբերի, 2020:

[30] «Հայաստանի Հանրապետություն», 6 հոկտեմբերի, 2020:

On September 27 and 28, in the Araks Valley and Mataghis-Talish sectors, the Artsakh Defense Army managed to withstand all the attacks of the enemy, causing significant losses of personnel and equipment. In particular, 22 units of enemy tanks, 10 units of other armored vehicles were destroyed, more than 370 soldiers – killed[31]. From September 29, not being satisfied with the aggression against Artsakh, active military operations began to attack the border areas of the Republic of Armenia. The F-16 fighter jets, taking off from the Ganja airport, delivered bombs from the Dalyar airport to the Armenian settlements and the ground units of the Armed Forces located in the Vardenis region of the RA Vardenis, Mets Masrik, Sotk regions, using the Azerbaijani Su-25 and the Turkish-made Bayraktar unmanned aerial vehicles. A "Su-25" bomber of the RA Air Force was shot down by an "F-16" fighter in the RA airspace, and the pilot was killed[32]. At the same time, continuing the air attacks in the northern direction, the "Su-25" type attackers of the Azerbaijani air force bombarded the settlements of Hadrut and Martuni regions using "Bayraktars". The Armenian forces, resisting the enemy's attacks, managed to destroy a large number of personnel and "TOS-1A" military equipment, hit the "Smerch" and "Uragan" type jet installations. According to the publications of Artsakh President Arayik Harutyunyan, during the first four days of the war, Armenian armed forces destroyed as much Azerbaijani military equipment as during the first Artsakh Liberation War. According to the data of the Artsakh Armed Forces, during the first four days, the losses of the Azerbaijani armed forces were 130 dead, 260 wounded, 29 different types of armored vehicles, 3 "TOS-1A" heavy missile installations and 11 unmanned aerial vehicles[33].

On October 2, the enemy, concentrating large forces, tried to break through the defense of the Armenian troops in the northeast direction, but it failed in some areas, especially in the direction of "Yeghnikner" and Mataghis. In the area called "Yeghnikner", the Armenian freedom fighters, under the skillful commandment of the heroic commander Karen Jalavyan, not only successfully repulsed the incessant attacks of the enemy in bloody battles, but also captured strategically important strongholds and positions, causing massive losses to the enemy. For this heroic action, the brave commander Karen Jalavyan, known since

[31] «Հայկական ժամանակ», 10 հոկտեմբերի, 2020:
[32] «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 հոկտեմբերի, 2020:
[33] «Հայկական ժամանակ», 6 հոկտեմբերի, 2020:

the days of the April War, was awarded the title of Hero of Artsakh[34]. Private Edgar Markosyan, a graduate of Yerevan primary school # 78, who shot down 10 enemy tanks in the direction of Talish, distinguished himself in the brave battles of the north-eastern and southern directions and was awarded the title of "Hero of Artsakh". The title of "Hero of Artsakh" was posthumously awarded to Davit Ghazaryan, a graduate of primary school # 1 in Vedi city, who conducted the battle with the principle of "no retreat". He had also participated in the April four-day war and was awarded[35]. The next hero is colonel Sergey Shakaryan from Artsakh, who, being one of the pioneers of the Artsakh struggle for survival, organized many tank and infantry attacks during the last war, causing great losses to the enemy. A group of Armenians were awarded the "Combat Service" medal, including Harutyun Dokhoyan, a conscript soldier of the RA Armed Forces, who was seriously injured, who shot down 5 tanks, 1 Infantry fighting vehicle, 1 TOS-1A, 7 military vehicles, causing heavy losses to the Azerbaijani armed forces. Only on October 2, the enemy suffered 520 casualties, more than 700 wounded, lost about 45 units of armored vehicles, 6 planes, 3 helicopters and 6 unmanned aerial vehicles in the northeastern and southeastern sides[36]. During this period, the enemy continued the targeted bombing of the cities of Stepanakert and Hadrut, which affected a large number of residents, collapsed hundreds of houses, as well as schools and hospitals. During the 43 days of the war, 20 civilians were killed in Artsakh as a result of the attacks of the Azerbaijani-Turkish aggressors. As a result of the unmanned aerial vehicles attack in Vardenis, the number of the wounded among civilians reached 93, of which 20 were in light or medium severity, and the others were in serious conditions. During that period, 4,600 immovable, 430 private and mobile properties were completely or partially destroyed, 750 different types of infrastructures, public and production facilities were out of order and damaged[37]. According to the data of the Armenian United Information Center, during the 13 days of the war, the Armenian side shot down 17 enemy planes, 16 helicopters, 162 unmanned aerial vehicles, 4 TOS-1A, 1 Solntsepek, 4 Smerch rocket systems, 508 tanks, the death toll reached at least

[34] «Հայկական ժամանակ», 6 հոկտեմբերի, 2020:
[35] «Հայկական ժամանակ», 6 հոկտեմբերի, 2020:
[36] «Հայկական ժամանակ», 6 հոկտեմբերի, 2020:
[37] «Հայկական ժամանակ», 5 նոյեմբերի, 2020:

4,369. At the same time, according to the data published by the Defense Ministry, from the Armenian army 376 servicemen aged 18–61 died[38].

On October 6, the armed forces of Azerbaijan, moving in the southern direction, using reserve forces and large military equipment, including tanks and artillery, made some progress while continuing to subject Stepanakert and Shushi to long-range shelling. The enemy used cluster projectiles of the internationally banned "LAR-160" type volley installations against the civilian population. At the same time, a counter-attack was organized in the northern direction with the active participation of the special purpose unit of the Artsakh Defense Ministry and the "Volunteer Movement" NGO detachment, and the Varangatagh hill was returned, where the Turkish side left 6 dead bodies. In this direction, the Armenian side, conducting heavy battles, had significant progress. On October 9, the negotiations of the Foreign Ministers of Armenia, Russia and Azerbaijan started, declaring a ceasefire in the conflict zone of Artsakh for humanitarian purposes, exchanging the remains of prisoners and victims. At the end of the meeting, the joint statement of the foreign ministers was distributed, in which the parties, with the mediation of the Red Cross and according to the latter's standards, agreed to establish a 72-hour ceasefire from 12:00, October 10, for humanitarian reasons, in particular for the exchange of prisoners of war and the removal of the remains of the dead. However, this ceasefire agreement was violated by Azerbaijan, attacking the area called Karakhambeyli after 5 minutes[39].

At the same time, the Azerbaijani side attempted a subversive intelligence infiltration in the direction of Hadrut, killing 2 residents, a mother and her disabled son, and at the same time shelled Stepanakert. A second ceasefire agreement was reached on October 17, but it was again violated by Azerbaijan, which was also supported by Turkey in this matter. As early as October 8, the Ghazanchetsots Church in Shushi was hit twice using unmanned aerial vehicles by the Azerbaijani armed forces within a few hours. Violating the ceasefire agreement, Azerbaijan continued military operations in all three directions. In the north, the Azerbaijani armed forces made several attempts to break through the defenses, especially in the direction of Mataghis, but were pushed back, causing significant losses. In the direction of the center, several subversive groups tried to

[38] «Հայաստանի Հանրապետություն», 6 հոկտեմբերի, 2020:

[39] «Հայկական ժամանակ», 17 հոկտեմբերի, 2020:

penetrate the positions, but the artillery repelled them with accurate fire, after which they fled. The battles in the southern direction took place in the area of Jabrayil, here the enemy had some success, but could not capture the Khudaperin reservoir, which is the border reservoir of Iran and Artsakh. On October 15 and 16, the enemy opened intense fire with the use of artillery in the direction of Martuni city and Karmir Bazar ("Red Market") settlement, Berdashen community, at the same time Stepanakert, villages of Hadrut and Kashatagh regions were shelled. The enemy also attacked Khnatsakh, Artsvanik, David-Bek settlements of Syunik Province of RA with unmanned aerial vehicles, damaging civil infrastructures. Battles also took place in the villages of Shekher and Jivani of Martuni region. On October 23, the enemy not only bombarded Askeran, but also the cities of Martuni, Stepanakert and Martakert again. Shelling the villages of Kashatagh region with rockets from the Grad installation, the enemy used "Smerch" type rockets, while continuing operations of infiltration of sabotage groups. During the battles, the enemy managed to capture Jabrayil, Kubatlu and advance to Hadrut[40]. The fighters of the Armenian army stood out for their personal bravery in the battles that took place in all these directions. Among them were Colonel Vahagn Asatryan, head of the special unit, who was posthumously awarded the highest title of "National Hero of Armenia", Knight of the First Degree of the "Combat Cross" Vahagn Tumasyan and others[41]. The legendary hero, "Black Panther" commander Rustam Gasparyan and his son from the village of Janfida in Armavir died a heroic death. Lieutenant Colonel of the Defense Army Arayik Avagimyan caused great losses to the enemy due to the skillful and organized operations of the artillery, stopping their advance, for which he was awarded the "Combat Cross" second degree.

Garik Hanamyan, Hayk Amirjanyan, Private Eduard Sargsyan, Lieutenant Tigran Karapetyan received state awards of the same rank for destroying two enemy tanks each, and Senior Lieutenant Levon Altunyan for destroying 3 tanks. Major Samvel Harutyunyan, Captain Ishkhan Karapetyan, senior lieutenants Armen Sargsyan and Monte Grigoryan, Lieutenant Noy Soghomonyan were awarded "Combat Service" medals. The same awards were given to about 5 dozen officers of the Armed Forces, who, demonstrating an excellent level of

[40] «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 հոկտեմբերի, 2020:
[41] «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հոկտեմբերի, 2020:

individual and collective training, boundless devotion to the motherland, and resorting to counter-offensive operations in different directions, destroyed the enemy's manpower and a large amount of weapons[42]. Many of those heroic men fell on the battlefield.

Despite the heroism of the Armenian military, the enemy, undertaking new attacks in almost all directions, using the numerical advantages of weapons and military equipment, succeeded.

On the night of November 9–10, at 12:00, the leaders of Armenia, Azerbaijan and Russia made a joint statement, according to which most of the territory of the Republic of Artsakh appeared under the control of Azerbaijan – all regions outside the Nagorno-Karabakh region, and from the territories of Nagorno-Karabakh, the Lachin Corridor, the city of Shushi, most of Hadrut district, some villages of Askeran and Martakert districts. Protection of NKR borders was assigned to Russian peacekeepers. Out of the liberated 11,500 square kilometers, about 9,000 square kilometers were ceded to the enemy. About 3000 sq. km area remained under the control of the Republic of Artsakh. Because of this agreement, more than 70% of the territory of Artsakh was lost. Today, Artsakh Armenians have reached a point, when the creation of internationally guaranteed mechanisms to ensure their security and sovereignty has become more than a matter of day.

The reasons for the defeat of the war will be studied and history will give its assessment.

Conclusion

A detailed analysis of the relevant facts and process of declaring the independence of Artsakh and the Republic of Armenia has been made in the article. Due to the inevitability of the collapse of the USSR, on August 30, 1991, an Extraordinary Session of the Supreme Council of Azerbaijan was convened in Baku, at which the Declaration on the Restoration of the Independence of the Republic of Azerbaijan was adopted. According to the Declaration, Baku renounced the succession of Soviet Azerbaijan, declaring the succession of Musavat Azerbaijan in 1918–1920, including its borders.

This meant that neither Nakhichevan nor Nagorno-Karabakh could be part of it. Therefore, it was impossible to hesitate in order to take advantage of a convenient historical moment, especially since April 3, 1990, "the procedure for

[42] «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հոկտեմբերի, 2020:

resolving issues related to the secession of the Soviet republics from the USSR" was in effect. According to the law of the USSR, the Armenians of Nagorno-Karabakh had the right to legally secede from Azerbaijan and independently resolve the issue of their state-legal status, given the fact that in 1918-1920 Karabakh was not part of this state. Based on this, guided by the Constitution of the USSR and the above-mentioned law, on September 2, 1991 in Stepanakert, 19 days earlier than in the Republic of Armenia, a joint meeting with the participation of the MPs of the Shahumyan district council and the Nagorno-Karabakh region adopted the "Declaration on the Proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic". The article substantiates all the historical, legal and moral grounds for this decision, as well as analyzes the results of the independence referendum on December 10, 1991, which confirmed the independence of the NKR. Based on the analysis of historical facts, the results of the elections of the MPs of the NKR Supreme Council (later the National Assembly) on December 28, 1991 are presented, as a result of which the First Session of the NKR Supreme Council of the first convocation, held on January 6, 1992 in Stepanakert, not only adopted the Declaration of Independence of the NKR, but and elected 33-year-old historian Arthur Mkrtchyan as Chairman of the Supreme Council of the NKR, formed the Council of Ministers of the government headed by Oleg Yesayan, approved the state flag, coat of arms and anthem of the NKR.

BIBLIOGHRAPHY

Աբրահամյան Հ. 2001, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, «Ամարաս» հրատ., 240 էջ:

«Ազգ», 2016

Արշակյան Ա. 2004, Արցախյան գոյապայքարը (1985–1992), Երևան, «Լինգվա» հրատ., 246 էջ:

Հակոբյան Տ. 2011, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991–1994 թթ.), Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 208 էջ:

«Հայ զինվոր», 13–19 ապրիլի, 2016:

«Հայաստանի Հանրապետություն», 1991, 2016, 2020:

«Հայկական ժամանակ», 2016, 2020:

Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք երկրորդ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2016:

Հասրաթյան Մ. 2001, Ղարաբաղյան պատերազմ, «Ամարաս» հրատ., 160 էջ:

Մինասյան Է. 2018, Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991–2017), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 512 էջ:

«Սովետական Հայաստան», 1988:

«Սովետական Ղարաբաղ», 1988:

Золян С. 2001, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, изд-во «Лингва», 307 с.

Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. 1992, Сборник документов и материалов, Ереван, 395 с.

НКР, История и современность, Степанакерт, 1998, изд-во «Дизак Плюс», 221 с.

Сумгаит … Геноцид … Гласность, Ереван, 1989 (материалы пресс-конференции).

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ (ԱՐՑԱԽԻ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Է.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ անկախ պետականություն, Արցախի Հանրապետություն, Անկախության հռչակագիր, Արցախյան ազատամարտ, ԽՍՀՄ 1990 թվականի ապրիլի 3-ի օրենք, ինքնորոշման իրավունք, պատմաիրավական հիմքեր:

Հոդվածում հիմնավորված է, որ Արցախահայության ինքնորոշումը և Արցախի անկախ հանրապետության հռչակումը իրականացվում էր հայկական մի տարածքի վրա, որի նկատմամբ Ադրբեջանը իրավական, պատմական և բարոյական հավակնություններ ունենալ չէր կարող:

Առաջին հերթին Ադրբեջանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) նկատմամբ ԽՍՀՄ օրենսդրության շրջանակներում զուրկ են իրավական հիմքերից, քանի որ 1990 թ. ապրիլի 3-ից գործող «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքով արցախահայությանը թույլատրվում էր ինքնուրույնաբար լուծելու պետական-իրավական կարգավիճակի խնդիրը, օրինական ճանապարհով բաժանվել Ադրբեջանից և դառնալ սեփական ճակատագրի տերը: Բացի այդ 1991 թ. հոկտեմբերին «Անկախության մասին» սահմանադրական ակտով Ադրբեջանը անվավեր է ճանաչել ԽՍՀՄ գոյության ժամանակ ընդունված իրեն, այդ թվում ԼՂԻՄ-ին վերաբերող բոլոր ակտերը:

Միջազգային իրավունքի տեսակետից ևս այդ հիմքերը չկան, քանզի Ադրբեջանը անկախություն հռչակելով՝ իրեն հայտարարել էր 1918–20 թթ. գոյություն ունեցած Ադրբեջանական հանրապետության իրավահաջորդը, որը չէր ճանաչվել Ազգերի լիգայի կողմից:

Այն զուրկ էր նաև պատմական հիմքերից, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք անկախ Ադրբեջանի մաս չէր եղել: Բացի այդ, արցախահայության խաղաղ նախաձեռնություններին ի պատասխան, Ադրբեջանը ոտնահարելով արցախահայության իրավունքներն ու շահերը կիրառել էր բռնություններ, որոնք վկայում էին, որ Ադրբեջանի հավակնությունները չունեին նաև բարոյական հիմքեր:

Ահա այս կարևոր հանգամանքները հաշվի առնելով 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց ԼՂՀ (Արցախի) հանրապետությունը, որը նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով հաստատեց իր անկախությունը և օրինական ճանապարհով ստեղծեց իր օրենսդիր և գործադիր մարմինները՝ սեփական պաշտպանական բանակը, որն էլ հայ ժողովրդի աջակցությամբ տանելով փառահեղ հաղթանակներ կարողացավ ազատագրել Լեռնային Ղարաբաղի յոթ շրջանները, ստեղծել անվտանգությամբ քիչ թե շատ հուսալի գոտի և շուրջ 3 տասնամյակ ապահովել նրա անկախ գոյությունը: Դժբախտաբար 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին թուրք-ադրբեջանական ագրեսիայի արդյունքում սկսված 44-օրյա պատերազմում հայ ժողովուրդը ունեցավ մարդկային հսկայական կորուստներ և կորցրեց ազատագրված յոթ շրջանները, նաև Հադրութն ու Շուշին: Դրանով վտանգվեց ոչ միայն Արցախի հանրապետության, այլև Հայաստանի հանրապետության անվտանգությունը:

ПРОЦЕСС ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ (АРЦАХСКОЙ) РЕСПУБЛИКИ

МИНАСЯН Э.

Резюме

Ключевые слова: независимая государственность, Республика Арцах, Декларация независимости, Арцахская освободительная борьба, закон СССР от 3 апреля 1990 г., право на самоопределение, историко-правовые основы.

В статье проводится подробный анализ соответствующих фактов и процесса провозглашения независимости Арцаха и Республики Армения. В связи с неизбежностью распада СССР 30 августа 1991 года в Баку была созвана внеочередная сессия Верховного Совета Азербайджана, на

которой была принята Декларация о восстановлении независимости Азербайджанской Республики. Согласно Декларации, Баку отказывался от правопреемственности Советского Азербайджана, провозгласив правопреемственность Мусаватского Азербайджана 1918–1920 гг., включая его границы.

Это означало, что ни Нахичевань, ни Нагорный Карабах не могли быть его частью. Поэтому нельзя было медлить, дабы воспользоваться удобным историческим моментом, тем более что с 3 апреля 1990 года действовал «порядок решения вопросов, связанных с выходом советских республик из состава СССР». По закону СССР армяне Нагорного Карабаха имели право юридически отделиться от Азербайджана и самостоятельно решить вопрос о своем государственно-правовом статусе, учитывая тот факт, что в 1918–1920 гг. Карабах не входил в состав этого государства. Исходя из этого, руководствуясь Конституцией СССР и упомянутым законом, 2 сентября 1991 года в Степанакерте, на 19 дней раньше, чем в Республике Армения, совместное заседание с участием депутатов Шаумянского райсовета и Нагорно-Карабахской области приняло «Декларацию о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики». В статье обосновываются все исторические, правовые и моральные основания этого решения, а также анализируются результаты референдума о независимости 10 декабря 1991 г., подтвердившего независимость НКР. На основе анализа исторических фактов представлены итоги выборов депутатов Верховного Совета НКР (впоследствии Национального собрания) 28 декабря 1991 года, в результате которых Первая сессия Верховного Совета НКР первого созыва, состоявшаяся 6 января 1992 года в Степанакерте, не только приняла Декларацию о независимости НКР, но и избрала председателем Верховного Совета НКР 33-летнего историка Артура Мкртчяна, сформировала Совет министров правительства во главе с Олегом Есаяном, утвердила государственный флаг, герб и гимн НКР.

KAREN MKRTCHYAN*
PhD in History
Institute of History NAS RA
K86Mkrtchyan@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.85-97

ON THE PRESERVATION OF PERSIAN MONUMENTS IN THE REPUBLICS OF ARMENIA AND ARTSAKH

Key words: Persian Monuments, the Republics of Armenia and Artsakh, cultural heritage, cultural policies, Azerbaijan's falsifications, the Blue Mosque of Yerevan, the Mosque of Shushi.

Introduction

Within the frames of the present article certain theses are introduced in regard to the question of preserving the Persian monuments in the territories of Armenia and Artsakh. Despite the fact that presently Persian cultural monuments are scarce in number; the ones that have been preserved symbolize the good neighboring relations and peaceful co-existence between Persians and Armenians in different epochs.

In the article parallels are drawn between the cultural policies pursued in the Republics of Armenia, Artsakh, Islamic Republic of Iran and Azerbaijan and the specifics of this policy are underscored. The given article does not intend to delve into the cultural and architectural value and significance of various monuments.

The Azerbaijani Claims to Expropriate Cultural Heritage

The Persian cultural trace in the republics of Transcaucasia is conditioned by the Persian political influence in the region for quite a long, historical period. It is evident that after becoming part of the Russian Empire, the Russian cultural influence became more prevalent in Eastern Armenia and in the region as a whole, thus, Persian social norms in all their forms were of secondary

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.03.23, գրախոսվել է 02.04.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

significance. However, Persian cultural traces have been preserved in the region and in its constituent part, i.e. in Eastern Armenia.

Nonetheless, it should be taken into account that after the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan taking advantage of the situation, on state level tried and is still making all efforts to expropriate the authentic rich cultural heritage of Armenians and Iranians.

Over decades apart from expropriating Armenian historical-cultural heritage, apace with it, Azerbaijani propaganda, in fact, lays a claim to expropriate not only the cultural heritage of neighboring Iran, but also the exceptional, historical civilizational values of whose creation Azerbaijan doesn't have even any remote relation. It is apparent that in this case it can be complicated for official Baku "to digest" this claim due to political, military standing that Iran has in the region. Nevertheless, it is this factor that can become a straightjacket for hampering the Azerbaijani claims.

To be fair, it should be ascertained that Azerbaijan's falsifications of Iranian cultural objects and non-material values do not receive appropriate feedback from Iranians. Moreover, Iranian reactions are not consistent with current challenges.

The inclusion of "Zorkhane" sport in UNESCO's Intangible Heritage List testifies to this which according to the daily Etealat is "weird and shocking"[1]. This item of news is so astounding, that even after learning about it the Iranian public hopes that it is fake and will be refuted soon. Whereas in order to fight such falsifications it is imperative that counteractions on a higher level be carried out.

After the 44-day war of 2020 due to the military occupation of the greater part of Artsakh Republic, the Persian Mosque in the city of Shushi appeared under the Azerbaijani control. Today the occupants claim the mosque to be of Azerbaijani origin, despite the irrefutable fact the preserved inscriptions of the cultural monument are in Persian[2] (see picture 1).

Under new circumstances the aggressor made another claim to expropriate the Persian Mosque in Yerevan when on February 22, 2022 two Members of the

[1] **Մկրտչյան** Ազգ, 09.XII.2022, 45(5733):

[2] Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի,Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը https://www.primeminister.am/u_files/file/Haytararutyunner/Haytararutyun-.pdf retrieved՝ 07.12.2022:

Azerbaijani Parliament visited Yerevan for participating in the sessions held by the committees of the EuroNest Parliamentary Assembly[3].

Similar to military assistance Azerbaijan basically gets certain aid and guidance from Turkey for shaping and adopting such a pretentious policy in regard to this issue.

On April 21, 2022 the Turkish attempt aimed at converting another Persian monument into Azerbaijani is a telling fact. During a program broadcast by Turkish national Radio and Television Corporation a monument-building on Hanrapetutyun Street 32, in the center of Yerevan was introduced as a part of an old fictitious "regal" palace. While the monument-building designed by Michael von der Nonne was built in 1876 as an official residence for the first consul of Persia, functioning as such up until 1920[4]. In the 1850s the building was owned by a Persian wealthy Haji Abbas Kyalbarai Abdu Hussein Ogli. The Persian consul's room was entirely covered with murals that are still preserved[5]. Moreover, irrespective of the uses of this building, undeniable is the fact that the construction abounds in Persian cultural elements. In this case the Azerbaijani claims to "expropriate" the building are groundless. It should also be mentioned that despite the fact still in June 1997 the reformist President of the Islamic Republic of Iran Sayyid Mohammad Khatami launched an initiative[6] to open a dialogue "between different religions and civilizations". In fact 5 years prior to this initiative when the Armenian army liberated the Armenian city fortress of Shushi the local Persian mosque suffered no damage and was preserved as a cultural monument[7]. Otherwise stated, the cultural dialogue or, to be more precise, Armenians secured the policy of tolerance even during the military action.

---

[3] Ադրբեջանցի 2 պատգամավորներ Երևանում կմասնակցեն «Եվրանեսթ» ԽՎ բյուրոյի և հանձնաժողովների նիստերին https://www.azatutyun.am/a/31714230.html retrieved՝ 07.12.2022:

[4] Later the headquarters staff of the Armenian division were housed in the building. Then the Relief Committee for Armenia headed by Hovhannes Tumanyan was located there. Since 1963 the Organization of Preserving Historical Moinuments founded by great Armenian painter Martiros Saryan, who headed the organization, has been situated in this building.

[5] Երևանի պարսկական հուշարձանը ադրբեջանականացնելու թուրքական փորձ https://www.aliqmedia.am/2021/04/21/11714/ retrieved՝ 07.12.2022.

[6] See **Բայբուրդյան** 2005, 742:

[7] Սերգեյ Շահվերդյան. Շուշիի Վերին Մզկիթի վերականգնման աշխատանքները համապատասխանում են միջազգային կոնվենցիայի դրույթներին https://www.panorama.

Moreover, in 2007 the authorities of Artsakh announced that a project was to be launched aimed at the restoration of the mosque. In fact, we can state that a policy of cultural tolerance has been outlined in the Republic of Artsakh that has never been part of independent Azerbaijan.

According to the data of IDeA charitable foundation more than 1.5 million dollars[8] was spent on the restoration of the mosque. In 2019 after the restoration the mosque was opened acquiring the status of a museum[9].

Hence, the tolerant cultural policy pursued by the Republic of Artsakh and exemplified by the Persian mosque in Shushi evidences that both secular and religious authorities of Armenia have been unanimous in taking measures for the restoration of a foreign, in this particular case, Persian cultural monument. This, in fact, is a distinctive feature originally absent from the policy that Azerbaijan since its formation as an independent state has been pursuing in historical Artsakh's territory even more so after Azerbaijani military occupation of the area.

Thus, under these circumstances a necessity emerges to expect a response from the Iranian authorities: a feedback given in regard to the Blue Mosque when in February, 2022 the Azerbaijani parliamentarians visiting Armenia for participating in sessions held by the committees of the EuroNest Parliamentary Assembly called the architectural monument an "Azerbaijani monument" and in this way tried to expropriate this unique specimen of the Persian cultural heritage. The Embassy of the Islamic Republic of Iran issued the following statement: "Those who are interested in history understand very well the origin of the 200-year old Blue Mosque and its great cultural, architectural value with its Persian inscriptions. It is a great pleasure that these historical epigraphs have been preserved"[10]. Indeed, it is probably a fortunate fact that similarlies in the inscriptions of the Persian Mosque in Shushi and the Blue Mosque in Yerevan are obvious, as they are powerful arguments on the agenda of Iranian-Azerbaijani discussions of the problem of cultural tolerance policy".

---

am/am/news/2017/04/14/%D5%87%D5%B8%D6%82%D5%B7%D5%AB-%D5%B4%D5%A6%D5%AF%D5%AB%D5%A9/1761638 retrieved՝ 07.12.2022.

[8] 1,5 մլն դոլար՝ Շուշիի մզկիթին.«IDeA» հիմնադրամը վերականգնում է Արցախի պատմական ժառանգությունը, https://factor.am/184699.html retrieved 22.12.2022:

[9] For more on this see **Մկրտչյան** 2022, 229–241:

[10] https://twitter.com/iraninyerevan ՀՀ-ում ԻԻՀ դեսպանության թվիթերի retrieved 25.05.2022:

It should be added that Azerbaijan's cultural policy on Persian monuments in the Republics of Armenia and Artsakh is strongly backed by Turkey. Accordingly, the propaganda of disseminating disinformation can be neutralized by Iran's active participation and its co-operation with Armenia. The joint efforts of the two countries can definitely countervail Azerbaijan's policy of falsifying the origin of historical monuments.

About Certain Traces of Unique Persian Monuments in the Territory of the Republic of Armenia

Apart from the aforementioned, it should also be taken into consideration that presently certain traces of unique Persian monuments or buildings in general have been preserved in the territory of the Republic of Armenia. After the Treaty of Turkmenchai signed in 1828, most of these buildings were annihilated by the Russian Empire. In the years of Soviet rule, along with many other Christian monuments of native Armenian origin, the Persian ones were wiped out in the territory. Doctor in Architecture, Professor Marietta Gasparian mentions in her monograph that in the XIX–XX centuries there were residential buildings and houses, bearing a Persian imprint. These are: a house on Demirbulagh currently Hanrapetutyun St. 19 in Yerevan, Jafar bek Baghirov's house on the left bank of the Hrazdan River where the famous district Dzoragyugh is situated, Panah Khan's house on Ter-Ghukasov St[11].

Noteworthy are foreign travelers' testimonies which also evidence that the region being under the Persian political domination, bore its cultural influence. I. Chopin[12] writes about the residential houses built with a Persian design in the first half of the XIX century.

Notable is the fact that nowadays certain Persian toponyms such as Tokhmakhgyol (one of the lakes in Yerevan having been used for irrigation[13] since the late Middle Ages) have also been preserved. It is common knowledge that the river was restored (according to traditional Persian testimonies it was built) during the rule of Tokhmakh Khan[14] in 1578. At the end of the XVIII century the river

[11] **Гаспарян** 2008, 113–115.
[12] **Шопен** 1852, 892–894.
[13] **Հակոբյան** 1969, 65, 131:
[14] **Շահազիզ** 1931,84, 177:

dried up and was restored again on the eve[15] of Eastern Armenia's inclusion into Russia.

To sum up it can be concluded that at present singular samples of buildings designed with Persian architectural motifs have been preserved, the best of which are the Blue Mosque of Yerevan and the Persian consul's room of 1876–1920 on Hanrapetutyun Street in Yerevan. The latter has murals rich in both Persian and Armenian patterns (see picture 2).

It should be mentioned that Armenians have always treated the foreign cultural monuments with special care. Nevertheless, after the establishment of the Soviet rule in Armenia the new authorities having atheist ideology caused a considerable damage to the preservation of religious-cultural monuments. In the 1930s the Armenian Church was subjected to severe persecutions. Many churches were closed down[16]. Ancient churches were destroyed or at best they were transformed into objects serving different purposes. This is the reason why certain Persian cultural monuments were destroyed in those years. Otherwise stated, all the destruction was due to the modus operandi of the ruling authorities of the day. In fact, it was not discrimination but rather a manifestation of general ideology that the Soviet authorities had back in that time. Whereas, it should be taken into account that during the same period thanks to the efforts of the great Armenian poet Yeghishe Charents, the Mosque was not destroyed but transformed into a museum. The literary critic of Charents's works Davit Gasparian states that the poet himself was not directly involved in saving the Mosque, however, his was an implicit contribution[17].

In June, 2018 a special event was held at the Mosque in acknowledgement of Charents's contribution to saving the Mosque. The Cultural Adviser of the Iranian Embassy in Armenia Seyed Mohammad Reza Heydari noted: "Charents is loved and respected in our country. We do not forget that he did everything in his power to save the Mosque"[18].

---

[15] **Հակոբյան** 1971, 264:

[16] **Մելքոնյան** 2018, 349:

[17] ՀՀ-ի մահմեդական հուշարձանները, կամ ինչպես եղավ, որ Կապույտ մզկիթը գինու գործարան չդարձավ, https://armeniasputnik.am/20210107/hh-mahmedakan-hushardzanner-kapuyt-mzkit-ginu-gortcaran-26024242.html retrieved 17.12.2022

[18] «Չարենցը Կապույտ մզկիթի պահապաններից էր», «Կապույտ մզկիթ»-ում մեծարեցին Չարենցին, https://alikonline.ir/news/culture/item/47661 retrieved 07.12.2022:

After the proclamation of the independence of the Republic of Armenia when contacts were established with the Islamic Republic of Iran the cultural-religious cooperation between the two countries was marked by the return and restoration of worship monuments. On October 13, 1995 a memorandum of cooperation was signed in regard to the reconstruction and restoration of the Blue Mosque in Yerevan[19]. To put into effect the aforementioned memorandum, in 1994–1998 the Mosque was reconstructed thanks to the investment of the Iranian capital and under the supervision of Iranian and Armenian experts in culture. The Culture Center, the Islamic ties of IRI and the executives of Mostazafan and Janbazan Foundation arrived at the decision to devolve the responsibility of preserving the Mosque on the Culture Center[20] founded at the Iranian Embassy in Yerevan, in 1998 (see picture 3 and 4).

Nowadays the Blue Mosque has truly become the religious-cultural center for many Iranians carrying out activities in the Republic of Armenia. Religious ceremonies along with Persian classes are regularly held at the Mosque. It also evidences the mutual respect between Armenians and Iranians, their freedom to practise their own religion openly. Whereas the indicative of Azerbaijan's cultural policy was the destruction of 5000 khachkars (cross-stones) in Old Jugha, in 2005. Only this fact suffices for gaining an insight into the consistent cultural policy that Baku's authorities have been pursuing over the last decades. The policy is basically directed against civilization as a whole. Due to the fact that this country does not have its own culture and is bound to "creating" it, the authorities of this republic unsparingly choose to annihilate Armenian monuments in general or at best expropriate them with "legal-historical substantiation".

Hence, albeit it is difficult to find buildings of Persian architecture fully preserved in Yerevan, certain traces are still there. The best-preserved and most impressive of them are undoubtedly the Blue Mosque and the Persian consul's study (1876–1920) rich in various murals.

[19] The Blue Mosque was built in 1765 during the rule of Hussein (Hoseyn) Ali Khan, the ruler of the Yerevan Khanate. The Mosque covers 7000 square meters, having a minaret of 24 metres height and 28 cells. After the establishment of the Soviet rule in Armenia the Mosque housed the Museum of Natural Sciences and History of Yerevan.

[20] Երևանի Կենտրոնական (Կապույտ) մզկիթ, 2004, 7:

It should be emphasized that the Persian monuments are protected by the state. Under the culture legislation[21] of the Republics of Armenia and Artsakh any assault on Persian monuments is just as punishable as any encroachment upon any object of Armenian cultural-historical heritage. Otherwise stated, the protection of cultural monuments is part of society's consciousness and has a great significance for the large public circles.

Conclusions

The Persian monuments in the Republics of Armenia and Arstakh are protected by the state and under the culture legislation in Republics of Armenia and Arstakh any assault on them is as punishable as any encroachment upon objects of Armenian historical-cultural heritage.

The scarce Persian monuments that are still preserved, testify to the good neighboring relations and peaceful co-existence between Persians and Armenians in different epochs.

In the article parallels have been drawn between the cultural policies pursued in the Republics of Armenia and Artsakh, the Islamic Republic of Iran and Azerbaijan, and the peculiarities of the policy have been emphasized. The aim of the present article has not been to delve into the cultural and architectural value and significance of various monuments.

Turkey strongly supports Azerbaijan to shape its cultural policy on the Iranian monuments in the Republics of Armenia and Artskah. Hence, Iran's active co-operation with Armenia will help neutralize the propaganda of disseminating disinformation and counteract Azerbaijan's policy of cultural falsifications.

It is of vital importance that Turkish-Azerbaijani military-cultural cooperation be countervailed by Armenian-Iranian joint fight for culture.

BIBLIOGRAPHY

Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 784 էջ:

Երևանի Կենտրոնական (Կապույտ) մզկիթ, 2004, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 20 էջ:

Հակոբյան Թ. 1969, Երևանի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 432 էջ:

Հակոբյան Թ. 1971, Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 451 էջ:

[21] On the bases of cultural legislation see (Irtek.Am) article 30 retrieved 14.01.2023.

Մելքոնյան Ա. 2018, Հայոց պատմության ակնարկներ (հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 412 էջ:

Մկրտչյան Կ. Մշակութային յուրացումներ ադրբեջանական ձևով, «Ազգ» շաբաթաթերթ, 09.12.2022, 45(5733):

Մկրտչյան Կ. 2022, Արցախի Հանրապետության մշակութային հանդուրժողական քաղաքականությունը Շուշիի պարսկական մզկիթի օրինակով, «Կրթամշակութային կյանքն Արցախում»: Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, էջ 229–241:

Շահազիզ Ե. 1931, Հին Յերևանը, Երևան, ՀՍԽՀ Լուսժողկոմատ, Գիտ. ինստ., 262 էջ:

Гаспарян М. 2008, Архитектура Еревана XIX – начала XX века, Ереван, 200 с.

Шопен И. 1852, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1232 с.

Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի հայտարարությունը https://www.primeminister.am/u_files/file/Haytararutyunner/Haytararutyun-.pdf retrieved՝ 07.12.2022:

Ադրբեջանցի 2 պատգամավորներ Երևանում կմասնակցեն «Եվրանեսթ» ԽՎ բյուրոյի և հանձնաժողովների նիստերին https://www.azatutyun.am/a/31714230.html retrieved՝ 07.12.2022:

Երևանի պարսկական հուշարձանը ադրբեջանականացնելու թուրքական փորձ https://www.aliqmedia.am/2021/04/21/11714/ retrieved՝ 07.12.2022.

Սերգեյ Շահվերդյան. Շուշիի Վերին Մզկիթի վերականգնման աշխատանքները համապատասխանում են միջազգային կոնվենցիայի դրույթներին https://www.panorama.am/am/news/2017/04/14/%D5%87%D5%B8%D6%82%D5%B7%D5%AB-%D5%B4%D5%A6%D5%AF%D5%AB%D5%A9/1761638 retrieved՝ 07.12.2022.

1,5 մլն դոլար՝ Շուշիի մզկիթին. «IDeA» հիմնադրամը վերականգնում է Արցախի պատմական ժառանգությունը, https://factor.am/184699.html retrieved 22.12.2022:

https://twitter.com/iraninyerevan ՀՀ-ում ԻԻՀ դեսպանության թվիթերի retrieved 25.05.2022:

ՀՀ-ի մահմեդական հուշարձանները, կամ ինչպես եղավ, որ կապույտ մզկիթը գինու գործարան չդարձավ, https://armeniasputnik.am/20210107/hh-mahmedakan-hushardzanner-kapuyt-mzkit-ginu-gortcaran-26024242.html retrieved 17.12.2022

«Չարենցը Կապույտ մզկիթի պահապաններից էր», «Կապույտ մզկիթ»-ում մեծարեցին Չարենցին, https://alikonline.ir/news/culture/item/47661 retrieved 07.12.2022

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ՄԿՐՏՉՅԱՆ Կ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ պարսկական կոթողներ, Հայաստանի և Արցախի հանրապետություններ, մշակութային արժեք, մշակութային քաղաքականություն, Ադրբեջանի կեղծարարություններ, Երևանի Կապույտ մզկիթ, Շուշիի մզկիթ:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության տարածքում գտնվող պարսկական հուշարձանները պահպանվում են պետության կողմից և դրանց հանդեպ իրականացված ցանկացած ոտնձգություն ՀՀ և ԱՀ մշակութային օրենսդրությամբ պատժելի է ճիշտ այնպես, ինչպես հայկական պատմամշակութային ժառանգության օբյեկտների դեպքում:

Ինչ վերաբերում է մինչ օրս պահպանված սակավաթիվ հուշարձաններին, ապա դրանք վկայում են պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հայ և իրանցի ժողովուրդների բարիդրացիության և խաղաղ գոյակցության մասին:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության տարածքում գտնվող պարսկական կոթողների նկատմամբ Ադրբեջանի մշակութային քաղաքականության մշակման և իրականացման գործին անմիջականորեն աջակցում է Թուրքիան: Ըստ այդմ, թուրք-ադրբեջանական քարոզչամեքենայի ապատեղեկատվության տարածմանը կարող է հակակշռել իրանական և հայկական կողմերի գործակցությունը առհասարակ մշակութային կոթողների պատկանելության հարցում:

К ВОПРОСУ О СОХРАНЕНИИ ПЕРСИДСКИХ ПАМЯТНИКОВ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И АРЦАХ

МКРТЧЯН К.

Резюме

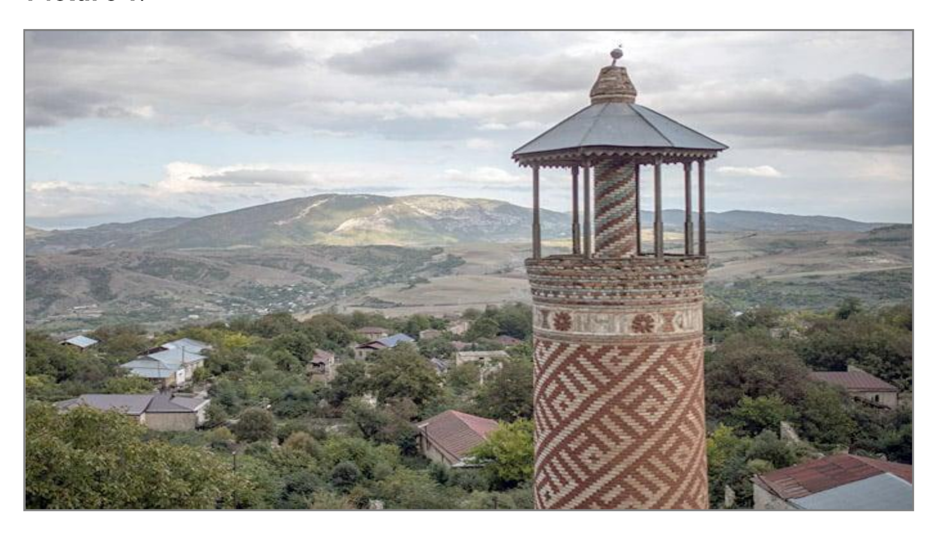
Ключевые слова: персидские памятники, Республики Армения и Арцах, культурная ценность, культурная политика, фальсификации Азербайджана, Ереванская Голубая мечеть, мечеть Шуши.

Персидские памятники, находящиеся на территории Республики Армения и Республики Арцах, сохраняются государством, и любое посягательство на них карается культурным законодательством Республики Армения и Республики Арцах, как и в случае с армянскими историческими памятниками и объектами культурного наследия.

Сохранившиеся памятники свидетельствуют о добрососедских отношениях и мирном сосуществовании армянского и иранского народов в разные исторические периоды.

В проведении культурной политики в отношении персидских памятников на территории Республики Армении и Республики Арцах азербайджанцам оказывала содействие Турция, и посему распространению дезинформации турецко-азербайджанской пропагандистской машиной можно противостоять лишь совместными действиями иранской и армянской сторон.

Picture 1.

The minaret of the mosque in Shushi with a tracery, having Persian inscriptions

Picture 2.

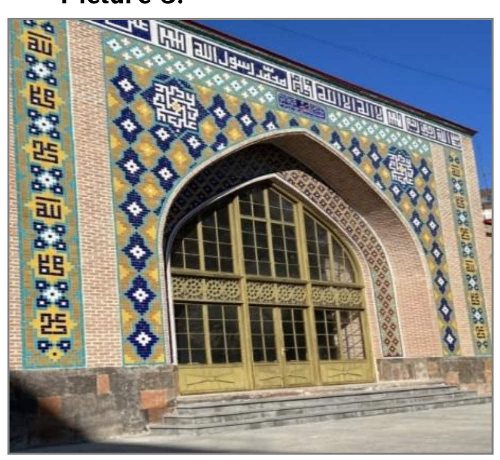
A mural with motifs of Armenian cross-shaped patterns

Preserved murals from the Persian Consul's study (1876–1920)

Picture 3.

The Blue Mosque in Yerevan with patterned Persian inscriptions on the façade

Picture 4.

The inscription in Persian on the wall of the Blue Mosque in Yerevan

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

NOUSHIG ZARIKIAN*
Senior researcher at Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
nzarikian@gmail.com
LAURA HARUTYUNOVA
Senior researcher at Scientific Center of Zoology and Hydro-ecology of NAS RA
zool_laura@yahoo.com
IRENA KALANTARYAN
Researcher at Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA
irenkalantarian@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.98-114

GETAHOVIT-2 ARCHAEOLOGICAL SITE IN ARMENIA: MOLLUSKS ENVIRONMENT

Key words: Archaeomalacology, Armenia, Getahovit-2 cave, Chalcolithic, Upper Paleolithic, mollusks remains, palaeoenvironment.

Introduction

Mollusks are the most important members of the animal kingdom and have played important roles as biological evidence in many geological matters. Thereafter, the fossil mollusks were palaeoenvironmental evidences, that can refer to the human subsistence[1]. In fact, mollusk remains can supply archaeologists with

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.06.22, գրախոսվել է 16.06.22, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

[1] **Magaritz, Heller** 1983, 243–255, **Goodfriend** 1992, 665–685, **Rousseau** 1991, 195–209, **Rousseau, Wuc, Guoc** 2000, 199–206, **Shipton** *et alii* 2000, 197–233.

lots of valuable information such as food exploitation, trade routes, ornaments and jewelry, tools and containers, etc[2].

Besides being tools or decorations, large mollusk species are used as food. Some species can be used for the treatment or prevention of certain diseases and for the production of drugs from their shell or soft body[3]. Gutierrez Zugasti has declared[4] about the Early Holocene land snail exploitation in Northern Spain. Mollusk remains of Areni-1 cave (bird cave) have been studied. The results of the investigation suggest that the climate regimes, vegetation and environment of the Late Chalcolithic and the Medieval Periods in Armenia are similar to the present[5].

Getahovit-2 Cave Site Excavation and Stratigraphy

The Chalcolithic period of Armenia in general and the Getahovit – 2 cave in particular have a special position, due to both environmental and archaeological contents. This cave is a perfect example of a site used by pastoralists during the Chalcolithic period in the region and the first to have been fixed and well-studied.The small cave of Getahovit-2 is located on the valley formed by the Khachaghbyur river (the tributary of Aghstev) at the elevation of ca 968 m a. s. l., in between modern villages Yenokavan and Getahovit (Tavush region, north-east Armenia) N 40°54’38.5’’, E 045°05’59.7. It is one of the numerous caves located on the terraces and vertical, sheer cliffs of the canyon (Figures 1and 2). There are two halls in the cave: the first one, opened to the south, covers an area of 64 m^2, while the second one is smaller and can be accessed through a narrow passageway. Excavations of 2011–2017 at Getahovit cave were conducted by the Armenian-French joint project «Mission Caucasus». The archaeological investigations of the site yielded nearly 2 m deep cultural deposits with quite well-defined, medieval period horizons (11–13th cent. AD), separated by a sterile layer from the level of the Chalcolithic period. Finally, with the help of deep test sounding we discovered the horizon of the Upper Paleolithic period (22020–21685 Cal BC). It was initially covered with thick geological sediments. Based on radiocarbon dating the Chalcolithic period of Getahovit-2, the cave can be placed in the middle sequence of the chronological chart. Moreover, the data from the

2 **Lubell** 2004, 77–98.
3 **Barker** 2001, 572.
4 **Zugasti** 2011, 36–48.
5 **Zarikian** *et alii,* 2018, 18–22.

2014 excavations showed the presence of very early Chalcolithic period (5289–4995 Cal BC) which is extremely important, because the time range still remains unknown in the region in general and in Armenia particularly. And finally, with the help of deep test sounding below the sterile layer, the Upper Paleolithic horizon was determined and verified in the cave. In 2018, further excavations were undertaken by the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA, with the financial support of the Ijevan Wine-Brandy Factory.

The chronological chart of the site can be described as mentioned in the tables (Tables 1 and 2).

The first level in the cave is represented by several horizons of the Medieval period, that differed by time ranges and intensity of occupation. But the most impressive fact was the discovery of the unusual phenomena of burials inside the cave. This level was separated from the rest by the sterile strata (level 2)[6].

Level 3 represents the Chalcolithic period occupation and can be divided into two phases according to the data of radiocarbon analyses – middle and early Chalcolithic. The horizons of the middle Chalcolithic period are seven, and the most intense activity is apparent in the last occupation layers inside the cave. The cave is also unique because of the coprolites layers, which indicate various horizons of the Chalcolithic period. It was possible to follow the different stages of accumulation of burnt, mineralized residues of the sheep and goat dung. The process of the accumulation of layers in the cave gives us an exceptional opportunity to study the life and the lifestyle of the region's ancient pastoralists.

Level 3 is represented by horizons 1, 2 and 3. Horizon 1 includes US 31, 33–2015 (US 30=32=35). It has mostly no structures, however, traces of previous activities are extant. The most interesting and long-term occupation during the middle Chalcolithic was Horizon 2 (2016- US 34=36, 2014- US 6, Layer 5, US 37) with pits, hearths and even the remains of basic stone masonry, which was probably used as a bench. The next horizons, N 4 and 5, represent a short visit period and contain minor traces of occupation. The sub-horizon 5a that includes US48 a, b (2017 excavations), has another composition and is very well correlated with US 11 and US 12 from 2014, where the first was determined as a yellowish, compact layer with an absence of materials, and the second one was compacted and yellowish grey, with some finds of charcoal pieces and bones, which is quite

[6] **Kalantaryan** *et alii,* 2012, 7–23.

similar to US 48b. The descriptions made during 2014 season were well correlated with whatever was described in 2017. Even though there were few finds of obsidian flakes and bone remains, those layers (US 48 a, b) seemed to be nearly sterile, and the absence of structures can also be regarded as a clear sign of non-occupation or short-time visits (Fig. 3).

Finally, very light, episodic traces seen on the mud layer (US 52) were from two hearths. This layer separated the earlier Chalcolithic Horizon 7 from the previous ones. The 14C data from one of the structures showed a time range of 4542–4371 cal. BC. The main layer with the traces of Chalcolithic occupation (US 51, 53 – west and US 54, 55 – east) excavated during the season of 2018, was preserved under a layer nearly 10 cm thick of some muddy sediment that entered the cave from the southeastern part. In general, the layer was represented by hearths, which differed from each other in terms of structure and the intensity of use. It was thick enough, in some places, to provide an obvious indication of two phases of the same occupation, in some cases there were signs of hearth reuse (for example, str. 213). The fireplace–structure 213 (from where we did the selection of several types of mollusks) also belonged to the mentioned horizon 7, indicated by more intense traces of activity of hunters and herders. It was one of the double used fireplaces, placed at the H5. Its last use appeared in the layer we marked US 54 with the sizes NS-0.43, EW-0.38.4m, alt 2.27–2.34m [7](Fig.5).

The second cluster of structures belonging to the same layer, appeared later (US 57), perhaps due to the sharp decline of the southeastern position of the layer. The only one known for now – the early Chalcolithic horizon is singled out as Horizon 8 and seems to be the first with traces of the Chalcolithic users who entered the cave to provide themselves with a temporary lodging. The Lower Levels 4 (US 15) and 5 (US 16) represent the geological sedimentation (categorized by the geomorphologist as fluvial and alluvial). They cover the horizon (Level 6, US 17, US 18) with the most interesting material, marked by occupation traces from the Upper Paleolithic. A small pit was discovered during the excavations of 2014, along with an assemblage of microliths.

It is the deepest level, reached in a deep sounding, excavated in 2014. Situated in the northwestern part of the cave, it appeared at a depth of about 3.2 m and lay directly on the bedrock, which in this place had a steep slope. However,

[7] **Kalantaryan, Ghanem** 2019, 1–33.

the virgin soil has so far not yet been reached on the terrace side, where other earlier levels probably remain to be discovered[8].

The accumulation of the mollusks with more than 600 specimens had been discovered (fig.5) during the 2014 excavations, when deep sounding was done. It was a hole where the mollusks had been concentrated (Str. 72). It was unearthed at B5 and appeared under the geological levels 4 and 5 (Fig. 3). Those levels separate the Chalcolithic period horizons from the layer of the occupation of the Upper Paleolithic period.

Level 4 (US 15), having nearly half a meter of thickness, is sterile and consists of a very compact clay-like sediment characteristic of deposits that have accumulated under a warmer, more humid climate. This would have been the phase of warming that marked the beginning of the Holocene. Just as the preceding one, this layer has a steep slope from the inner space of the cave towards the terrace.

Level 5, is composed of very compact and stony deposits presenting an almost sterile layer that is characteristic of a period of gelifraction (Fig. 4). This in all likelihood corresponds to the cold phases of the end of the Pleistocene, from the Late Glacial Maximum to the Younger Dryas. This layer covers the deepest level, reached in a deep sounding, done in 2014, that represents the Upper Paleolithic (Beta–393561: 19770 ± 70 BP or 22020–21685 cal. BC) occupation and is apparently the result of the destruction of the lower layer. At the very beginning of this layer at the northern part we could observe the reddish traces that appeared as a result of iron oxide brought by water. Those traces lead to the location of the site where mollusks had been concentrated. The fact that they were also colored by iron oxide could be the direct evidence of the mollusks being moved by water streams (fig.6).

Materials and Methods

The materials presented in this paper originate from Getahovit-2 cave (US 12, 36, 49, 51, 53, 54, 56, 57) excavated during 2014–2018 excavation seasons. A comprehensive sampling strategy was adopted at the site. Dry sieving was used to recover the mollusks. The samples were sieved using a 1 mm sieve. Of the sieved material in the >1mm fraction, all organic remains (plants, insects, micromammals), bones, pottery fragments, etc., were separated via hand-picking

[8] **Chataigner** et alii 2020, 3.

and labeled appropriately. The samples were scanned under a lamp with a magnifying glass to aid their description. The identification of the mollusks was achieved by comparisons with modern specimens' collections of NAS RA Scientific Center of Zoology and Hydrogeology and by consulting the of publications[9]. The minimum number of individuals have been counted from the most abundant mollusk's part. (Plate 1).

Results

The 13 molluscan species found in Getahovit-2 cave's strata are presented in a table (table 2). The studied material consists of 1151 shells or known shell fragments which belong to 8 families of land snails' Class Gastropoda: Family Pomatiasidae (*Pomatias rivulare*), Family Endodontidae (*Discus ruderatus*, *Punctum pygmaeum*), Family Enidae (*Napaeopsis hohenackeri, Turanena* sp.), Family Helicidae (Helicella derbentina, *Helicella crenimargo,Helix buchi*), Family Valoniidae (*Vallonia costata*), Family Cionellidae (*Lubricella* sp.), Family Pupillidae (*Pupilla interrupta,Lauria cylindracea*), Family Vertiginidae (*Columella edentula*).

Discussion

The most shell-rich level was the Upper Paleolithic US 17–18 where the most concentrated species was *Napaeopsis hohenackeri* (L. Pfeiffer,1848), many of the specimens were fragmented, but half of them was completely unimpaired. The Str. 213 (fire place) was the most taxa-diverse site (this has no explanation either on the archaeological or biological base, we may be able to discuss in future, after we study the malacofauna of similar fire places in the same cave).The systematic study reveals that the *Pomatias rivulare* are the most abundant species in the site. It inhabits calcareous terrains, mostly in the leaf cover deciduous forests at medium and high humidity. It is thermophilic, but during dry periods – extremely drought-resistant. Therefore, the big amount of Mesophilic and thermophilic species with relatively high drought resistance in the cave can be accounted for by the water resource or high humidity inside.[10]. As a result of the mentioned case the species *Pomatias rivulare* is the dominant for both Chalcolithic and Medieval ages (Chart 1) and has a clear preference for milder climatic

[9] **Akramowski** 1971a, 108–111, **Akramowski** 1971b, 3–12, **Akramowski** 1976, 268p, **Sysoev, Schileyko** 2009, 454, **Likharev** 1958, 464–476.

[10] **Irikov** 2002, 89–102.

conditions, while *Napaeopsis hohenackeri* lives on or very close to Limestone cliffs, on mountain steppe and xerophilous woodlands. This means that the Paleolithic climate tends to be aridic.

The absence of shells in other strata (for example US58, US52, etc.) could be a reflection of the introduction of new methods by the inhabitants forbidding the distribution of snails in the cave.

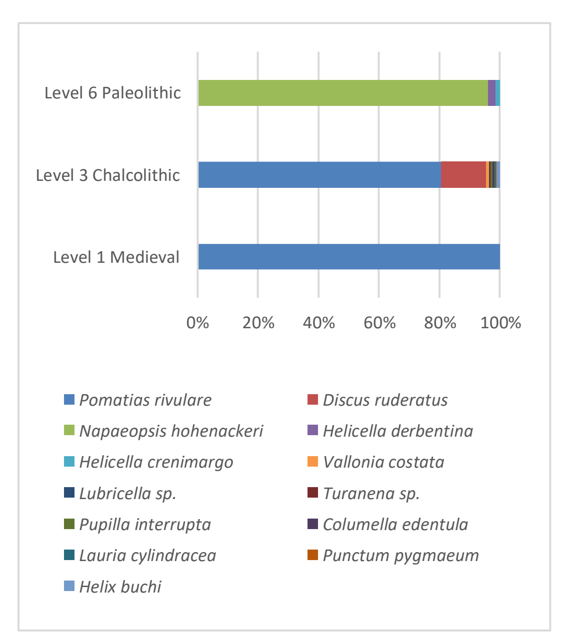

Chart 1. Distribution of mollusks at different levels.

The distribution figure of those shells shows that, due to the great number of the mollusks there has been no nomads' occupation of the site, since nomads were known to be fortunetellers or illusionists and could use the shells for that purpose. Moreover, there is no serious evideence about the existence of nomads in nearby regions.

The shells in this cave might have been brought about by storms, especially because many of the shells show water-induced abrasion that could be used for mudbrick construction. Neither are there any signals for snails that could be used for mudbrick construction, in spite of the nearby river and the opportunity of mud-brought snails from the river banks (the most suitable habitat for the mollusks).

The kill-holes on the shells by the molluscan predators (insects, spiders, etc.), indicate principally about the environment and cave surrounding fauna.

Shells were non-edible, because the species consumed for food tend to be considerably larger and their shells are fragmented to some degree, with sharp,

crisp break edges. The shells bear no signs of these, but kill-holes from predatory mollusks.

All the identified mollusks remains were land snails, which occur on almost every archaeological site, and here they are usually the result of natural deposition. Land snails are the only group of mollusks, which might have entered the cave by themselves, and were not necessarily brought in by humans, or their occurrence in massive form may reflect a very short human occupation of the cave, since they are typical of abandoned sites.

The mollusks remains of Getahovit-2 cave are the ecological indicators for the Chalcolithic and Paleolithic environment of Armenia. Finally, the land snail assemblages suggest that the climate regimes, vegetation and environment of that age did not sharply differ from what is today.

Figure 1. Getahovit-2 cave location in Armenia.

Figure 2. Getahovit-2 cave.

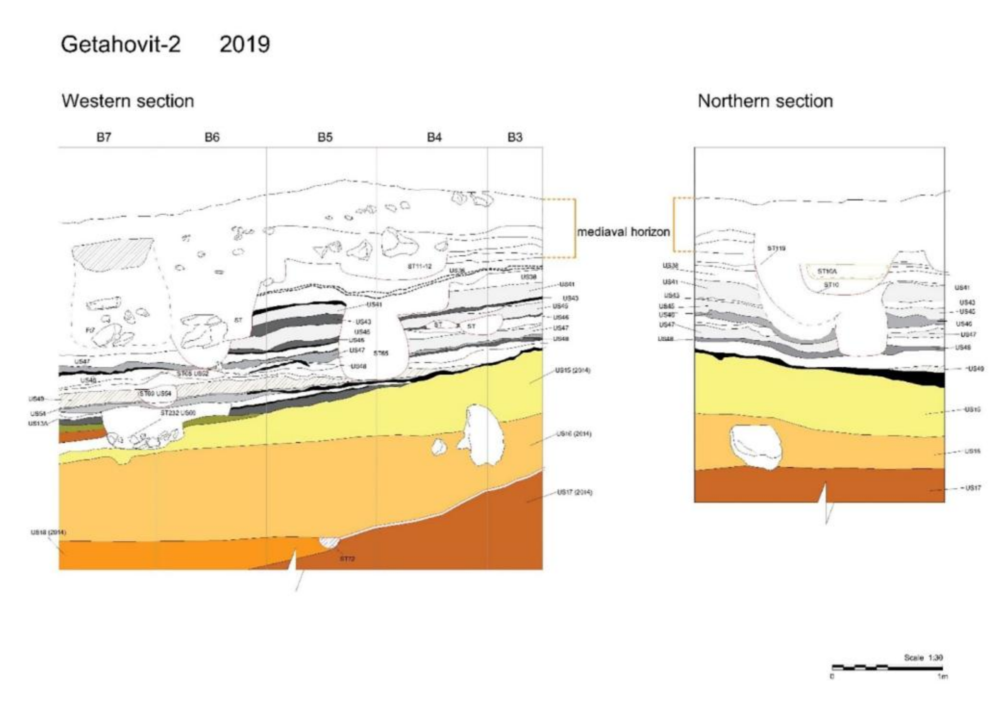

Figure 3. Stratigraphy of the Western and Northern Sectors of Getahovit-2 Cave.

<table>
<tr><th colspan="2">Levels & Horizons</th><th>Stratigraphic Units</th><th>Dates</th></tr>
<tr><td colspan="2">Level 1 Medival</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Horizon 1</td><td>US3 (TR2)</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Horizon 2</td><td>Leyer2 (2011)</td><td>1021-1206 AD</td></tr>
<tr><td colspan="2">Horizon 3</td><td>US19, 20</td><td>897-1024 AD</td></tr>
<tr><td colspan="2">Horizon 4</td><td>US21</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Level2 Sterile</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Sterile</td><td>US4=US8</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Level3 Chalcolithic</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="8">Middle Chalcolithic</td><td>Horizon1</td><td>US31, 35</td><td>4341-4077 BC</td></tr>
<tr><td>Horizon2</td><td>US36, 37</td><td>4447-4258 BC</td></tr>
<tr><td>Horizon3</td><td></td><td>4541-4360 BC</td></tr>
<tr><td>Horizon4</td><td>US44, 45</td><td></td></tr>
<tr><td>Horizon5</td><td>US46, 47</td><td></td></tr>
<tr><td>Subhorizon 5a Sterile</td><td>US48</td><td></td></tr>
<tr><td>Horizon6</td><td>US52</td><td>4683-4463 BC</td></tr>
<tr><td>Subhorizon 6a (Mud Layer (Sterile)</td><td>US49</td><td></td></tr>
</table>

	Horizon7	US53, 54 (US57), str.213	4703-4545BC
Early Chalcolithic	Horizon8	US14 (2014)	5289-4995 BC
Level4 Geological fluvial sedimentation			
		Lower part of US15 (2014)	
Level5 Geological co-luvial sedimentation			
		US16 (2014)	
Level 6			
Upper Paleolithic	Horizon1	US18 (2014)	22020-21685BC

Table 1. Chronological Chart of Getahovit-2 Cave Based on Radiometric Dating

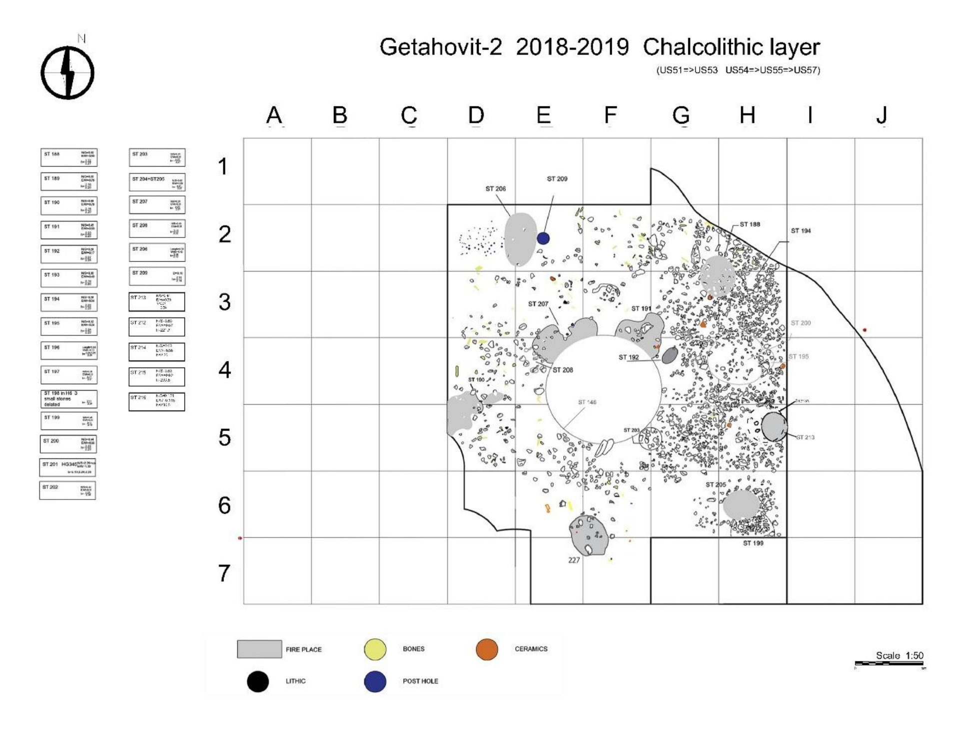

Figure 4. Plan of the Chalcolithic Layer

Table 2. Getahovit-2 Excavations and Stratigraphy.

Code Lab.	Year	Sq.	Level	Mat.	Date BP	Date AD (95%)	Period
1LTL12043A	2011	C7	dec. 3	Charcoal	933 ± 45	1021-1206 AD	Middle-Ages
Lyon-10370 (SacA-34117)	2012	D7	niv.3, F10, near the skull	Charcoal	1060 ± 30	897-1024 AD	
Lyon-13486 (SacA-47796)	2015	G3	str.81 (child tomb)	Charcoal	980 ± 30	993-1155 AD	
						Date cal BC (95%)	
BETA-306022	2011	C7	dec. 5	Charcoal	5490 ± 30	4445-4262	Chalcolithic
Lyon-10368 (SacA-34115)	2012	D6	niv. 4	burnt bone	5520 ± 30	4449-4331	
Lyon-10369 (SacA-34116)	2012	D6	niv. 5	Charcoal	5575 ± 30	4458-4353	
Lyon-11540 (SacA-38689)	2013	B5	US 5	Charcoal	5485 ± 40	4447-4258	
LTL-14985A	2014	B4/ B5	US 06 st.65	Charcoal	5626 ± 45	4541-4360	
LTL-14986A	2014	C7	US 12 st.69	Charcoal	5719 ± 40	4683-4463	
Lyon-13482 (SacA-47792)	2015	E3	US 32	Charcoal	5420 ± 35	4346-4179	
Lyon-13484 (SacA-47794)	2015	I6	str.97	Charcoal	5340 ± 35	4316-4051	
Lyon-13483 (SacA-47793)	2015	I6	US 30	Charcoal	5400 ± 35	4341-4077	
Lyon-13485 (SacA-47795)	2015	I4	st.127	Charcoal	5435 ± 35	4347-4050	
BETA-510630	2018		US 52 st.187	Charcoal	5640 ± 30	4542-4371	
BETA-510631	2018		US 57, next to st.104	Charcoal	5770 ± 30	4703-4545	
LTL-14987A	2014	D7	US 14 st.71	Charcoal	6174 ± 45	5289-4995	Late Neolithic
BETA-393561	2014	B6	US 18 st.73	Sediment	19750 ± 70	22020-21685	Upper Palaeolithic

Figure 5. Mass of Shells from Getahovit-2 Cave.

Figure 6. A Layer Where Mollusks Concentrated.

Table 2. Description of Mollusks Samples of Getahovit-2 Cave.

No.	Species	Origin	Class: Family	US	MNI	Ornament or not
1	*Pomatias rivulare* (Eichwald,1829)	Land snail	Gastropoda:Pomatiasidae	12, 36, 49, 51, 53, 54, 56, 57	475	NO
2	*Discus ruderatus* (Ferussac, 1824)	Land snail	Gastropoda: Endodontidae	49	6	NO
3	*Napaeopsis hohenackeri* (L.Pfeiffer,1848).	Land snail	Gastropoda: Enidae	17-18	630	NO
4	*Helicella derbentina* (Krynicki,1836)	Land snail	Gastropoda: Helicidae	18	15	NO
5	*Helicella crenimargo* (L.Pfeiffer,1848)	Land snail	Gastropoda: Helicidae	18	10	NO
6	*Vallonia costata*(Muller,1774)	Land snail	Gastropoda: Valoniidae	Str 213 (fire place)	3	NO
7	*Lubricella* sp.	Land snail	Gastropoda: Cionellidae	Str 213	1	NO
8	*Turanena* sp.	Land snail	Gastropoda: Enidae	Str 213	1	NO
9	*Pupilla interrupta* (Reinhardt)	Land snail	Gastropoda: Pupillidae	Str 213	2	NO
10	*Columella edentula (*Draparnaud,1805)	Land snail	Gastropoda: Vertiginidae	Str 213	2	NO
11	*Lauria cylindracea* (Da Costa,1778)	Land snail	Gastropoda: Pupillidae	Str 213	1	NO

12	*Punctum pygmaeum* (Draparnaud,1801)	Land snail	Gastropoda: Endodontidae	Str 213	2	NO
13	*Helix buchi* Dubois de Motpereux,1830	Land snail	Gastropoda: Helicidae	54	3	NO

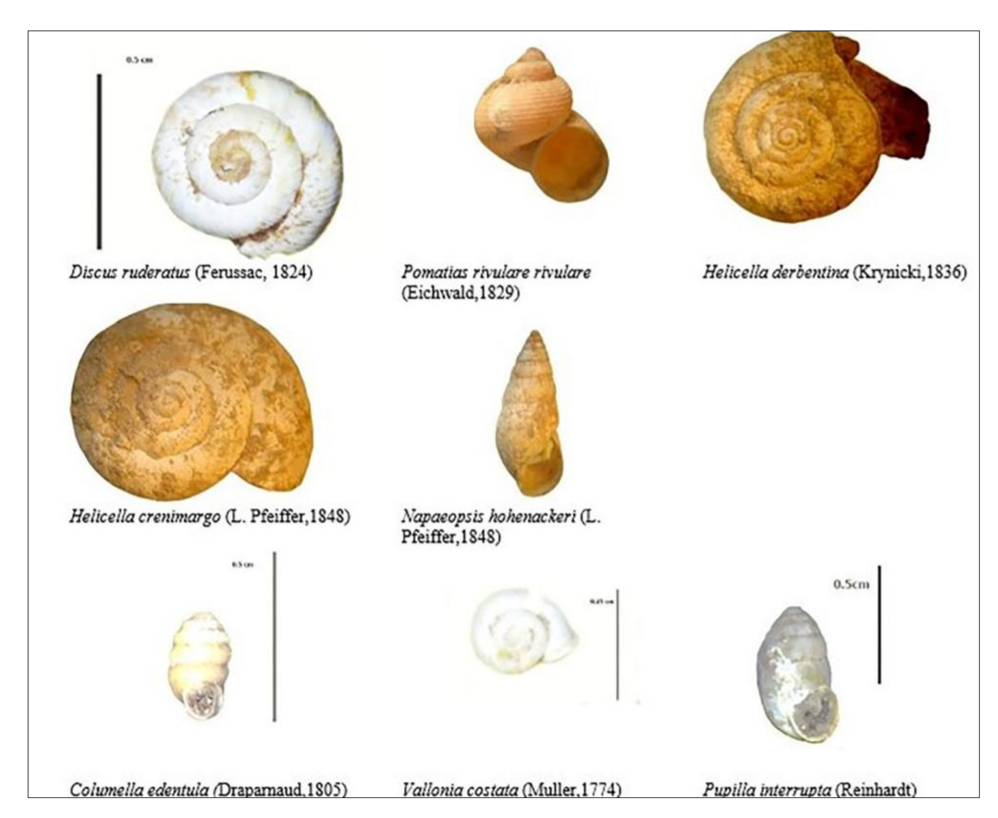

Plate1. Mollusk remains from Getahovit-2 cave.

BIBLIOGHRAPHY

Akramowski N.N. Some Results of the Study of the Modern Mollusk Fauna of Armenia: Methods and Results of their Study, 1971 a, *USSR Academy of Sciences, Zoological Institute, Leningrad*, 108–111[In Russian].

Akramowski N.N. A Short Catalog of Recent Mollusk Fauna of Soviet Armenia", *Biologicheskij Zhurnal Armenii*, 24(6), 1971b, pp. 3–12 [In Russian].

Akramowski N.N. 1976, Mollusca. Fauna of Armenian SSR, *Academy of Sciences of the Armenian SSR Yerevan.*, 268 p. [In Russian].

Barker G.M. , 2001, The Biology of Terrestrial Mollusks, *CABI Publishing, Hamilton, New Zealand*, 572 p.

Chataigner Ch., Gratuze B., Tardy N., Abbes F., Kalantaryan I., Hovsepyan R., Chahoudd J., Perello B. 2020, Diachronic Variability in Obsidian Procurement Patterns and the Role of the Cave-Sheepfold of Getahovit-2 (NE Armenia) During the Chalcolithic Period, Quaternary International, pp. 1–19.

Goodfriend G.A. 1992, The Use of Land Snail Shells in Paleoenvironmental Reconstruction, *Quaternary Science Reviews*, Volume 11, Issue 6, pp. 665–685.

Irikov A. 2002, Species Composition and Zoogeographical Characterization of the Terrestrial Shell Malacofauna (Mollusca: Gastropoda) in the Dobrostanski Ridge of the Western Rhodopes with Ecological Notes, *Historia Naturalis Bulgarica*, 14, pp. 89–102. (In Bulgarian).

Kalantaryan I., Arimura M.,Hovsepyan R., Chataigner Ch. 2012, The Archaeological Investigations of Getahovit-2 Cave (Armenia) in 2011–2012: The Preliminary Results, *Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 7/1, pp. 7–23.

Kalantaryan I., Ghanem Gh. 2019, Preliminary Results of the Getahovit-2 Cave excavations in 2018,*Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies,* Issue XIII, (2), pp. 1–33.

Likharev I.M. 1958, Land Molluscs of the Caueasus. Animal World of the USSR, *Moscow and Leningrad 5,* 464–476.

Lubell D. Prehistoric Edible Land Snails in the Circum-Mediterranean: The Archaeological Evidence, *In Petits Animaux et Sociétés Humaines. Du Complément Alimentaire Aux Ressources Utilitaires,* edited by J.-J. Brugal and J. Desse. XXIVe Rencontres Internation-ales D'Archéologie et D'Histoire d'Antibes, Éditions APDCA, Antibes, 2004, pp. 77–98.

Magaritz M., Heller J. 1983, Annual Cycles of 18O/16O and 13C/12C Isotope ratios in landsnail Shells, *Chemical Geology(Isotope Geoscience Section)* 41(3), pp. 243–255.

Rousseau D. 1991, Climatic Transfer Function from Quaternary molluscs in European Loess Deposits, *Quaternary Research,* 36(2), pp. 195–209.

Rousseau D., Wuc N., Guoc Z. 2000, The Terrestrial Mollusks as New Indices of the Asian Paleomonsoons in the Chinese Loess Plateau, *Global and Planetary Change*, Volume 26, Issues 1–3, pp. 199–206.

Shipton C., Crowther A., Kourampas N., Prendergast M.E., Horton M., Douka K., Schwenninger J., Faulkner P., Eréndira M., Morales Q., Langley M.C., Tibesasa R., Picornell-Gelabert L., Wilmsen E.N., Doherty Ch., Veall M., Ali A., Petraglia M.D., Boivin N. 2000, Reinvestigation of Kuumbi Cave, Zanzibar, Reveals Later Stone Age Coastal Habitation, Early Holocene Abandonment and Iron Age Reoccupation, *Journal Azania: Archaeological Research in Africa, volume 51* (2016): pp. 197–233.

Sysoev A., Schileyko A. 2009, Land Snails and Slugs of Russia and Adjacent Countries, *Pensoft, Bulgaria,* p. 454.

Zarikian N. /Arutyunova L./ Gasparyan B. 2018, The Malacological Evidence of Animal Remains from the Areni-1 Cave, Armenia, *International Journal of Archaeology,* Vol. 6, pp. 18–22.

Zugasti I. 2011, Early Holocene land Snail Exploitation in Northern Spain: the Case of La Fragua cave, *Environmental Archaeology,* 16, pp. 36–48.

ԳԵՏԱՀՈՎԻՏ-2 ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ. ՓԱՓԿԱՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

ԶԱՐԻԿՅԱՆ Ն., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎԱ Լ., ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ Ի.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ հնախխունջաբանություն, Հայաստան, Գետահովիտ-2 քարանձավ, պղնձիքարիդար, վերին պալեոլիթ, փափկամարմիններ, պալեոմիջավայր:

Գետահովիտ-2 քարանձավի հնագիտական պեղումներից ձեռք բերված խեցիների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ամբողջացնել տարածաշրջանի հնախխունջաբանական տվյալները, հասկանալ գտնված նմուշների քանակական և տեսակային կազմի փոխառնչությունները մշակութային շերտերի հետ:

Քարայրը կարևոր նշանակություն ունեցող բազմաշերտ հնագիտական հուշարձան է, ուր միջնադարյան հորիզոններից բացի, բացվել են նաև պղնձիքարիդարյան ժամանակաշրջանի, ապա՝ դրանից բաժանված, վերին քարիդարյան ժամանակաշրջանի բնակության հետքեր:

Մի շարք հազվագյուտ մշակութային ժամանակահատվածների առկայությունը և դրանց ուսումնասիրությունները հուշարձանում կարևոր դեր են խաղում տարածաշրջանի հնագիտական մեկնաբանության մեջ: Ավելին՝ առաջին անգամ Հայաստանում, նաև՝ Կովկասյան տարածաշրջանում, Գետահովիտ հուշարձանից ի հայտ են եկել և ուսումնասիրվել վաղ որսորդ – անասնապահների հետ այստեղ ժամանակավորապես կայանած մանր եղջերավորների հոտերի թողած թրքաշերտերը:

Գետահովիտ-2 քարանձավի համակարգված պեղումները թույլ են տվել հավաքել հազարից ավելի փափկամարմինների խեցիներ, որոնցից որոշվել են 8 ընտանիքների պատկանող 13 տեսակներ: Պարզ է դառնում միջնադարյան և պղնձիքարիդարի ընթացքում փափկամարմինների գերակայող տեսակը: Հետաքրքիր էր վերին պալեոլիթյան շերտերում բացված փափկամարմինների մեկ ընտանիքին պատկանող տեսակի մեծ կուտակումը, ինչը հատուկ կլիմայական իրավիճակի մասին է խոսում:

Գետահովիտ-2 քարայրից գտնված ցամաքային տեսակի փափկամարմինները Հայաստանի պղնձիքարիդարյան և պալեոլիթյան միջավայրի էկոլո-

գիական ցուցիչներն են, բնակլիմայական առանձնահատկությունների վկայությունները:

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК ГЕТАОВИТ-2 (Армения): СРЕДА МОЛЛЮСКОВ

ЗАРИКЯН Н., АРУТЮНОВА Л., КАЛАНТАРЯН И.

Резюме

Ключевые слова: археомалакология, Армения, пещера Гетаовит-2, энеолит, верхний палеолит, моллюски, палеосреда.

Изучение раковин моллюсков, найденных во время археологических раскопок пещеры Гетаовит-2 (Армения, Тавуш), дает возможность восполнить археомалакологические данные региона, а также понять взаимосвязь количественно-видового состава выявленных экземпляров с культурными слоями.

Пещера – важнейший многослойный археологический памятник, где кроме средневековых были обнаружены слои энеолитического периода, а также отделенные от него стерильным слоем следы проживания периода верхнего палеолита.

Наличие в пещере ряда уникальных культурных периодов и их изучение имеет важное значение для археологической интерпретации региона. Более того, впервые в Армении и на Кавказе в целом в пещере Гетаовит обнаружены и изучены остатки древних копролитов. Последнее означает, что вместе с охотниками-животноводами в пещере находился и мелкий рогатый скот.

Систематические раскопки пещеры Гетаовит-2 позволили выявить более тысячи экземпляров раковин моллюсков, из которых удалось идентифицировать 13 видов, принадлежавших 8 семействам (таб. 2). Четко прослеживаются виды, доминировавшие в периоды средневековья и энеолита. Интересен факт большой концентрации моллюсков одного типа в

верхнепалеолитическом слое, что свидетельствует об особых климатических условиях.

Моллюски из пещеры Гетаовит-2 являются экологическими индикаторами энеолитической и палеолитической среды Армении. Наличие наземных видов улиток позволяет предположить, что климатические условия, растительность и окружающая среда той эпохи не очень отличались от современных.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ART

VARDAN ASTSATRYAN*
Founder of the Carpet Museum of Shushi
vardan.ast@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.115-141

THE FUNDAMENTAL CONCEPTION OF THE ART OF ARMENIAN CARPET WEAVING

Key words: Armenian carpet, symbolism, proto-symbolism, ornament, mythology, national heritage, color composition.

Introduction

The creation of carpets, rugs (lint-free carpets), as well as various types of embroidery and textiles (hereinafter referred to as “carpet, carpets”) is the oldest type of applied art in Armenia. Armenian carpets are both unique works of art and a national craft, a heritage that has been transferred to us from time immemorial and clearly shows that each Armenian carpet is an object of rare beauty. Armenia is rightfully considered one of the most ancient centers of carpet weaving, which continues to develop now and represents an important part of the Armenian culture. For centuries, carpets have been the national symbol of Armenia and have a special historical and cultural value. The traditions of Armenian carpet weaving have been preserved to this day and continue to demonstrate this unique art to the world[1].

The most common material for making carpets was sheep's wool, and only the wool that was sheared from the back of a living animal was used. It was

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.02.23, գրախոսվել է 16.02.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

[1] **Ghazarian** 1988, 2–24.

because that the wool on the sides of the sheep was hard, therefore, low-quality threads which were obtained from such wool was difficult to dye. The rest of the sheep's wool was used for various household needs. Other materials such as goat hair, cotton, silk, linen were also used in Armenian carpet weaving, and only natural dyestuff was used to dye yarn.

Carpet weaving was a traditional art, widespread in all regions of Armenia. Carpets were an indispensable and necessary household item that covered floors, tables and decorated walls. They were also of material value, since the carpets were in demand and profitably traded, they were exported to other countries. During archaeological researches on the territory of the Armenian Highlands, samples of carpets dating back to the first millennium BC were found. Fragments of ancient woven textile products made of wool were found in the Artik burial ground (XII–XI centuries BC), in Karmir Blur (VII century BC) and the medieval capital of ***Armenia, the city of Ani***[2]***.***

One of the first documented indirect evidences of Armenian carpets is the famous book of Xenophon "Anabasis" (430–360 BC). It describes how after the battle of Kunaks, the Greek army retreated and while passing through the territory of Armenia, robbed the people, calling them barbarians (book IV, chapter IV), and after (book VII, chapter III), being in Thrace, Xenophon wrote: "Then he (Heraclitus from Maronea (Thracian)) approached Timasius from Dardana (Greeks), as he heard that he had barbarian goblets and carpets and said that Seuthes (Thracian king) expects to receive gifts from those invited to dinner"[3]; "And Timasius, having drunk for the health of Seuthes, gave him a silver cup and a carpet worth 10 min"[4]. Why Xenophon called the Armenians barbarians and at the same time highly appreciated their culture, is a topic for separate studies...

The famous Venetian merchant and traveler of the 13th century Marco Polo distinguished himself by his obvious bias towards the Armenians. Proceeding from the opportunistic considerations of the period (Armenian merchants competed with the Venetian ones), in chapter 21 of his book "Journey", he touched upon the topic of Armenian carpet weaving: "There are three peoples in Turkomania. Turkomans honor Muhammad and follow his law; people are simple and their

---

[2] **Ավանեսյան** 2020, 6, 7:

[3] **Ксенофонт** 1951, 106–109.

[4] **Ксенофонт** 1951, 197–198.

language is rude. They live in the mountains and in the plains, wherever they know that there are free pastures, as they are engaged in cattle breeding. There are, I tell you, good Turkoman horses and good expensive mules. There are also Armenians and Greeks here; live interspersed in cities and fortresses; they are engaged in trade and crafts. You know, the thinnest and most beautiful carpets in the world are made here, and also excellent, rich fabrics of red and other colors are woven, and many other things are made here. The cities here are called: Como, Casseri, Sevasto ... " (Konia, Kessaria, Sebastia)[5]. In fact, in the region of Historical Armenia, where the Turkomans (Seljuk Turks) ruled at that period, carpet weaving was the prerogative of Armenians and Greeks.

Armenian Carpets: General Description

Medieval written sources say that carpet weaving in Armenia was at a very high level. Armenian carpets had their own way of weaving and a distinct style. But the special value of Armenian carpets lay in their unique color range, the color scheme that gives the carpet a complete, unique and harmonious look. Among the endless variety of colors and shades, a special place was given to red, which was obtained from Ararat cochineal (vordan karmir), known in the world as carmine[6]. Ararat (Armenian) cochineal has also been used by Armenian chroniclers and artists since the early Middle Ages to write manuscripts and draw miniatures. The first written evidence of the Ararat cochineal dates back to the 5th century; it is also mentioned in the works of medieval Arab writers[7].

This shade of red was obtained from insects, varieties of which (besides the territory of Armenia) are also found in other geographical areas. Such sources of this shade as Mexican cochineal, oak (Mediterranean cochineal), Polish cochineal and Indian "kerria lacca" are well known.

According to our research, technologists who dyed threads and textiles[8], used different colors in Armenian carpets, obtained due to natural dyes and their derivatives:

[5] **Поло** 1940, 17–18.

[6] **Авдалбекян** 1962, 89–94.

[7] **Дурново, Мнацаканян** 1978.

[8] We express our gratitude to the Armenian carpet technologist from Caesarea, Abraham Damla.

• red color was obtained from the Armenian (Ararat) and other types of cochineal; from the secretions of insects of the species "kerria lacca"; from the roots of madder dye (krapp), in the Armenian interpretation "toron";

• blue color came from indigo dye, also called "indigo"; from the "woad" plant (Isatis tinctoria), however, the paint obtained from that plant did not stand the test of time and burned out under sunlight and daylight, therefore it was used very rarely;

• yellow color was obtained from "dye mignonette"; from the peel of pomegranates; from immortelle flowers and some other plants;

• brown color from the green peel of walnuts;

• black color from acorns with the addition of oak bark with an admixture of iron, by oxidation;

• for white, natural white wool or cotton was used.

• also known are dyes obtained from mollusks of various species, which are known under the general name "murex", from which purple-red and purple-blue dyes were obtained, called "royal purple", which was mainly used for dyeing fabrics.

The remaining color shades were obtained by mixing the above basic dyes. For example, green color was obtained by mixing blue with yellow. It should be added that much depended on the specific technologist. It is safe to say that two technologists, dyeing threads under the same conditions using identical technology, received different shades. Each of the dyeing workshops provided its own geographical area, but could also export dyed threads, which determined the identity of the color shades of certain geographical areas of carpet weaving. The continuity of technological schools was carefully preserved, and the difference in color halftones, which could only be distinguished by experienced experts, was associated with the individual characteristics of a particular master.

Armenian carpets were exported to various Asian countries, where they were highly valued, royal courts were decorated with Armenian carpets and the wealth was measured by them. In the 9th–11th centuries, the tradition of Armenian carpet weaving gradually reached Europe. Armenian carpets were already produced there locally or exported from Armenia to Asia and Europe[9].

[9] **Аракелян** 1956, 135–136, **Lauren** 1999, 68–72.

Until the 20th century, the art of Armenian carpet weaving was canonical or, in the language of art criticism, existed within an academic framework. As in other segments of the culture of folk art, a separate "caste" of weavers and technologists was formed, who knew the secrets of obtaining natural dyes and the art of ornamental style, which further developed and were continually handed over to the coming generations. All Armenian carpets created before the 20th century are canonical and "readable". Starting from the second quarter of the 20th century, the art of carpet weaving changed from the canonical to more free interpretations. Moreover, if earlier the masters creating carpets were not entitled to change the ornamental style and color composition of the carpet, with the exception of individual inscriptions and dating, already in the 20th century a departure from these principles was clearly visible in the carpets. The reason for this was the well-known events that happened to the Armenian people in this historical period: the expulsion of Armenians from their traditional places of residence in the Ottoman Empire during the First World War, the massacres, and the inclusion of significant territories of historical Armenia into Azerbaijan, which led to the destruction of the traditional way of life.

Nevertheless, the traditional technique of Armenian carpet weaving and the form of Armenian ornaments, inherited from the ancient Armenian masters, were preserved. The ornamental symbolism of ancient carpets has been largely preserved in modern Armenian carpets to this day[10].

Carpets were originally one of the methods of popularization and preservation of proto-symbolism. In ancient times, the means, materials and methods for popularizing symbols were very limited. There were only rock carvings, later stone carvings, cuneiform writings, then handwritten manuscripts decorated with miniatures, scrolls appeared, along with all this. Carpets were one of the methods for popularizing and preserving ornamental symbolism and, thereby, transferring this segment of the culture to subsequent generations. Armenian carpets can be considered as a kind of "symbolic-ornamental texts", which, through symbols, convey information coming from the depths of millennia. Therefore, the Armenian carpet can rightfully be called the keeper of traditions. The production of any new carpet is based on the reproduction of an ornamental

[10] **Темурджян** 1954.

motif-symbol in its innumerable stylistic and color variations, as a carrier of ancient ideas.

Ornamentation and Symbolism of Armenian Carpets

Ornament is one of the oldest types of human pictorial activity, which in the distant past carried a symbolic and magical meaning, symbolism, and a semantic function. Researchers of ornaments believe that it arose already in the Upper Paleolithic era (15–10 thousand years BC)[11]. The semantics of ornamental compositions can be harmoniously built on the foundation of the rules and the alphabet of the ideographic method of representing reality, based on the experience of cognition and thinking. The ideographic language of the population of the Armenian Highlands reveals the mystery of interpretation of the semantics of the ancient peoples' ornamental art, including the Armenians, and their contemporaries.

The ornamentation of Armenian carpets is striking in its diversity, while each ornament has a certain profound meaning[12].

Over the many years of the existence of decorative art, various types of ornaments have developed geometric, floral, complex forms, from simple articulations to complex intricacies of motifs. The early abstract geometric forms of the ornament, gradually developing, were later combined with conventionally realistic floral and animal ornaments. The folklore and poetic attitude to the world was especially strongly imprinted in carpet weaving ornaments. The nature of symbolism is multifaceted and varied, its emergence and development can be traced even from circumstantial evidence and archaeological finds that may imply symbolism. This kind of archaeological evidence suggests that humanity's sense of geometry is innate. The number of basic, characteristic elementary signs that make up symbols, which, in turn, are combined into ornamental figures, is not so large: a square, a triangle, a circle, a cross, a ray, a straight line, a segment, etc.[13]. The combination of signs, in addition to purely graphic aspects, also creates a mental, philosophical impression that opens up a wide field for symbolic expression before the human mind. Considering the characteristic ornaments of Armenian carpets, we will constantly encounter this aspect of the transformation

[11] **Лоренц** 1898.
[12] **Kouymjian** 1991, 247–253.
[13] **Frutiger** 1989, 43–61.

of signs into a language, by means of their comparison and combination, which creates for the viewer, in addition to being informative, a purely aesthetic effect of the graphic combination of signs. Just as letters are formed into a verbal image by means of connection, complete ornaments are also formed due to the convergence of individual elements. Their complete connection, of course, is achieved through contact, intersection or complete overlap. The overlapping of figures and their various combinations lead to an infinite number of possibilities, some of which will be outlined here[14].

In particular, almost all Armenian carpets have a decorative belt along the perimeter, inside which the very theme of the carpet is placed. This technique is used to enhance the effect of the overall composition. The field of the carpet and its frame, no matter how stylized they may be, should be deliberately separated, since these two concepts of “decoration” and “dressing with symbols” are subject to different conditions and laws, respectively, they are perceived differently by the viewer.

In the ornaments of Armenian carpets, one can trace human feelings, thoughts and efforts to understand oneself and one's environment; there is a constant theme of reconciliation with the duality of the surrounding world. Consciousness of life and death, day and night, good and evil, mind and matter, male and female, as well as other concepts generated by the opposition and duality of the surrounding world, led to a great variety of dogmas, worldviews, religions and philosophies; much of all this is collected here, in the most beautiful creations of Armenian weavers. We can say that the master who creates the carpet, in fact, is an intermediary between two worlds, visible and invisible. In the old days, craftsmanship itself was considered something “magical”. The more fully the master's creation expressed the content through its aesthetic perfection, the greater was its symbolic value

Analysis of the Conceptual Features of Armenian Carpets

For 20 years, we have been carrying out fieldwork in all Armenian villages of Artsakh (Karabakh). When purchasing ancient carpets from Armenian families, we paid special attention to the collection of folklore, family traditions of carpet weaving. The result of this work was the creation in 2011 of the carpet museum in Shushi, which has a unique feature; more than 95 percent of the exhibits

[14] **Лоренц** 1898.

(carpets) have an accurate attribution. Thanks to the research and data obtained, it was possible to understand and determine the features of the ornamental style of Armenian carpets. Armenian carpets, conceptually, display four directions:

- the themes of the divine, dating back to the times of paganism, as well as later biblical subjects;
- mythology, using plots from myths, legends, tales and folklore;
- natural phenomena: day, night and their harmonious change of each other, the sun, stars, starfall, etc.;
- flora and fauna of the environment.

Often these concepts are organically intertwined. Thus, for example, for humanity, birds endowed with wings and the ability to fly in the air, must always have seemed unusual creatures, endowed with more than earthly abilities. The fact that birds are associated not only with something "earthly" but also "heavenly" and even beyond, already implies what can be called the embodiment of symbolic perception. Therefore, it is not surprising that all flying creatures have always been very strong objects of attraction for symbolic images, including in carpet weaving. Here, of particular interest is also the fact that the ability to fly is also assigned to other creatures, granting them wings as an attribute. Thus, the winged serpent became an omnipotent dragon, and the winged man became a heavenly angel. For this reason, images of birds and other winged creatures can often be seen on Armenian carpets. An exception to the association of wings with flight is the peacock (rooster), whose luxurious plumage and regal appearance have made it a favorite image in the mythology of many peoples. Among Yezidi Kurds who worship the sun, peacocks and roosters are associated with the beginning of the solar system and are interpreted as "Tavusi Melek" (Tavusi Malak) - Peacock Angel, and therefore it was forbidden to eat roosters[15].

Interpretation of the image of a peacock (rooster) with the Sun is among different peoples. In Iran, the metaphorical name for the Sun is Tavus-e Falak. Images of peacocks are often present in the ornaments of Armenian carpets, where they are also depicted as birds of paradise with royal plumage, located symmetrically around a specific symbol of the sun, while their blooming tails are interpreted as an allegory of Sunrays and light. In Russian folklore, the symbol of eternal rebirth, the personification of the solar energy necessary to continue life,

[15] **Асатрян, Аракелова** 2014, 1–28.

is the Firebird, dying in the fall and resurrecting in the spring, its feathers are cast in gold and silver, and its wings shine like flames[16]. In Armenian folklore this bird is known as «հազարան բլբուլ» (azaran blbul).).

The egg is a universal mythological symbol associated with the myth of the universal egg; sometimes that egg is golden, floating in the waters of the primeval ocean, from which the Deity subsequently appears. In Finnish myth, a duck lays an egg from which the universe emerges. In Chinese legend, the universe is represented in the form of a chicken egg from which the progenitor Pan Gu was born[17]. The image of this symbol is also found on Armenian carpets, symbolizing the allegorical plots of the birth of a new life in the form of a chick hatched from an egg. The theme of the origin of life from an egg is also present in the folklore of the Armenian people. I would like to emphasize the same allegory with Easter eggs in Christianity adopted by the Armenian people at the state level in the year 301.

Insects also found their place in the ornamentation of Armenian carpets, not least because of their ability to fly. The butterfly, depicted on Armenian carpets, was identified with the human soul, as well as with the very life of a person, since it was believed that a butterfly, like a person, goes through three phases during its life - the caterpillar phase was associated with material life, the cocoon phase with death, which was considered as a temporary phase of being, and the release of a butterfly from a cocoon – with the ascension of an immortal soul into the spiritual world, which is perceived as a metamorphosis – a constant transition from one state to another. In Greek mythology, Psyche was the goddess of the soul and was represented on the monuments of fine art in the form of a butterfly[18]. It is also important to note the direct images of butterflies on carpets, which were related to the production of silk – an integral part of the production life of the Armenian people. Often on Armenian carpets there are images of bees. The bee is one of the most versatile symbols, which is present in various interpretations in the mythology of many peoples[19]. The bee occupies an important place in the

[16] **Макарова** 1997, 134.

[17] **Макарова** 1997, 133.

[18] **Овидий** XIV 1986, 358–374, **Обидина** 2013, 75–78.

[19] In Hinduism, the blue bee was depicted on the forehead of Krishna, on the lotus of Vishnu and above the triangle of Shiva; in ancient Greece, bees were also attributed a divine origin, “the god of love Phanet, is a loudly buzzing heavenly bee”, and they also carried wax for the God Apollo from the country of Hyperboreans; in Scandinavian mythology, in the

ornamentation of Armenian carpets, here it is associated with the feminine and the worship of the Great Mother Earth, the one who gives rise to life, drawing an allegorical analogy with the queen bee, which plays a dominant role in the hive and gives life to bee offspring. The worship of the Great Mother among Armenians is identified with the Goddess Anahit, symbolizing fertility, the fruitful Earth, which is the Great Mother. The strictly organized swarm of bees symbolizes diligence and thrift. The mere fact that bees gave honey to man, represented them as objects of worship.

The symbol of the scorpion has been present in the mythology of ancient peoples since ancient times, while it could play both a positive and a negative role. In many countries, the scorpion symbolized protection and security. Scorpions also found their reflection in the ornaments of Armenian carpets; they are shown on the carpets, the thematic component of which identifies the underworld. It is not by chance that under the arches of the Cathedral of Holy Etchmiadzin of the Armenian Apostolic Church there is an image of a scorpion. Scorpions themselves personify the guards, protecting the security of the gates of the underworld[20]. The serpent is also frequently depicted on Armenian carpets. The snake symbol itself is one of the most convenient forms for a symbolic image. This "lack of body" must have been one of the reasons why the extremely simplified form of the snake appears at all times as one of the most mysterious of all pictorial representations. Of course, there are many deeper reasons for the visibility of the snake symbol than the mechanical simplicity of its image. The figure of a snake can be considered a symbolic archetype, persistently present in the human subconscious[21]. In the ornaments of Armenian carpets, there are realistic and graphic images of snakes in different variations, one of which is the theme of the

"Younger Edda" it is mentioned that the god Odin stole the "divine honey of poetry" and gave it to people. A number of positive symbolic meanings are also associated with a beehive: an orderly society, wisdom, eloquence. Later in Christianity, bees were also considered "divine winged creatures" and even a symbol of the Holy Spirit and the emblem of Virgin Mary. The image of bees can be traced on the coats of arms and mantles of the royal dynasties of Europe in the early Middle Ages.

[20] The Egyptians Selket is a scorpion goddess from the underworld. In Babylon, similar functions were performed by a strange fantastic creature in the form of a man with a scorpion's tail and with a drawn bow in his hands, which was depicted on gates, doors and boundary stones. Ek Chuah, the god of the ancient Maya, was often depicted with the tail of a scorpion.

[21] **Мюллер** 2019, гл. 5. 21.

tempting snake in the Garden of Eden. All these images found their place in the ornamentation of ancient Armenian carpets[22]. One of the most common images on Armenian carpets are "vishaps", that is, dragons. The symbolism of dragons has an extensive component. They were the keepers of water, fire, a symbol of wisdom and knowledge of all things. In Armenia, there are large numbers of ancient stone sculptures of dragons (վիշապաքար, vishapakar), which are located on the hills and in the viewed territories, thereby, in an allegorical sense, being the defenders of space[23]. In mythology, dragons had both positive and negative meanings, which again confirms dualism and the eternal struggle between good and evil. The dragons on the carpets were mostly depicted in pairs, looking in different directions, standing as guards, and this implies constant monitoring and protection. On the upper part of the scepters of the Armenian Catholicoses one can see paired dragons.

In the mythology of different peoples, there are two-headed animals, the symbolism of which is identical to the images of paired dragons in Armenian carpets. In the myths of ancient Greece, it was Orthros – a monstrous two-headed dog, the son of Typhon and Echidna. Orthros guarded the magical bulls (cows) of Gerion, and was killed by Hercules during the abduction of these bulls[24]. The double-headed eagle is one of the most ancient universal symbols. Images of a double-headed eagle were discovered during excavations of the Hittite kingdom (XII century BC). In India, the two-headed bird Gandaberunda is found on the bas-reliefs of ancient temples. The double-headed eagle was depicted on Byzantine banners, was the emblem of the Holy Roman Empire, and it is the emblem of Russia today. In Armenia, the double-headed eagle was depicted on the flag of the Mamikonyan princely family. Two-headed animals are often found on Armenian carpets as well, which are identified with the All-Seeing Eye of God; one head is sleeping, the other is awake, vigilantly watching everything, and vice versa. The allegory is as follows: God constantly sees everything, protects and, of course, nothing can be hidden from Him, including the deeds of people. Hence, this kind of vision of the world contributed to the education and observance of moral norms by the people.

[22] **Raphaelian** 1953, 125.

[23] **Алишан** 2002, гл. 5–6, **Պետրոսյան, Բոբոխյան** 2015, 233–257:

[24] **Грейвс** 1955, переведено в 1992, гл. 34, 127.

Different peoples of the world have identical mythological stories with similar creatures. One of these mythological creatures is the winged horse. In ancient Greek mythology, there was a winged horse Pegasus, born at the source of the Ocean, where his name comes from. Pegasus, which means "turbulent current" in Greek, could fly at the speed of the wind[25]. For Armenians, it is a winged fiery horse (Հրեղեն Ձի – Hreghen Dzi), a popular character in the Armenian epic and folk tales, which is also depicted on Armenian carpets.

Demonic creatures crowned with horns, symbolizing the dark, negative side of life and being servants of the forces of evil, occupy a special place among the many symbolic images depicted on carpets.

Camels played a special role in people's lives as beasts of burden, without which it would have been impossible to imagine the world trade of those times. The well-known Great Silk Road passed through the Armenian Highlands, and Armenian merchants have occupied a prominent niche in trade between countries and peoples since ancient times. In China and India, Armenian merchants had the exclusive right to trade in the continental parts of these countries, while trading companies of European countries could develop their activities only in ports, at sea shores and along the banks of rivers. Probably for this reason, many carpets were woven to depict caravans with loaded camels, as well as people sitting on camels. The image of animals on carpets did not always have a symbolic meaning, because the people always wanted to pay tribute to them as irreplaceable helpers in everyday life. On many Armenian carpets, you can see images of horses, dogs, cats, which indicates the importance attached to domestic animals, the actual perpetuation of the "smaller brothers" and the attitude of a person to everything that surrounds him[26]. In the human subconscious, animals have always played the role of essential archetypes of everything instinctive as symbols of material, spiritual and even cosmic forces. This theme is especially traced both in the ornaments of Armenian carpets and in Armenian miniatures since the Early Middle Ages. Christ was described as the Lamb of God, and the Holy Spirit

[25] **Кузьмин** 2020. In the mythology of the Turkic peoples, winged mythical horses – tulpars, are the personification of fidelity, courage and strength. In Udmurt folklore, the legendary winged horse Boiln has wings, which are visible only at night, Uchchaihshravas in Hindu mythology is the seven-headed flying white horse of God Indra, the king of all horses, Chollima is the Korean mythical winged horse, Sleipnir in Scandinavian mythology is the eight-legged flying horse of the supreme God Odin.

[26] **Аристотель** 1956.

became visible in the form of a dove flying down. Armenian carpets are characterized by the richness of the symbolic and ornamental representation of fauna. These symbolic images were intended both for carpet decoration and as information with symbolic content. Humanity is surrounded by the wealth of the vegetable kingdom, which in former times covered an even greater part of the surface of the Earth. The forest gave man shelter and food. Plants, fruits and vegetables are still an important part of our diet. Therefore, it is not surprising that all kinds of plants as well as the animal world, have become symbols with deep content.

All civilizations have used plant symbols as basic expressions of life, growth, fertility, and so on. The plots of Armenian carpets reflect the inseparable connection between the primitive life of plants and the highest forms of life of the fauna and humanity. An example is the sacred lily flower, which being regarded in Christianity as a symbol of the Immaculate Conception and having a heraldic meaning, has been interpreted since ancient times as a symbol of the divinity of power. Lilies are depicted on royal coats of arms, on household items, etc. In Armenian, lily is translated as “shushan” or “shushi”. There is every reason to believe that the name of the Armenian city of Shushi comes from the word “lily”. If we turn to the dictionary of Brockhaus and Efron, then the city of Shush, Shushi or Susa (Σοϋσα, Susa) is the rich capital of the Elamite kingdom of Susiana, already known in the 5th century as the residence of the Elamite, and then the Persian kings, which got its name from the many lilies (Susan, Shushan) abounding in this area[27]. Flowers and leaves were used as material for decoration, and the growing sense of beauty led to the attribution of a symbolic content to the world of plants, with its splendor of color and richness of form, which was also reflected in Armenian ornaments. Plants have a clear symbolic meaning and were often depicted both on the border of carpets and on the main field. These are oak leaves, cloverleaves, climbing plants, roses, poppies, etc. One of the most important symbols of humanity is the tree. Its roots go deep into the earth, the trunk was often used as the main support in primitive dwellings, for this reason the tree was usually considered the axis of the world. Thus, the shape of the tree was perceived as a connecting image between heaven and earth, and its structure contained a pronounced symbolic meaning. The diverse dependence of mankind

[27] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1891, 26.

on wood as a source of food, a source of firewood for heating a home, building material, tools, etc., led directly to the concept of the “Tree of Life”. The lifespan of a tree is much longer than a human life, which involuntarily inspires a sense of reverence for the tree as an ancestor. The theme of the “Tree of Life” is often found in the ornaments of Armenian carpets and in miniatures on the pages of ancient Armenian manuscripts[28].

The history of mythology, art and design in general shows that artists have always considered the human body to be the most perfect in the hierarchy of creatures that inhabit this planet. In contrast to this theme, it is interesting to note that there is no figurative illustration in the mythology of Islam. This is why the Arabic script has taken on such a rich decorative variety, with the words of the Qur'an in written form constantly serving as the basis for the ornament known as arabesques. The exceptions are carpets of the Persian Empire with realistic images of rulers, epic scenes and hunting scenes. The theme of man and his image are widely displayed in Armenian carpets. Especially often, this theme is present in the depiction of the duality of male and female principles, in the Garden of Eden, on both sides of the “Tree of Life”, as well as in everyday life.

In the whole series of various sign-symbols, there are both symmetrical and asymmetrical ones. Symmetrical ornaments include images of stars in the sky, and it is safe to say that stars are the most common symbols on Armenian carpets. A person cognized the surrounding space, perceiving himself as being both apart and in its center[29]. The perception of the thematic component, arising from the totality of numerous ornaments, organically presented on the carpet, comes from the perception of a person and his vision. The vast majority of carpets have a certain direction of viewing, based on the ornamental theme of a particular carpet. They also have a technical beginning and end (beginning and end of weaving), which for the most part coincides with the thematic component, reflecting the dynamic development of a theme or mythological story in a particular exhibit. Most carpets need to be viewed from a specific location, i.e. if the carpet has four sides, then the viewing direction is one side. In fact, it is necessary to perceive the picture of the carpet based on the chosen direction, depending on whether the viewer looks up, to the sky, or down, to the earth, or to what is happening around. Occasionally there are carpets where the technical and

[28] **Афанасьев** 1983, 213–226.
[29] **Frutiger** 1989, 31–42.

thematic components do not coincide, the reason for this is that a particular weaver (in all likelihood, not having sufficient experience), when starting work, incorrectly hung out a prototype drawing in front of him. Usually, the weavers were provided with drawings of ornaments on paper lined in a fine grid, where the design of the carpet was displayed by means of dots, so the carpets can be called proto-images created by means of "pixels", which was a constructive, mathematical solution to this problem. Sometimes there are carpets where the dynamics of the thematic component has a symmetrical solution, that is, the viewing direction for such carpets does not matter, neither does it matter how they are hung (there is no difference between the "top" and the "bottom" of the carpet) and from what side to look at them. In such carpets, the image of the Divine is depicted, and the very perception of the world is interpreted as God is everywhere and in everything, and the whole Universe revolves around Him, therefore there should not be an object or subject relative to anything that can be perceived in earthly categories. Using this technique in the design of such carpets, people tried to navigate between the earth's surface, relative to which the celestial bodies were perceived, and divided the space into parts, exposing all these objects in relation to each other and separately.

This experience led humanity to its conscious choice, expressed through the sign of an equilateral cross, which provided humanity with elementary help in orientation, allowing to distinguish between top-bottom, left-right. It was the recognition of this symbol that led to the understanding of space, which became the basis of all thought processes. Various modifications of this elementary symbol of the cross testify to the primary diagram on which most subsequent perceptions and ideas are based. The basis for creating a compass is also a cross – North-South, West-East. This symbol contains mythological and speculative ideas about the origin of the world, that arise during the emergence and development of civilization. Each people has developed expressive symbolic images, explanatory and educational, but more often of a meditative nature, demonstrating their belief in the source of all life in accordance with their own specific ideas, following from the presentation of a horizontal or vertical fundamental concept of space and cosmos.

The equilateral cross is by far the most commonly used elemental symbol throughout the world, uniting the active and the passive in a dualistic connection. The graphic association with the cross as an instrument of execution, and the

similarity of its shape to the human form made it a symbol of the Christian faith. Due to its symmetrical shape and four separately spaced ends, the symbol of the cross evokes associations with straight rays extending to infinity. Meanwhile, if an ordinary straight cross is an expression of everything that is static and firmly fixed, a cross with broken rays emerging from its center expresses movement and rotation. In fact, the cross, which represents space, in continuous rotation, has become a swastika or a rotating cross in a large scale sense. In Armenia, the symbol of swastika, which is called "arevakhach" and "kerkhach", which literally means "Sun-cross" and "curved cross", can be traced back to distant pagan times. And the Sun, also being a star, revolves around itself, and all the planets of the Solar System revolve around the Sun. Thus, in the perception of a person, the belief is formed that everyone and everything revolves around a certain center. In fact, the swastika is an image of a rotating celestial body[30]. Later, the swastika symbol appears on the walls of ancient Armenian churches and monasteries, in ancient manuscripts, very often, it is used as an ornament on Armenian carpets, and on the same carpet, this symbol can be depicted with the ends of rays bent both to the right and to the left sides. It is not a random who of the masters created the carpet, but a technique that allows you to show the entire composition of the carpet not in one plane, but in a multidimensional space. The sun and stars with constellations, whose "path" could be traced in the sky, were often depicted on carpets in the dynamics of the passage of this "path", i.e. on the same carpet; you could trace the dynamics of the change of day and night. The movement of the stars and the change of day and night were depicted in the form of repeating ornaments with a change in the background color of the carpet from light blue to dark blue and vice versa.

[30] **Ковалева** 2010, 70–71. Images of two or more swastikas on one carpet, with ends pointing to the right and left, make it possible to understand that in fact the carpet ornaments do not represent one plane, but are located in outer space, where they become each other's mirror image. A person's perception of the left or right side occurs relative to him, and the upper or lower side relative to the Earth. If we perceive the sides on a large scale and abstractedly, then much becomes clear. The use of the swastika by the Nazis as their main symbol is explained by the fact that German Nazism was closely connected with occult theories, and initially knowing that the swastika implies a rotating infinity, their ideologists interpreted this symbol as a mill of the human race, which should grind the whole world, thanks to which humanity has to be "cleansed" by suffering and "screening out", and the Aryans, with whom they identified themselves, will rule the world. In fact, there was a substitution of values, which we observe in our times.

It should be noted that on Armenian carpets, the ornamental theme has dynamic and static developments, while carpets prevail, where ornaments symbolize the dynamics of cosmic or natural phenomena over a certain period. Perhaps this happened because in ancient times people could not fully understand the concept of the universal course of time, and lived from one significant moment to the next in constant expectation of renewal. This hope was expressed in the creation of cults of the Sun, stars, moon, leading to the ocurrence of many symbolic images of celestial bodies. Images of stars on Armenian carpets are diverse, multifaceted and dynamic. It can be just a stylized image of a multi-pointed star, as well as a square, rhombus or polygon surrounded by curved lines symbolizing the rays, and the bends of the “rays” are usually directed in different directions. Such images, as a rule, are symmetrical, the presence of curved lines gives the viewer a sense of the dynamics of flickering, shining and rotating.

It is important to note that if in the art of academic painting, as well as in photography, the beauty of the moment is depicted, then in the art of carpet weaving, the development of the plot in dynamics is emphasized. It should also be said about carpets, in the central field of which ornaments are completely absent or reduced to a minimum, except in the stylized frame of the carpet. The main field of the carpet is dyed either in various shades of blue or in shades of red, without any ornaments, which implies the biblical story of the seventh day of the creation of the Earth. The absence of ornaments on such carpets speaks of the perception of this day as calmness and rest from work and worries; blue and red colors symbolize night and day.

Conclusion

Armenia is one of the oldest centers of carpet weaving. Initially, carpets were a means of popularizing and preserving proto-symbolism. In addition, this segment of culture was passed on to subsequent generations through carpets. Proto-symbolism is universal ornaments, identical in the cultural tradition of all ancient peoples. You can see similar ornaments among the natives of America, Arabs, Slavs, Indians, Chinese, Scandinavians, peoples of Central Asia, Persia and, of course, Armenians. The general picture of the ornamental style in specific exhibits of ancient Armenian carpets is expressed in a holistic picture of the carpet, reproduced in a harmonious combination of various ornaments. Armenian carpets reflect four separate conceptual areas: religious themes, mythology,

natural phenomena and the environment in its various manifestations. The ornamentation of Armenian carpets has static and dynamic development. Until the 20th century, the art of carpet weaving was canonical, but since the beginning of the 20th century, it has moved into more free interpretations, as a result of which the ornamental style and color composition of carpets began to gradually deviate from canonical principles.

It can be said with confidence that the widest range of ornamental styles is presented in Armenian carpets. This gives us the right to assert that the Armenians, along with other ancient peoples, were the keepers, bearers and distributors of universal human values in the art of carpet weaving.

Afterword

Scientific interest in carpets in Europe, as evidence of the history and cultural heritage of a particular nation, arose in the second half of the 19th century. It is important to understand that during this period Armenia did not exist as an independent political entity. That time Armenia was divided among three large empires: the Ottoman, Persian and Russian. While the Armenians continued to produce high quality textiles, they did so under the heel of one empire or another. For this reason, the Armenian contribution to the art of carpet weaving has hardly been mentioned in Western literature. Carpets produced by Armenians were often presented as Persian, Turkish, Oriental or Caucasian. The very concept of "Persian carpet" or "Turkish carpet" is imperial, geographical and commercial, since Persia and Ottoman Turkey were empires that included many nations and peoples, each of which had its own culture of carpet weaving. Likewise, the name "Russian carpet"can also be used. Armenian carpets are woven by Armenians as a nation, albeit in different geographical areas, which determines the features of the color scheme, a certain ornamental style, as well as technical characteristics (density per square decimeter, number of transverse threads, knot type, etc.). The Persian carpet can be Armenian, Kurdish, Talysh, Lezgi, Baloch, Bakhtiari and, of course, woven by the Persians as a nation. The same applies to Ottoman Turkey, whose population consisted of many different nations and nationalities, each of which had its own style in carpet weaving.

The well-known German art historian Volkmar Gantzhorn, in his fundamental monograph on oriental carpets, examines in detail the history of their origin and development. Having carefully studied the rich historical and bibliographic

material and made a serious comparative analysis of the oldest carpets kept in various museums around the world and private collections, Gantzhorn comes to the conclusion that all the ornamental patterns and compositional motifs of oriental carpets date back to Armenian cultural origins. The author reveals in detail the features of the ideological and artistic originality of Armenian carpets. He writes: “The penetration of Asian nomads into Western Asia, their aggression and the subsequent conquest of Armenia and the eastern part of the Byzantine Empire in the 11th and 12th centuries caused the migration movement of the Armenian population, which not only changed the demographic structure of the population in Asia Minor, but also left behind an Armenian footprint in almost all Mediterranean and adjacent countries. All territories where carpets were woven had an Armenian population. We must take into account the production of carpets even in those areas of Europe for which this correspondence cannot be reliably confirmed”. Gantzhorn points out that even the few surviving European woven carpets date from the time of the influx of the Armenian population, and suggests that the production of tapestries in France and the Burgundian Netherlands may also be explained by the marriages of the high nobility from Anjou and Burgundy with noble Armenian women[31].

The art critic notes the specifics of Armenian carpets, in which there is a desire for many variations in colors, a desire for variations of the symbol of the cross, which is the central motif and is presented as “star”, “solar” and “photic” crosses. Summarizing his research, Volkmar Gantzhorn notes that the oriental carpet is the greatest contribution of Armenian art to the history of all world art. And this, as the author argues, should be recognized, which would be some kind of fair compensation for the Armenians as a nation that, in its more than 2000-years of history, has suffered more than any other nation, due to its geopolitical position between the East and The West, as a result of which it survived numerous invasions, was repeatedly enslaved, oppressed and deprived of copyright in its national art, which was later fraudulently attributed to the conquerors. “The treasure trove of oriental carpet patterns is part of the Armenian identity and should be understood as such”, concludes the German art historian[32].

It is necessary to touch upon the biased attribution of this segment of Armenian culture to the artificially created Azerbaijani people, which gradually

[31] **Gantzhorn** 1990, **Gantzhorn** 1998.
[32] **Gantzhorn** 1998.

took place throughout the 20th century. Azerbaijan is presented as a mini-empire, on the territory of which dozens of indigenous nations and nationalities suddenly appeared, living there since ancient times and forcibly renamed "Azerbaijanis". This term was coined on the basis of the geopolitical component of that time, with an eye set on the Persian province of the same name, so that it always hangs over the territorial integrity of Iran like the "Sword of Damocles", which we can see at present, when the ideologists of this state call themselves North Azerbaijan, and the Persian province – Southern. The capture of the cultural segment is necessary for Azerbaijan, because this is a new state with a newly formed nation, and a nation needs a culture, which they try hard to acquire in every possible way, attributing and appropriating someone else's cultural heritage, without sparing any expense for this. Here it remains only to regret that some "art critics", denying the well-known history and engaging in outright falsifications, of course receiving material benefits for this, pass off lies as reality.

So, the concept of "Azerbaijani carpet" until the second quarter of the 20th century cannot be found in any handwritten or printed publications. The entire pseudo-scientific history of the Azerbaijani art of carpet weaving collapses on the basis of this argument alone...

If the Azerbaijanis had really been engaged in carpet weaving for a long time, then there would have been at least some mention of this before the specified time. Interestingly, in 1952, two catalogs were published in Moscow under the special editorship of the chief compiler, Azerbaijani A.A. Akhmedov "Carpets of the Armenian SSR" and "Carpets of the Azerbaijan SSR", where copies of ancient Armenian carpets produced in the Soviet era were presented. At the same time, in the publication "Carpets of the Armenian SSR", out of nine types of carpets, two are named "Yerevan" and "Ijevan" (their design was made by Soviet artists), and seven types of carpets were presented as copies of ancient Armenian carpets, with Turkic names artificially tied to them. The forgery here is obvious. Based on the bias of these publications, I do not want to quote and cite them as links. It is enough to look at the first paragraphs of the prefaces of these catalogs, which once again prove the premeditated, expansionist attitude of Azerbaijan.

The academic concept of "Azerbaijani carpet", by publishing a catalog of the same name, was introduced in 1961 by the Azerbaijani carpet specialist Latif Kerimov, who, as there is reason to believe, was trained in this segment of culture

in Yerevan[33]. In fact, there was a phased and well-thought-out appropriation of the segment of Armenian culture under consideration by the political leadership of Azerbaijan Soviet Republic, and it can be stated with confidence that the start was given by Azerbaijani ideologists in the early 50[s] of the 20th century.

It is a well-known fact that L. Kerimov personally bought ancient carpets from the Armenian population in Soviet Armenia and took them to Azerbaijan. It is not easy to find any Armenian families in Artsakh, Gardman, Lori, Syunik, Tavush, Ijevan, in the Akhalkalaki region on the territory of Georgia, as well as in the historical Armenian territories with a compact population of Armenians forcibly incorporated into Azerbaijan, that have not been visited by Azerbaijani emissaries with an offer to buy old carpets or exchange them for new factory ones. All these carpets were transported to Azerbaijan and included in the lists of "Azerbaijani cultural heritage".

Lauren Arnold, an American art historian and author of Princely Gifts and Papal Treasure, says that "more than five hundred years ago, Armenian carpets were well known, valued and revered in the Christian West, long before the Azerbaijani people appeared".

Azerbaijan appropriates the Armenian tradition of carpet weaving, declaring it part of its cultural heritage, completely denying the historical role of Armenians in the rich art history of the region, and calling Karabakh carpets one of its main schools of carpet weaving. It is not uncommon to hear statements from Azerbaijani officials that Armenian carpets do not exist, and that the ornamentation of Armenian carpets is nothing but borrowed Azerbaijani designs, or that Armenians learned carpet weaving from Azerbaijanis. While such statements are blatantly absurd, they are just part of a larger narrative about the erasure, destruction and appropriation of the Armenian heritage in which Azerbaijan has participated.

Scientist, ethnographer and expert on Armenian carpets, Candidate of Historical Sciences Ashkhunj Poghosyan, the author of many articles on research in this area, has carefully documented the history of the production of Armenian carpets[34]. He writes that among the carpet weaving centers of historical Armenia, Artsakh (Karabakh) is of particular importance because of the variety of types of carpets with excellent features and color shades produced in its territory. A.

[33] **Керимов** 1961.

[34] **Погосян** 2003.

Poghosyan cites numerous and varied evidences – archaeological, written, pictorial and oral – in favor of the predominance of the culture of Armenian carpet weaving in Karabakh. Moreover, among these types there are three of the oldest surviving Armenian carpets with inscriptions and dates:

• Yerahoran prayer rug (1512), which was exhibited at the Museum of Applied Arts in Vienna;

• "Gohar" or "Guhar" (1699–1700), now owned by a private collector in the United States, but formerly held in the Victoria and Albert Museum in London;

• The carpet woven for Catholicos Nerses VI (1731) kept in the Cathedral of St. James in Jerusalem.

All of these carpets were produced in Artsakh (Karabakh). The scientist notes that the nomads who mastered foreign territories needed to somehow create a kind of cultural screen by appropriating the cultures of other peoples. In fact, the nomadic way of life practically does not allow to engage in crafts, especially carpet weaving. Carpet weaving, in its essence, is the prerogative of settled peoples. And the Turkic tribes that arrived in the territory of modern Azerbaijan had definitely led a nomadic lifestyle until the end of the 19th century. However, through robberies, the nomads turned out to have a huge amount of carpets. Autochthonous sedentary Muslim peoples living in this territory – Lezgins, Tats, Talysh were also engaged in carpet weaving. In the Tat villages of Zeyva, Chichi, Kilvar, high-quality carpets were created. But today, carpets woven by Tats are also presented to the world as Azerbaijani. In the field of carpet art, Azerbaijan is waging a real war against Armenia. Agitation of the so-called "Azerbaijani" carpets is going on, books and albums are being published. At the same time, Azerbaijani specialists say that the carpets of all regions of Armenia are Azerbaijani. Numerous research centers and networks of carpet museums have been created in Azerbaijan. Hundreds of Azerbaijani specialists of various calibers "fire" at the positions of the thousand-year-old cultural heritage of our ancestors[35].

The flagrant fact of plagiarism was the inclusion of the "traditional art of Azerbaijani carpet weaving" into the representative list of the intangible cultural heritage of UNESCO. This organization, which, according to its charter, is called upon to "promote the preservation of cultural heritage and protect the equal dignity of all cultures," posted an ad with an accompanying video prepared by the

[35] **Poghosyan, Abrahamian** and **Sweezy** 2001, 150–161.

Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan, which lists Karabakh carpets as Azerbaijani. Neither the video nor the UNESCO inscription mentions the existence of Armenian carpets from Karabakh. This is due to the structure of the UNESCO budget, which is formed from the financial investments of various states, a significant part of which is replenished by the Azerbaijani government and the Heydar Aliyev Foundation, which is headed by the wife of the current president of Azerbaijan.

Numerous studies by Armenian and foreign scientists once again confirm the fact that the ornaments are almost identical in all ancient peoples and belong to the universal proto-culture. Identical ornaments can be found among the peoples of India, China, the indigenous peoples of North and South America, Arabs, Slavs, Scandinavian peoples, the peoples of Central Asia, Persia, and of course the Armenians. In fact, the ornamental stylistics of the culture of carpet weaving is a common human heritage. It can be said with confidence that the widest range of ornamental styles is presented in Armenian carpets. This gives us the right to assert that the Armenians, along with other ancient peoples, were the keepers, bearers and distributors of universal human values in the art of carpet weaving.

BIBLIOGHRAPHY

Ավանեսյան Լ.Ս. 2020. Հայկական գորգերի զարդաձևերի ծագումնաբանությունն ու իմաստաբանությունը, Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 152 էջ:

Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.) 2015, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 420 էջ:

Авдалбекян С.Т. 1962. Армянская кошениль и места ее распространения в Араратской долине. Ж. Известия биолог. наук АН Арм. ССР. 15 (7), с. 89–94.

Алишан Г. 2002. Древние верования или языческая религия армян. Венеция. 1895 (на арм. яз.) «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօն հայոց»: Переиздана: Ереван, Раздан. Отв. ред. Абраамян А.С., Барсегян В.Г., 295 с. Аракелян Б.Н. 1956, Развитие ремесел в Армении IX–XIII вв. Советская археология, т. 26, 296 с.

Аристотель 1956. История животных, Москва, Издательский центр РГГУ. Перевод с древнегреческого В.П. Карпова, книга первая (А), 528 с.

Асатрян Г.С., Аракелова В. 2014. «Часть I: Единый Бог - Малак-Тавус: вождь Триады». Религия ангела-павлина: езиды и их духовный мир. Gnostica. Абингдон, Оксфордшир. Рутледж, с. 1-28.

Афанасьев А.Н. 1983. Древо жизни, избранные статьи, Москва, «Современник», 464 с.

Грейвс Р. 1992. Мифы древней Греции, Москва, «Прогресс». Перевод с англ. К.П. Лукьяненко, сделанный с первого издания книги Р. Грейвса 1955. Под редакцией и с послесловием А.А. Тахо-Годи, 624 с.

Дурново Л.А., Мнацаканян А.Ш. 1978, Орнаменты армянских рукописей, Ереван, «Советакан грох», 230 с.

Жуков В.Ю. 2004. Основы теории культуры: учебное пособие для студентов вузов, СПб., СПбГАСУ, 227 с.

Кассирер Э. 1998. Понятие символической формы в структуре о духе. Культурология, XX век, N 11, с. 37–66.

Керимов Л. 1961. Азербайджанский ковер, т. 1, Баку, изд. Академии наук Аз.ССР, 95 с.

Ковалева В.В. 2010. Символ солнца, вращающий мир, Ж. Финно–угорский мир, N 1, с. 70–71.

Ксенофонт 1951. Анабасис, М.-Л., изд. Академии наук СССР. Серия: Литературные памятники, 303 с.

Кузьмин А.В. 2020. Тайна Пегаса. Сакральный образ крылатого коня в прошлом и настоящем истории культуры. ACADEMIA. Журнал об искусстве и истории искусства, Academic Journal about Art and Art History, N 2, с. 166–174.

Лоренц Н.Ф. 1898. Орнамент всех времен и стилей, Санкт-Петербург, Издание А.Ф. Девриена, 174 с.

Макарова И.С. 1997. Мифопоэтические образы «яйцо», «птица», «змей» в мировой культуре, Тамбов, Грамота N 3, с. 133–136.

Марко Поло 1940. Путешествие. Перевод И.П. Минаева, Ленинград, изд. Художественная литература, 272 с.

Мнацаканян А. 1955. Армянское орнаментальное искусство (Возникновение и идейное содержание основных мотивов), Ереван, АН Арм. ССР, 660 с.

Мюллер М. 2019. Египетская мифология, Москва, «Центрполиграф», 489 с. 281 Концептуализм в символике орнаментальной стилистики армянских ковров. Обидина Ю.С. 2013, Вестник Марийского государственного университета, N 12, с. 75–78.

Овидий XIV 1986. Античная литература: учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. N 2101, «Рус. яз. и лит.» А.Ф. Лосев, Г.А. Сонкина, А.А. Тахо-Годи и др. Под ред. А.А. Тахо-Годи. 4-е изд., дораб., Москва, «Просвещение», 464 с.

Погосян А.А. 2003. Культура ковроткачества армян (историко-этнографическое исследование). Автореф. канд. дис., Ереван.

Темурджян В.С. 1954. «Ковроделие в Армении», Ереван, Институт истории АН Арм. ССР, Автореф. канд. дис., 27 с.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1891, в 86 томах, т. 63, Санкт-Петербург, изд. Брокгауз-Ефрон.

Frutiger A. 1989. Signs and Symbols. Their Design and Meaning, Dreieich, Weiss Verlag GmbH, Dreieich, p. 43–61.

Gantzhorn V. 1990, Der christlich Orientalische Teppich, Taschen, 240 p.

Gantzhorn V. 1998, Oriental Carpets: Their Iconology and Iconography, from Earliest Times to the 18th Century, Taschen, 350 p.

Ghazarian M. 1988, Armenian Carpet, Los Angeles, Editions Erebouni, 288 p.

Härtel H. 1976. Aspects Of Early Nāga Cult In India, Journal of the Royal Society of Arts, vol. 124, N 5243, p. 663–683.

Kouymjian D. 1991. Les tapis à inscriptions arméniennes, in: Kévorkiane R.H., Achdjian B. (éd.), Tapis et textiles arméniens, Marseilles, p. 247-253.

Lauren A. 1999. Princely Gifts and Papal Treasures: The Franciscan Mission to China and Its Influence on the Art of the West. 1250-1350, San Francisco, Desiderata Press, 239 p.

Pinch G. 2004. Egyptian Mythology, New York, Oxford University Press, 255 p.

Poghosyan A.A. 2001, Carpets in Armenian Folk Arts, in: Abrahamian L., Sweezy. N. (ed.), Culture and Identity, Bloomington and Indianapolis, p. 150–165.

Raphaelian H.M. 1953. The Hidden Language of Symbols in Oriental Rugs, New York, Anatol Sivas Publication, 250p.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

ԱՍԾԱՏՐՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ հայկական գորգ, սիմվոլիզմ, նախասիմվոլիզմ, զարդանախշ, առասպելաբանություն, ազգային ժառանգություն, գունային կոմպոզիցիա:

Գորգագործությունը հնագույն ժամանակներից հանդիսացել է հայկական մշակույթի կարևոր մաս, ինչը Հայաստանը դարձնում է նրա հնագույն կենտրոններից մեկը: Սկզբում գորգերը գործում էին որպես նախասիմվոլիզմի հանրահռչակման և պահպանման միջոց, և մշակույթի այս հատվածը խնամքով փոխանցվում էր հաջորդ սերունդներին: Մարդկային համընդհանուր զարդանախշերը, որոնք գրեթե նույնական են բոլոր հին ժողովուրդների մոտ, նախասիմվոլիզմ են: Նույնանման զարդանախշեր հանդիպում են Ամերիկայի բնիկ ժողովուրդների, արաբների, սլավոնների, հնդիկների, չինացիների, սկանդինավների, Միջին Ասիայի, Պարսկաստանի ժողովուրդների և հայերի արվեստում: Զարդանախշային ոճաբանությունը հին հայկական գորգերի հատուկ ցուցանմուշներում արտահայտված է գորգի ամբողջական պատկերով, վերարտադրված տարբեր զարդանախշերի ներդաշնակ համադրությամբ: Հայկական գորգերի դեկորատիվ ոճաբանության հիմնական հայեցակարգային ուղղությունները դրսևորված են չորս առանձին թեմաներով՝ կրոնական, առասպելաբանություն, բնական երևույթներ և շրջակա միջավայրն իր տարբեր դրսևորումներով: Բացի այդ, հայկական գորգերի զարդա-

րանքը ստատիկ և դինամիկ զարգացում ունի: Գորգագործության արվեստը մինչև XX դարը խիստ կանոնական էր, այդ դարի սկզբից այն ավելի ազատ մեկնաբանություններ է գտել, ինչը հանգեցրել է կանոնական սկզբունքներից հայկական գորգերի դեկորատիվ ոճաբանության և գունային հորինվածքի աստիճանական հեռացմանը: Հայկական գորգերում ներկայացված է զարդանախշային ոճաբանության ամենալայն շրջանակ, ինչը մեզ իրավունք է տալիս պնդելու, որ հայերը հին այլ ժողովուրդների հետ միասին եղել են համամարդկային արժեքներ պահպանող, կրող և տարածող գորգագործության արվեստում:

ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИСКУССТВА АРМЯНСКОГО КОВРОДЕЛИЯ

АСЦАТРЯН В.

Резюме

Ключевые слова – армянский ковер, символизм, протосимволизм, орнамент, мифология, национальное наследие, цветовая композиция.

Ковроделие с древнейших времен являлось важной частью армянской культуры, что делает Армению одним из наиболее древних его центров. Первоначально ковры выступали средством популяризации и сохранения протосимволизма, и этот сегмент культуры бережно передавался последующим поколениям. Общечеловеческие орнаменты, которые практически идентичны у всех древних народов, являются протосимволизмом. Идентичные орнаменты встречаются у коренных жителей Америки, арабов, славян, индийцев, китайцев, скандинавов, народов Средней Азии, Персии и, конечно же, у армян. Орнаментальная стилистика в конкретных экспонатах старинных армянских ковров выражается в целостной картине ковра, воспроизведенной в гармоничной совокупности различных орнаментов. Основные концептуальные направления орнаментальной стилистики армянских ковров отображены в четырех отдельных тематиках: религиозная тематика, мифология, природные явления и окружающая среда в ее различных проявлениях. Кроме того, орнаментика армянских ковров имеет статическое и динамическое развитие. Искусство ковроткачества до XX века было строго каноническим,

но с начала XX века оно нашло более свободные интерпретации, результатом чего явилось постепенное отхождение орнаментальной стилистики и цветовой композиции армянских ковров от канонических принципов. В армянских коврах представлен самый широкий спектр орнаментальной стилистики, что дает нам право утверждать, что армяне, наряду с другими древними народами, являлись хранителями, носителями и распространителями общечеловеческих ценностей в искусстве ковроделия.

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ*
Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի
Արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի հայցորդ
ruzanna.arakelyan@ysitc.am
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.142-155

ՀՐԱՉՅԱ ՂԱՓԼԱՆՅԱՆԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏԱՆԻ ՀԱՆԴԻՍԱՏԵՍԻ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Պատանի հանդիսատեսի թատրոն, բեմադրիչ, ռեժիսոր, ներկայացում, բեմավիճակ, մտահղացում, կերպար:

Ներածություն

Պատանի հանդիսատեսի թատրոնի 1950–1966 թվականները ներառող շրջանին անդրադառնալիս մենք հաճախ ենք հանդիպում բեմադրիչ Հրաչյա Ղափլանյանի անվանը: Շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ նա այս թատրոնում բեմադրել է հայ և արտասահմանյան հեղինակների ստեղծագործություններ: Պատանիների թատրոնում Հ. Ղափլանյանի ներկայացումների մասին գրվել են թատերախոսականներ, առանձին գլուխներ են նվիրվել նրա մասին գրված մենագրություններում, ժողովածուներում: Այդ անդրադարձերն ունեցել են կարևոր նշանակություն բեմադրիչ-Ղափլանյանի ստեղծագործական նախասիրությունների և բեմադրական գործունեության մասին պատկերացում կազմելիս:

Դերասան Հ. Ղափլանյանի անունը, որպես ռեժիսորի ասիստենտի, առաջին անգամ հանդիպում ենք Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում (այսուհետ՝ ՊՀԹ) 1941 թվականի «Կամո» (Մ. Քոչարյան, ռեժ. Ա. Աղասյան) բեմադրության առիթով: Այսինքն՝ այս շրջանում նա գործում է Տիգրան Շամիրխանյանի ղեկավարությամբ և Աղասյանի բեմադրություններում ևս ընդգրկվելով՝ հմտանում է որպես ռեժիսոր: Իրար են հաջորդում «Թիկունքում» (Ա. Շայբոն, ռեժ. Ս. Քոչարյան, 1942), «Հատուկ առաջադրանք» (Ս. Միխալկով, ռեժ. Ա. Աղասյան, 1947), «Երջանիկ սերունդ» (Ա. Շայբոն, ռեժ. Տ. Շամիրխանյան, 1947), «Երիտասարդ գվարդիա» (Ա. Ֆադեև, բեմականացումը՝ Ռ.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.12.22, գրախոսվել է 16.12.22, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

Շիրոյանի, Ա. Տեր Հովնանյանի, ռեժ. Տ. Շամիրխանյան, 1947) բեմադրությունները, որտեղ ռեժիսորի ասիստենտի նրա ներգրավվածությունը հուսադրող է համարվում թատրոնի բեմադրիչների կողմից: Մինչ բեմադրություններ հանձնարարելը, Շամիրխանյանն իր ղեկավարությամբ Հ. Ղափլանյանին հնարավորություն է տալիս, որպես ռեժիսոր, մասնակցելու «Սուվորովականներ» (Ա. Շայբոն, Հ.Ղափլանյան, բեմ. Տ. Շամիրխանյան, 1948), «Խաչատուր Աբովյան» (Դ. Գազազյան, բեմ. Տ. Շամիրխանյան, 1948), «Բոռ» (Ա.Լ. Ժեյյաբուժսկու, ըստ Է. Վոյնիչի համանուն վեպի, բեմ. ղեկ. Տ. Շամիրխանյան, 1948), «Հետախույզներ» (Տ. Շամիրխանյան, Հ. Ղափլանյան, 1949), «Ջյունիկ» (Վ. Լյուբիմովա, բեմ. Տ. Շամիրխանյան, 1949) և այլ պիեսների բեմադրական աշխատանքներին:

Այսպիսով, մինչ ասիստենտության շրջանը, Հ. Ղափլանյանը որպես ռեժիսոր է մասնակցել թվով քսանութ բեմադրություններում:

Իր ռեժիսորական մտահղացումներով նա աչքի է ընկել այս շրջանի «Խաչատուր Աբովյան» բեմադրության մեջ: Ռիզաևը գրում է, որ Աբովյանի և հայոց կաթողիկոսի հանդիպման գլխավոր ու կարևոր տեսարանը բեմադրել էր Հ. Ղափլանյանը. «Ռեժիսորն այս տեսարանում շատ ինքնատիպ լուծում էր տվել բեմավիճակի գծանկարին, ձգտելով շարժման միջոցով արտահայտել մեծ լուսավորչի և հոգևոր առաջնորդի փոխհարաբերության էությունը»[1]: Նույն տեղում կարդում ենք, որ Հ. Ղափլանյանին է վստահված եղել ներկայացման նաև տարբեր տեսարանների մշակումը և փորձերի ղեկավարությունը: Բեմադրությունն ավարտող տեսարանի մասին ևս Ռիզաևը Հ. Ղափլանյանի անունն է շեշտում: Անհետանալու գիշերը լուսազուրկ բեմում մոմը ձեռքին Աբովյանը խորացել ու ծածկվել է մթության մեջ: Հաջորդող պատկերում մթությունը թրատող կայծականման սլաքներ են հայտնվել[2]: Նման լուծումներն արդեն իսկ հուշել են Հ. Ղափլանյանի երևակայության, բեմական գտնված վճիռներով պիեսի տեսարանները բեմադրելու կարողության մասին:

Առաջին բեմադրությունը

1950 թվականի «Կախարդական կարաս» (Պ. Մալյարևսկի) պիեսը նա բեմադրել է առանց որևէ օգնության և արժանացել թատերախոսների ուշադրությանը: Բեմադրության մասին իր «Արժեքավոր բեմադրություն» հոդվածում Ալեքսանդր Արաքսմանը հավանության է արժանացնում Սոս Սարգսյա-

[1] Հմմտ. **Ռիզաև** 1969, 31:

[2] Հմմտ. **Ռիզաև** 1969, 32:

նի Բահիրի դերակատարումը և այլ դերակատարների աշխատանքը և բեմադրական մի շարք լուծումներ. «Ներկայացումը պարզ է ու խոր, գունեղ ու դիպուկ,- գրել է նա: - Հրաչիկ Ղափլանյանի այս բեմադրությունը նրա ռեժիսորական ընդունակությունների վկայականն է»[3]: Ներկայացումը ունեցել է նաև կրկնություն (1960 թ.): (Ալ. Մանուկյանը ստորագրվել է Արաքսման, հետագայում՝ Արաքսմանյան):

Մեկ այլ հոդվածում «Կախարդական կարասը» համարվել է այս «թատրոնի նվաճումներից»[4]: Կարդում ենք դրական խոսքեր ընդհանուր հեքիաթային մթնոլորտի, ագահությունը մատնանշող սարդոստայնի ձևավորման մասին. «Ղափլանյանը շատ ճիշտ և խելացի կերպով է դրսևորել պիեսի իդեան: Նա հմտորեն է օգտագործել տեխնիկական էֆեկտները և հատկապես երաժշտությունը»:

Հ. Ղափլանյանը Շամիրխանյանի հետ համատեղ «Քեռի Թոմասի տնակը» (Ա. Բրուշտեյն, ըստ Հ. Բիչեր-Ստոուի համանուն վեպի, ռեժ. Տ. Շամիրխանյան, 1950) պիեսի բեմադրությունում տեսարանների, կերպարների կրճատումներ է իրականացրել, խմբագրումներ կատարել: Այս միջամտությունները «թերություն» համարելով՝ հոդվածի հեղինակները դրական են արտահայտվում. «բեմադրող ռեժիսորները ստեղծել են հուզիչ ներկայացում: Բեմադրության մեջ օգտագործված ռեժիսորական հնարքներից պետք է նշել ազդեցիկ և ծանր մոմենտների կոմիկական գույներով համեմված մատուցումը»[5]: Մեջբերված մտքի շարունակությունում նրանք այդ մոտեցումները համարում են այս տարիքի հանդիսատեսի համար դյուրըմբռնելի:

Ներկայացման մասին դիտողություններով է հանդես եկել այդ տարիներին դեռևս ուսանող Ռիզաևը[6], որոնք հիմնականում մի քանի տեսարանների խորը մշակման մասին են:

«Հռչակավոր կապիտանների ակումբը» (Վ. Կրիպս, Կ. Մինց, ռեժ. Հ.Ղափլանյան, Ջ. Տատինցյան, 1953) ներկայացման մասին Վարսիկ Գրիգորյանը գրում է.[7] «Ազնիվ պայքարով լի այս ներկայացումը պետք է դիտի յուրաքանչյուր դպրոցական»: Ներկայացման հերոսներն էին մանկական գրականությունից հայտնի տարբեր սիրված կերպարներ, որոնք իրենց համար-

---

[3] **Արաքսման** 1950, 124:

[4] **Հակոբյան** 1950, 3:

[5] **Գալստյան** 1950, 4:

[6] ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, «Коммунист» 17.01.1951:

[7] **Գրիգորյան** 1953, 2:

ձակ ու օրինակելի վարքագծով պայքարել են երազանքների համար: Հ. Գալստյանի հոդվածից[8] տեղեկանում ենք, որ ներկայացման սկզբում տիկնիկներ են կիրառվել: Նա նաև նույն տեղում նկատում է, որ ռեժիսորները հպանցիկ են անդրադարձել հերոսների արկածախնդրությունների նշանակետ առագաստանավի գաղտնիքի բացահայտմանը: Հոդվածագիրը պատճառը համարում է «հետաքրքրաշարժ ու զվարճալի գծերին» տուրք տալը: Ներկայացումը հաջողված է եղել, քանզի բեմը ներկայացրել է անիրական մի միջավայր, որտեղ կենդանություն են առել շնորհալի դերասանների ստեղծած հերոսները:

1953 թվականին Հ. Ղափլանյանը բեմադրել է Վ. Գումարյովի «Պավլիկ Մորոզովը»: Նա հանդես է եկել նաև որպես գլխավոր հերոս Պավլիկի դերակատար և նրան ներկայացրել է ուշադրություն գրավող համակրելի գծերով, նաև՝ խիզախ ու հանդուգն:

«Երիտասարդ ռեժիսյոր Հ. Ղափլանյանը լուրջ աշխատանք է կատարել պիեսում պատկերված ժամանակաշրջանն ու միջավայրը ճշմարիտ ու համոզիչ ներկայացնելու համար»,- գրել է Արծվի Հունանյանը[9]:

Ներկայացման երկու պավլիկներն էլ գրավոր արձագանքի են արժանացել, ընդհանուր հաջողության հետ մեկտեղ եղել են նաև բացթողումներ: Անդրադառնալով Պավլիկի երկու դերակատարների խաղին, Օֆելյա Ավետիսյանը գրում է, որ դերակատարներին չի հաջողվել խորապես ընկղմվել հերոսի ներաշխարհ. «...Պավլիկը իր ընկերների հետ երազում է լուսավոր ապագայի մասին,- գրել է նա: -Այստեղ ցանկանում ենք Պավլիկին տեսնել ավելի ոգեշնչված և նույնիսկ մի քիչ ռոմանտիկ»[10]:

Հ. Ղափլանյանի դերակատարման մասին հակասական կարծիքներ են եղել:

Հրաչյա Ղափլանյանը Հովհաննես Թումանյանին երկու անգամ անդրադարձել է այս թատրոնում: Նրա ստեղծագործություններից առաջինը «Ոսկի քաղաքը» հեքիաթն է (պիեսը՝ Գ. Յաղջյանի, 1954): Ներկայացման մասին կարծիքները ասում են, որ հեքիաթային միջավայրում են «հայտնվել» հանդիսատեսները, բեմանկարիչների (Գ. Վարդանյան, Ա. Չիֆլիկյան) ու բեմադրիչի տպավորիչ վճիռներով է ներկայացել կախարդի կողմից ցուցադրվող ոսկի քաղաքը և իրական ոսկի քաղաքը: Համլետ Գալստյանը գրում է. «...ստեղծել

---

[8] **Գալստյան** 1950, 3:

[9] Հունանյան 1953, 4:

[10] Հմմտ. **Аветисян** 1953, 3:

են գաղափարական մեծ հնչեղություն ունեցող, գեղարվեստորեն ուշագրավ մի ներկայացում»[11]: Զգեստների ձևավորման, բեմադրական հնարամիտ վճիռների, նկարիչների և դերասանների կատարած աշխատանքի մասին իր հոդվածում[12] Սուրեն Առաքելյանը գովեստի խոսքերով է հանդես գալիս և ներկայացումը թատրոնի կարևոր ձեռքբերումներից համարում:

Անդրադառնալով բեմադրության մեջ մասսայական տեսարաններին, Գալստյանը դրանք անհաջող է համարել. «Ազատ, ստեղծագործ աշխատանքը բեմադրության մեջ ներկայացված է շատ մակերեսային, թեթևակի: Չի զգացվում, որ Ոսկի քաղաքի մարդիկ աշխատում են և մարդկային աշխատանքն է երջանկության միակ աղբյուրը»[13]:

Պատանի հանդիսատեսի թատրոնի խաղացանկում քիչ չեն եղել նաև հայ հեղինակների ստեղծագործությունների բեմադրությունները: Դրանցից է և Շիրվանզադեի «Արտիստը» պատմվածքի բեմադրությունը (1955 թ.): Ս. Ռիզաևը գրում է, որ բեմադրության մեջ ռեժիսորը ներմուծումներ է արել, ինչպես, օրինակ՝ ծովայիններով տեսարաններն ու կերպարները, որոնք, ինչպես ինքն է գրում. «կոչված են ընդլայնելու միջավայրի բնութագիրը, հաղորդելու մթնոլորտի լիակատար պատկերը»[14]: Խաչատուր Ավագյանի կարծիքով ներկայացման մեջ. «Ղափլանյանը ջանացել էր խորացնել ու լրացնել կերպարները, և այդ բանում նրան շատ էին օգնել դերակատարները, հատկապես՝ Է. Էլբակյանը»[15]:

Բաբկեն Հարությունյանը իր հայ թատրոնի XIX–XX դարերին նվիրված գրքում նկարագրում է ներկայացման ավարտական տեսարանը: Կարդում ենք, որ Օդեսայի ծովափին կյանքն ընթացել է իր բնականոն հունով և հայտնվել է սիրած աղջկա արարքից խոցված, խռովահույզ Լևոնը՝ արդեն իսկ այն գիտակցումով, որ այլևս չի մեկնի բաղձալի Իտալիա: Նա կանգնած դիտել է հեռացող շոգենավը: Ծովի ֆոնին նշմարվել է Լևոնի ուրվագիծը: Այնուհետև, Հարությունյանը շարունակում է նկարագրությունը և մեզ հայտնում, որ լույսերը դանդաղ մարել են, ապա նորից լուսավորվել է բեմը, իսկ պատա-

[11] **Գալստյան** 1954, 4:
[12] **Առաքելյան** 1954, 3:
[13] **Գալստյան** 1954, 4:
[14] **Ռիզաև** 1969, 70:
[15] **Ավագյան** 1973, 140:

նի Լևոնի փոխարեն ցուցադրվել է ծովափից նրա ընկերների գտած բաճկոնը[16]:

Տարբեր թատերագետների կարծիքով Հ. Ղափլանյանի որոշ բեմադրություններ համարվում են աճեմյանական գծի շարունակությունը, ինչը սակայն ապացուցված չէ: Ներկայացումներում եղել են բեմավիճակներ, որոնք հիշեցրել են Վարդան Աճեմյանի բեմադրությունների նույն տեսարանների վճիռները: Այդ ներկայացումներից է «Խարդավանք և սերը» (Ֆ. Շիլլեր, 1956): Բեմադրության մեջ որոշ տեսարաններ նմանություն են ունեցել անվանի ռեժիսորի՝ մինչ այդ Լենինականի Ա. Մռավյանի անվ. թատրոնում արված բեմադրության տեսարանների հետ: Ազդեցությունը խորն է եղել, սակայն, ինչպես Ռիզաևն է գրում, «…նույնիսկ ներկայացման շրջանակը ստեղծելիս Ղափլանյանը ոչ թե պարզապես կրկնել էր Աճեմյանի մտահղացումը, այլ ստեղծագործորեն զարգացրել այն»[17]: Այդ «կրկնությունները» եղել են հիմնականում գլխավոր հերոս-սիրահարների հանդիպումների տեսարաններում: Սակայն Հ. Ղափլանյանը, ի տարբերություն Աճեմյանի, տարբեր վճիռներով լրացրել էր ու հարստացրել ներկայացումը, ինչպես, օրինակ՝ սպիտակ շուշաններով պատված սանդուղքը (տեղեկությունը՝ Ռիզաևի մենագրությունում): Բոյաջիևը այն կարծիքին էր, որ Հ. Ղափլանյանի բեմադրությունը կարելի է կոչել «Լուիզա Միլլեր», քանզի բեմադրիչը առավել կենտրոնացել էր գլխավոր հերոսուհու ապրումների վրա. «Ռեժիսորն իր ներկայացման մեջ ստեղծագործական մեծ ներշնչանքով է բաց արել հասարակ ու ազնիվ աղջկա՝ Լուիզայի ողբերգական ճակատագիրը, նրա վառ, անաղարտ, ողջամիտ, բայց սկզբից արդեն դատապարտված սերը»[18]: Թատերախոսը գովելի է համարել այն, որ բեմադրիչը ներկայացումը ավարտել է առանց անկենդան տղային հրաժեշտ տվող հոր տեսարանի, ինչպես որ պիեսում է, և այն համարձակ քայլ որակել[19]: Խոսելով Լուիզայի բեմական կերպարի մասին, Բոյաջիևը գրել է, որ Նինել Դալլաքյանի դերակատարումը եղել է նորովի, անվախորեն սիրող ու այդ սիրո անհնարինության գիտակցությամբ հասունացած աղջկա վարքագծով[20]:

---

[16] **Арутюнян** 2012, 333:

[17] **Ռիզաև** 1969, 48:

[18] **Բոյաջիև** 1956, 80:

[19] Հմմտ.՝ **Բոյաջիև** 1956, 82:

[20] Հմմտ. «Театр» 11.11.1956, 122:

«Երբ տանն աչքեր չկան» (Ա. Արաքսմանյան, 1956) ներկայացման մասին համառոտ և միայն աֆիշային բնույթի «Բանվոր» թերթում հրապարակված տեղեկատվությունից բացի, ոչինչ չի տպագրվել:

1957 թվականին Թումանյանի «Գիքորը» նորից է բեմադրվել ՊՀԹ-ում (առաջին անգամ՝ 1939): Լևոն Խալաթյանն իր թատերախոսականում[21] Հ.Ղափլանյանի և Աստղիկ Աղասյանի «Գիքոր» բեմավորման մասին գրում է. «Նրանք ձգտել են «հարստացնել» «Գիքորի» բովանդակությունը, բեմի վրա ստեղծելով կենցաղային հետաքրքրաշարժ դրություններ <…> Բայց այս բոլորից շատ բան էլ փոխվել է»: Նա գրում է, որ Գիքորը և նրա հարազատները վշտաբեկ են ներկայացել, ասես, միագիծ՝ առանց զվարթության, ուրախության: Հոդվածագիրը վկայակոչում է արդեն անկողնային հիվանդ Գիքորի տեսարանը, որտեղ նա ներկայացել է ժամանակից շուտ հասունացած ու վհատված. «Բարձրանում է Գիքորը, հենվում արմունկների վրա (իսկ բեմադրողը այդ պահին ռամպայի մի խորհրդավոր լույս է ցոլացնում նրա վրա) կանչում է «ապի՛», բայց կարծես մոնոլոգ է նրա ասածը <…> Պատճառը «զգացումներ խաղալու» այսինքն, հոգեբանական էֆեկտներին զոռ տալու մեջ է»[22]: Այս կարծիքը հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ բեմադրիչները գրական նյութը բեմադրել են ավելի սրելով դրա ողբերգականությունը:

Ներմուծված տեսարաններից, օրինակ, գյուղ-քաղաք համեմատություններ տեսարանին կամ նամակը կարդալու տեսարանին թատերագետը հակադրվելով լոտո խաղալու և Համբոյի սրտառուչ մուտքի տեսարանը, հավաստի է համարում այն. «…Բազազի տանը լոտո են խաղում… Կողքի սենյակում մեռնում է Գիքորը…Մութ խոհանոցից Բազազի աղմկոտ սեղանատուն է նետվում Համբոն և բացականչում. «Հե՜տ տվեք իմ բալին»: Այստեղ և՛ խորը դառնություն և՛ խիստ բողոք կա: Այստեղ է, որ ռեժիսուրան, իսկապես, ներգործում է հանդիսականի վրա»[23]: Հոդվածի շարունակության մեջ թատերագետը գրում է, որ Թումանյանի Գիքորը բեմից ընթերցվել է կարծես հիշեցնելով հոգեբանական դրամա: Լևոն Խալաթյանի դրական խոսքերին են արժանացել նաև ներմուծված տեսարանները, միևնույն ժամանակ նկատվել է, որ դրանք «Գիքորի» հետ կապ չունեն:

Գրիգոր Յաղջյանի «Գիշերային հրաշք» հերոսական դրամայի (1960 թ.), բեմադրությունը մեծ իրադարձություն էր թատրոնի համար: Այն մամուլի

[21] **Խալաթյան** 1957, 39:

[22] **Խալաթյան** 1957, 41:

[23] **Խալաթյան** 1957, N 10, 41:

ուշադրության կենտրոնում էր: Մասնագիտական հրապարակումները դրվատող էին, և չենք սխալվի, եթե ասենք, որ այն բազմաթիվ փառատոնների մասնակցած և հյուրախաղային ամենահարուստ կենսագրությունն ունեցող ներկայացումն էր այդ ժամանակաշրջանում:

Հ. Ղափլանյանը, հանդես գալով իր բեմադրության մասին կարծիքով, գրում է, որ թատրոնը մեծ պատասխանատվությամբ է աշխատել այս բեմադրության վրա և նկարագրում է առավել տպավորիչ մի տեսարան, որը ներկայացնում է ուկրաինական Շեպետովկա քաղաք գերմանացիների մուտք գործելը.«... Մթության մեջ, հեռվում երևում են էլեկտրական լույսեր, որոնք ռիթմիկ քայլերգի տակ հետզհետե մոտենում են, մեծանում: Այնուհետև կամացկամաց ընդգծվում, տեսանելի են դառնում գերմանացիների սիլուետները, և այն տպավորությունն է ստացվում, որ մի ամբողջ զորք է քայլում»[24]: Այս ներկայացման մեջ ևս տեսանելի է, որ նա դիմել է պատկերավոր միջոցների՝ լույսի ու ստվերի խաղարկման միջոցով ստեղծել պատրանք, դիմել պայմանական տարբեր վճիռների, նաև հանդիսատեսի երևակայությանը:

Գրիգոր Յաղջյանը «Ինչպես եմ գրել պիեսը» վերնագրով փոքր հոդվածում պատմում է, որ մեկնել է գլխավոր հերոս Կոտիկի հայրենիք, այնտեղ ծանոթացել պատերազմի, տղայի մասին եղած բոլոր մանրամասներին. «Իմ պիեսն այդպես եմ անվանել, որովհետև հայ պիոներ Աշոտի աչքին «հրաշքով» երևում է Կոտիկն ու պատմում այն մեծ պայքարի մասին, որ մղել են սովետական մարդիկ տարիներ առաջ, երբ ծնված չեն եղել Աշոտն ու նրա ընկերները»[25]:

Ներկայացման դերակատարումները դրվատանքի խոսքերի են արժանացել: Հանդիսատեսի շարքում էր նաև ներկայացման գլխավոր հերոս Կոտիկի մայրը: Դիտելով Նինել Դալլաքյանի դերակատարմամբ իր 14-ամյա Վալիկին, Կոտիկի հուզված մայրը ասել է, թե որքան դժվար է մոր համար բեմում իր որդուն «տեսնելը». «Երբ ես դիտում էի ներկայացումը, զգում էի, որ գտել եմ իմ Վալյայի՜ն, իմ որդու՜ն...»[26]:

Ներկայացման մեջ եղել են իրատեսական, կենցաղային տեսարաններ:

Վ. Բալայանը նկարագրել է ներկայացումն ավարտող տեսարանը, որտեղ պիոներ Կոտիկը գերմանացիներից ազատվելու միակ ելքը ինքնազոհությունն է համարում. «Նա գրպանից հանում է նռնակն ու, դիմելով կարմ-

[24] **Ղափլանյան** 1960, 3:
[25] **Ղափլանյան** 1960, 3:
[26] **Ղափլանյան** 1960, 3:

րավզկապ հայ պիոներին, պայթեցնում այն <….>: Պայթյունից հետո շրջապատում լռություն և մթություն է իշխում, դանդաղ վեր է բարձրանում հերոս պիոներ Վալենտին Կոտիկի հուշարձանը»[27]:

«Սուրի և Սամի արկածները» (1960թ.) /Ա. Շահինյան և Վ. Խաչիկյան/ պիեսը թատրոնի բեմ է բարձրացել նվիրված՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 40-ամյակին և աշխույժ քննարկումներ առաջացրել:

Ներկայացումը վարել են երկու հոգի՝ մի տղա և մի աղջիկ, որոնք պատմել են պիեսի հերոսներին սպասող արկածների մասին: Վարողների մասնակցությունը տարբեր բեմավիճակներում թատերախոսները վիճելի, նաև՝ թերություն են համարել:

ՊՀԹ-ին և ռեժիսոր Հ. Ղափլանյանին նվիրված հոդվածում Բոյաջիևը ներկայացումը համարում է ուրախ և դինամիկ, որպես թատրոնի հաջողություն[28]: Բեմադրության մեջ կարևոր են եղել զվարթ երաժշտական ձևավորումը (Է. Բաղդասարյան), բեմական ձևավորումը, դեկորացիաները:

Գրիգոր Զարեյանը և Արտ. Բաբայանը գրում են, որ ներկայացման մեջ պարի և երաժշտության կիրառումները չափից շատ են: Սակայն դրա հետ մեկտեղ նրանք հավանության է արժանացրել դերասանական կատարումները, բեմավիճակների կառուցումը և հատկապես «պավիլիոնային ծանր ձևավորման սկզբունքներից» հետզհետե ձերբազատվելը[29]:

Ներկայացման մասին գրական թերթում մանրամասների նկարագրություններով հոդված է տպագրել Գևորգ Էմինը, որտեղ նա նշում է բեմադրությունից որոշ տեսարաններ՝ պատկերացում տալով ներկայացման մասին: Վարողները բեմ գալով ազդարարել են տվյալ գործողության և տվյալ տեսարանի անունը, սակայն, բացի այդ, Էմինը գրում է, որ նրանք բարձրաձայնել են գործողության վայր հուշող իրերի անունները[30]. ««Ծառ»-ասում է վարողը՝ դատարկ բեմի վրա դնելով թղթե փոքրիկ մի թուփ, «արև՛»-հայտարարում է նա և բեմի վերևից իջնում է երեխայի ձեռքով նկարված մի դեղին գույնի արև….»,- հոդվածագիրը գրում է, որ հանդիսատեսը հավատացել է իր դիտածին: Հ. Ղափլանյանի նման պայմանական լուծումները թատրոնի լեզվով էին, թատերային և հանդիսատեսի երևակայությանը դիմող:

[27] **Ղափլանյան** 1960, 3:

[28] Հմմտ. «Коммунист» 1960, 3:

[29] **Զարեյան, Բաբայան** 1960, 3:

[30] **Էմին** 1960, 3:

Հաջորդող՝ «Այսպես անցնումն էին տարիները» (Ա. Արաքսմանյան, 1960) ներկայացումը ևս խորհրդային կարգերի հաստատման հոբելյանին էր նվիրված: Ներկայացման մասին շատ քիչ տեղեկություն կա:

Հրաչյա Ղափլանյանի ղեկավարությամբ երիտասարդ ռեժիսոր Նորայր Սարգսյանը բեմադրել է «Երգ սիրո և հավատարմության» (Վ. Գևորգյան, Ռ. Ռուբինյան, ըստ Գ. Մահարու «Մանկություն» և «Պատանեկություն» վիպակների, 1961) պիեսը: Է. Մանուկյանն այս ներկայացման մասին գրում է, որ բեմադրական հետաքրքիր պահ է եղել առաջին գործողության ավարտին լուսային ձևավորումը: Գլխավոր հերոսների հանդիպման տեսարանի, ինչպես հոդվածագիրն է կոչել, «դուետային» ձևը ևս նա համարել է բեմականորեն հետաքրքիր: Ներկայացման որոշ դերակատարումների և կերպարների վերաբերող անճշտությունների մասին կարծիքի կողքին նաև գովեստի խոսքեր ենք կարդում թատերախոսականում:

Հ. Ղափլանյանը, որպես բեմադրության ղեկավար, Աղասյանի հետ պատանիներին է ներկայացրել Ս. Միխալկովի «Սոմբրերոն» (1961թ.): Այն մամուլում մասնագիտական արձագանքի չի արժանացել:

«Քեզ կանչում են հեռուները» ներկայացումը (Ա. Ռիբակով, «Կրոշայի արկածները», 1961) հավաստի դերակատարումների շնորհիվ դրական կարծիքի է արժանացել: «Սովետական արվեստի» անդրադարձում գրված է. «…ներկայացման մեջ ցայտունորեն արտահայտվում է թատերախմբի առողջ միտումը՝ բեմական վառ կերպարներով, գրավիչ ձևավորմամբ, ամեն ինչով մերձենալ մեր պատանեկության այսօրվա կյանքին ու խոհերին, արձագանքել դրանց՝ տպավորիչ ու ազնիվ արվեստով» [31]: Լ. Վանյանը իր թատերախոսականում համարում է, որ Հ. Ղափլանյանը ստեղծել է «ռոմանտիկական ներկայացում», որտեղ նա կարևորել է բեմահարթակի կիրառությունը և «քանդակագործի» նման աշխատել մասսայական տեսարանների վրա[32]: Թատերախոսականում որոշակի վերապահումների ենք հանդիպում Հ. Ղափլանյանի՝ բեմադրության մեջ մի շարք փորձարարական հնարների դիմելու պատճառով, որոնցից են կինոցուցադրությունները, կամ այն տեսարանը, որտեղ պատանիները հոգնած և ծարավ են: Այդ տեսարանում Հ. Ղափլանյանը ռետինե խողովակով ջուր է բեմ բերել:

---

[31] «Սովետական արվեստ» 1961, N 12, 61:

[32] Հմմտ.«Коммунист» 1962, N 10, 4:

Բեմավորման ժամանակ բեմադրիչը պատանիներին դիմող ավտոբազայի ղեկավարի և աշխատողների խոսքերի՝ մի կերպարից-մյուսին փոխանցելու առումով ևս դիտողության է արժանացել:

Հ. Ղափլանյանի հեղինակությամբ և բեմադրությամբ «Անհայտ դերասանի հոբելյանը» (1961) հիմնականում թատերական տարբեր գործիչների մասին երգիծական ներկայացում է: Այդ մասին աֆիշային բնույթի հրապարակում ենք գտել միայն «Թատերական Երևանում» (1962, N 2, էջ 24):

Հ. Ղափլանյանի ղեկավարությամբ «Ձյունե թագուհին» ներկայացման (Ե. Շվարց, ըստ Հ. Ք. Անդերսենի հեքիաթի, ռեժ. Ն. Սարգսյան, 1962) մասին «Կոմունիստ» թերթում հրապարակվել է Ա. Ս. Պուշկինի անվան դպրոցի ուսուցչուհու կարծիքը,[33] որը ներկայացումը համարում է «լավագույն նվեր» պատանի հանդիսատեսին:

Գ. Յաղջյանի «Գարնան շունչը» (1962) ներկայացման մասին իր թատերախոսականում Ռուբեն Սանոյանը համեմատելով Պատանի հանդիսատեսի թատրոնի ներկայացումը Ստանիսլավսկու անվան ռուսական դրամատիկական թատրոնի և Լենինականի թատրոնի բեմադրությունների հետ, գրում է, որ դրաման այստեղ ստացել է «բանաստեղծական-ռոմանտիկական գունավորում»[34]: Պիեսի հիմքում գլխավոր հերոս քննիչ Սուրենյանի (Խ. Նազարեթյան) ներաշխարհում ընթացող պայքարն է իր խղճի ու պարտավորության միջև, տատանվող մարդու հոգեբանական ապրումները: Ինչպես տեղեկանում ենք հոդվածից, ռեժիսորը ներկայացման մեջ խորհրդավոր գործող անձին ներկայացրել է անդրկուլիսյան ձայնի և ցուցադրվող նրա բազմաթիվ դեմք-տեսապատկերների միջոցով: Հոդվածագիրը այս վճիռը համարել է ներկայացման համար ոչ շահեկան, քանզի ձայն-տեսապատկերը Սուրենյանի հետ ակտիվ երկխոսության մեջ է եղել. «…դրանից ոչ միայն պայքարի լարվածությունն է թուլանում, այլև դանդաղում է տեմպը»,- գրել է նա[35]:

1966 թվականին ՊՀԹ-ում Հ. Ղափլանյանը բեմադրում է իր վերջին «Աղմկալից փողոց» ներկայացումը:

Բայանդուրի պիեսը, որը օրինակելի երկու պատանու մասին է, Հ. Ղափլանյանի բեմադրությամբ ու Նորայր Սարգսյանի ռեժիսուրայով հետաքրքիր է եղել հանդիսատեսի համար: Ներկայացման մեջ Հ. Ղափլանյանը օգտագործում էր էկրան: Ռ. Հաջիկյանը այդ վճիռը ողջունելով գրում է, որ «Քաղաքա-

---

[33] «Коммунист» 1962, N 96, 4:

[34] **Սանոյան** 1963, 38:

[35] **Սանոյան** 1963, 41:

վարության վնասներ» ֆիլմից ցուցադրվող դրվագը շեղող դեր է ունեցել. «…լավ կլիներ, որ կինոնկարի ցուցադրվելը առնչվեր ներկայացման բովանդակության հետ կամ կոնկրետաբար բխեր հերոսների ներքնաշխարհից»[36]: Ս. Ռիզաևը իր հոդվածում առանձին գովեստի խոսքերի է արժանացնում նկարիչ Գ. Վարդանյանի աշխատանքը, որը հիմնականում ցուցադրել է «հերոսները ձգվող մի լայն պողոտա: Խաչմերուկում կախված է եռագույն մի լուսաֆոր»[37]: Տարբեր տեսարաններում ձևավորումը փոփոխվել է՝ ըստ ներկայացվող միջավայրի:

1956 թվականից սկսած՝ Հրաչյա Ղափլանյանը Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում աշխատելուն զուգահեռ, բեմադրություններ է ունեցել նաև Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում:

Եզրակացություն

Ելնելով Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում Հրաչյա Ղափլանյանի բեմադրությունների մասին գրված մասնագիտական տեղեկություններից, կարելի է եզրակացնել, որ նա ունի թատերային ուրույն մտածողություն, ըստ որի՝ պայմանական ու գրոտեսկային վճիռներով բեմադրել է գրական նյութը: Երբեմն նույն ներկայացման մեջ նրա վճիռները համարվել են անտեղի, այլ դեպքերում կարևորվել են: Նա իր բեմադրություններում դիմել է տարբեր հնարների ու մոնտեցումների, կինոֆիլմերից դրվագներ է ցուցադրել, զավեշտի ու տպավորություն գործելու նպատակով կենդանի հավեր բեմ բերել, կամ ռետինե խողովակով ջուր կիրառել: Ականատեսների կարծիքով Հ. Ղափլանյանի ներկայացումները հիշվող են եղել, և պատանիները դրանք հետաքրքրությամբ են դիտել:

Այսպիսով, ուսումնասիրված մամուլում, լրագրային նյութերում բոլոր բեմադրությունների մասին չէ, որ կարողացել ենք տեղեկություն գտնել, սակայն մեծ մասամբ հնարավոր է եղել նկարագրել բեմադրիչ Հրաչյա Ղափլանյանի ողջ գործունեությունը պատանիների թատրոնում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Ս. 1954, «Ոսկի քաղաք», Գրական թերթ, 31.08, էջ 3:

Ավագյան Խ. 1973, Երևանի Պատանի հանդիսատեսի թատրոն 1929–1970, Երևան, «Հայկական թատերական ընկերություն» 224 էջ:

---

[36] **Հաջիկյան** 1966, 4:

[37] **Ռիզաև** 1966, 3:

Արաքսման Ա. 1950, Արժեքավոր բեմադրություն, Սովետական գրականություն և արվեստ, N 5, Երևան, էջ 124:

Բոյաջիև Գ. 1956, Նրանց մասին, որ մնացել էին Երևանում, Սովետական արվեստ, N 7–8, Երևան, էջ 80:

Գալստյան Հ. 1953, Հռչակավոր կապիտանների ակումբը, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Սովետական Հայաստան, 27 մայիսի, Երևան:

Գալստյան Հ. 1954, Ոսկի քաղաք, Ավանգարդ, 19 հունիսի, Երևան, էջ 4:

Գալստյան Հ., Մարտիկյան Վ. «Քեռի Թոմասի տնակը», Երևանի Հ.Ղափլանյանի անվ. դրամատիկական թատրոնի արխիվ:

Գրիգորյան Վ. 1953, Հռչակավոր կապիտանների ակումբը, Պիոներ կանչ, Երևան, N 49:

Զարեյան Գ., Բաբայան Ա. 1960, Պատանի հանդիսատեսի համար, Սովետական Հայաստան, Երևան, N 252, էջ 3:

Էմին Գ. 1960, Սուրի, Սամի, պայմանական ռեալիզմի և ռեալիստական պայմանականության մասին, Գրական թերթ, Երևան, N 44, էջ 3:

Խալաթյան Լ. 1957, Գիքորի նոր բեմադրության առթիվ, Սովետական արվեստ, Երևան, N 10, էջ 39:

Հակոբյան Ա. 1950, Կախարդական կարաս, Ավանգարդ, Երևան, N 53, էջ 3:

Հաջիկյան Ռ. 1966, Աղմկալից փողոց, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Ավանգարդ, 05 հուլիսի, Երևան:

Հունանյան Արծ., 1953, Պատանի հերոսը բեմի վրա, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Գրական թերթ, 17 հուլիսի, Երևան:

Ղափլանյան Հ. 1960, Սիրով ձեռնարկեցինք, Պիոներ կանչ, Երևան, N 37:

Ռիզաև Ս. 1966, Մեր իղձերի փողոցը, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Սովետական Հայաստան, 23 հունիսի, Երևան:

Ռիզաև Ս. 1969, Հրաչյա Ղափլանյան, Երևան, «Հայկական թատերական ընկերություն» 232 էջ:

Սանոյան Ռ. 1963, …Իսկ ճշմարտությունը մեկն է, Սովետական արվեստ, Երևան, N 2, էջ 38:

Սովետական արվեստ 1961, Նոր բեմադրություն, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, N 12, էջ 61:

Аветисян О. 1953, Павлик Морозов, Сталинец, 14.07.

Арутюнян Б.Б. 2012, Армянский театр XIX–XX веков, Москва, «Гуманитарий», 412 с.

Бояджиев Г. 1956, Театр, Москва, 11.11, с. 122.

Бояджиев Г. 1960, Молодой театр и его режиссер, Коммунист, Ереван, N 284, с. 3.

Ванян Л. 1962, Школа и жизнь, Коммунист, Ереван, N 10, с. 4.

Вартанян Т. 1962, Снежная королева, Коммунист, Ереван, N 96, с. 4.

Ризаев С. 1951, Хижина дяди Тома, Коммунист, Ереван, 17.01.

СПЕКТАКЛИ ГРАЧЬЯ КАПЛАНЯНА В ЕРЕВАНСКОМ ТЕАТРЕ ЮНОГО ЗРИТЕЛЯ

АРАКЕЛЯН Р.

Резюме

Ключевые слова: Театр юного зрителя, постановщик, режиссер, спектакль, сценическое воплощение, замысел, образ.

Известный армянский режиссер и театральный деятель Грачья Капланян начал свою творческую деятельность в ереванском Театре юного зрителя, на сцене которого им было поставлено двадцать восемь спектаклей. Свою режиссерскую деятельность он начинал в качестве ассистента выдающегося театрального деятеля Тиграна Шамирханяна, что во многом способствовало его профессиональному росту. Спектакли, поставленные Грачья Капланяном в ТЮЗ-е, вписали новую страницу в летопись армянского театрального искусства. Эти спектакли производили неизгладимое впечатление как на юных, так и взрослых зрителей.

STAGE PRODUCTIONS BY HRACHYA GHAPLANYAN IN THETHEATRE OF YOUNG SPECTATOR

ARAKELYAN R.

Summary

Key words: Theatre of the Young Spectator, Stage director, director, play, stage performance, intent, character.

Armenian theatre director and theatrical organizer Hrachya Ghaplanyan (1923–1988) started his creative activities at the Theatre of the Young Spectator and produced 28 stage productions. He worked as an assistant with the prominent theatre figure Tigran Shamirkhanyan, and this greatly enhanced his professional growth. The plays he staged at the Theatre of the Young Spectator wrote a new page in the annals of Armenian theatrical art and were highly appreciated by distinguished artists and theatre experts of the time. The audiences of both young and adult viewers were greatly impressed by his amazing creative stage productions.

MARIAM VARDANYAN*

Lecturer

Chair of Armenian Art History and Theory

Yerevan State University,

mariamvardanyan@ysu.am; vardmeri@yahoo.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.156-167

ARM RELIQUARY FROM THE COLLECTION OF THE ARMENIAN DIOCESE OF ROMANIA: ON THE PROBLEM OF LOCAL ARTISTIC INFLUENCES*

Key words: Armenian colonies, Armenian Diocese of Romania, ritual objects, reliquaries, arm reliquaries, Dexters, Cilicia.

Introduction

Among the types of reliquaries used in the Armenian Church, the Arm reliquary occupies an important place. A large number of examples of the latter have reached us, and they are preserved in various museums of Armenia and the world, in private collections, in Armenian communities. They are presented both with rich artistic decoration, with the use of complex silversmithing and goldsmithing techniques, precious stones, and with simpler solutions.

The article discusses the issue of the possible period of inclusion of Arm reliquaries in the Armenian Church, and presents an Arm reliquary preserved in the Armenian Diocese of Romania, which is being studied for the first time, emphasizing the problems of local cultural influences.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.02.23, գրախոսվել է 22.02.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

* This study became possible by the support of the Diocese of the Armenian Church in Romania, Ministry of Culture of RA and State Committee of Science MES RA, within the frame of the research project No. SCS 13–6E440.

The art works have never been studied earlier, except in 2012 when on the initiative of Bishop Datev Hakobian, the leader of the Armenian Diocese of Romania and Prof. Levon Chookaszian, Head of Yerevan State University Chair of Armenian Art History and Theory, the study of the collections started.

Observations on the Period and Conditions of Adoption of Arm Reliquaries by the Armenian Church

Actually, there are not many studies on Arm reliquaries in Armenology. But even in those cases, when they are studied, no reference has been made to the possible period of entry of this object into the ritual of the Armenian Church and the conditions contributing to it. Currently, there is a great interest in the phenomenon of "relic" in the world, due to which high-quality multifaceted studies by various scientists are available to help clarify many questions on the subject. Therefore, based on these studies, we will try to clarify the question that interests us, and offer our viewpoint on it.

As Caroline Walker Bynum and Paula Gerson noticed, the use of reliquaries in the form of parts of the human body was developed in the West approximately from the end of the 9th century, but gained more importance only from the 12th–13th centuries[1]. Reliquaries in the form of a head, foot, hand and fingers can be met. The most common were heads and hands – the most expressive and communicative parts of the human body: the role of the eyes for communication, the importance of the mouth for speech, the hand for gesture[2]. According to Cynthia Hahn, in the case of this type of reliquaries, first of all the function is important, and it is not necessary that the object correspond in its form to the part of the saint's body to which the enshrined relic refers[3]. For example, the Dexter makes the blessing gesture during the ritual more impressive[4].

Reliquaries in the shape of body-parts are not widely used in the Armenian Church. Only the Dexter is used during various rituals: for example, the role of the Arm reliquary of St. Gregory the Illuminator on the blessing of the Holy Chrism, on the occasion of the ordination of Catholicos, the most important church festivals, as well as in dire moments for the country, etc. cannot be overestimated.

The Orthodox Christian Church does not use reliquaries in the form of body-parts. In the case of the Byzantine church, perhaps as a unique example can be

[1] **Bynum, Gerson** 1997, 4.
[2] **Bynum, Gerson** 1997, 5.
[3] **Hahn** 1997, 20.
[4] **Hahn** 2010, 166.

considered the Dexter of St. John the Baptist, currently kept in the Topkapi Museum in Istanbul, which is not in its original form, but a late Italian work[5].

According to Ioli Kalavrezou, hand-shaped reliquaries do not correspond to the Byzantine canon and are unusual. Similar reliquaries were avoided probably because, being as a shrine for the holy relic, they were either too similar to a real body part, or were close to a three-dimensional sculpture[6]. The Byzantines preferred to leave the bones exposed as a proof: a silver or gold band was attached to their ends, as well as to the joints, with a note indicating whose relic it was, and then they were placed in a box[7].

The use of three-dimensional sculptures of saints was not welcome in the Armenian church either[8]. In this case, the question arises as to when and how it received arm reliquaries, many examples of which have reached us. The arm reliquary of St. Gregory the Illuminator occupies an important place among them. According to the legend, the relic of the Illuminator was enshrined in a reliquary in the shape of a right hand back in the 5th century[9]. In general, there are many references to the relics of the Illuminator in the sources. However, the right hand, as a separate relic, is mentioned much later than the 5th century, and as one of the main sanctities, only in the 12th century by Catholicos Nerses Shnoraly[10]. The reliquary in the form of an arm is not mentioned in any of the sources of the early period, whereas the reliquary of such important relic could not have gone unnoticed by historians[11]. Therefore, the point of view that already in the 5th century the relics were enshrined in the reliquary in the form of the right hand, raises doubts. Considering the fact that the use of reliquaries in the form of human body-parts was formed in the West, not in the East, from the end of the

---

[5] **Kalavrezou** 1997, 68–69; A. Ballyan also mentions the outline of Saint Marina's palm, see: **Ballian** 2012, 88.

[6] **Kalavrezou** 1997, 68–69.

[7] **Kalavrezou** 1997, 68–69.

[8] **Գիւտ Արք. Աղանեանց** 1902, 48:

[9] **Սահակյան** 2002, 417; **Ղարիբյան Ի.,** Գրիգոր Լուսավորչի աջը https://lusamut.net/%D5%A3%D6%80%D5%AB%D5%A3%D5%B8%D6%80-%D5%AC%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80%D5%B9%D5%AB-%D5%A1%D5%BB%D5%A8/ 26.01.2023 թ.

[10] Թուղթ ընդհանրական 1865, 2:

[11] A detailed examination of written sources on the Dexter of St. Gregory the Illuminator see: **Kouyoumjian** 2005, 1–18.

9th century and started to be considered more important in the 12th–13th centuries, we tend to think that the reliquary in the shape of the right hand was made later.

It is an established fact that in the 15th century the arm reliquary of the Illuminator already existed. The undeniable proof of this is the Dexter depicted in the scenes of the episcopal ordination (11 b) and the consecration of the Catholicos (50 b) of the 1461 in “Mashtots of Ordination” (M 4997) of Matenadaran after Mesrop Mashtots in Yerevan. Examining the scene, art historian Edda Vardanyan came to the conclusion that the Dexter of Gregory the Illuminator is depicted[12].

As mentioned above, the use of arm reliquaries was characteristic of the Western Church. So, we can assume that this phenomenon entered our church as a result of western influence. Accordingly, it is possible to put forward the point of view that the arm reliquary began to be used in our country around the time when certain movements, tendencies towards the Catholic Church began to be noticed in the Armenian Church. In this sense, the spread of similar reliquaries in the West coincides with the period when pro-Catholic moves began to be observed in Armenian Cilicia already in the late 12th and early 13th centuries[13]. It is also important that in the context of the aforementioned tendencies, changes took place in the Liturgical vestments of the Armenian Church, borrowing many elements from the Latin Church[14]. Therefore, the introduction of arm reliquary was also possible in that period.

Among the arguments supporting our hypothesis in favor of the Cilician period are also the earliest examples of arm reliquaries with a clear dating. Among them, the cross-reliquary with the dexter of John the Baptist kept in the Mother See of Holy Etchmiadzin was made in the city of Adana in Cilicia in the 14th century[15]. The other arm reliquary, the Dexter of St. Nicholas, is the oldest example with a definite date: according to the inscription it was "bind" in 1315, again in Cilicia[16] (Museum of Catholicosate in Antelias, Lebanon).

---

[12] **Vardanyan** 2003–2004, 188.

[13] **Mutafian** 1988, 408–411; **Հովհաննիսյան** 2018, 28–29:

[14] See Տն. Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի 1838, 203–242; See **Սմբատյան** 2015, 499–513:

[15] **Բաբաջանյան** 2013, 99:

[16] **Kouyoumjian** 2015, 179–181. In his last mentioned article, D. Kouyoumjian rejects the widespread “1325” reading of the year written in the inscription on the Dexter of St. Nicholas, and confirms the date 1315. On the stylistic and artistic analysis of the Dexter of St. Nicholas see: **Ballian** 2012, 87–93.

In the composition of the cross-reliquary with the Dexter of John the Baptist, the presentation of the hand in a relief seems to suggest the gradual development of the depiction of the Arm as a three-dimensional sculpture[17], while the Dexter of St. Nicholas already represents the new ritual object completely with its characteristic features.

Another definition is noticeable in the Cilician examples, that is the principle of hiding the relic. Western reliquaries show the relic, and eastern reliquaries hide it (that is, they do not show the relic under the rock crystal typical of the west)[18]. Although the researchers note that Western reliquaries until the Gothic period also hid the relic[19], by the time the Cilician examples were made, Western reliquaries were already "opened". This circumstance also indicates that the type of object was still new in our environment: despite its Western form, it remained connected to local principles, forming it as a synthesis of Western and Eastern traditions. Later, the vast majority of arm reliquaries that have come down to us already display the relic in a visible place of the object, mostly on the forearm, under a piece of rock crystal, completely in accordance with the Western tradition. Despite this, the arm reliquary has completely become an inseparable part of the ritual items of the Armenian Church, fully bearing the features and characteristics of the Armenian art in its artistic decoration.

The given justifications can be considered as a sufficient basis for regarding the penetration of arm reliquaries into the Armenian Church through the Cilician environment. Later, if more arguments are found, this hypothesis can either be fully substantiated or denied. It also follows from the above discussed, that A. Babajanyan's opinion, according to which the initial type of reliquaries in the Armenian Church were the boxes made in the shape of body-parts of the saint, can be challenged[20].

Arm Reliquary of the Armenian Diocese of Romania

Only two arm reliquaries are preserved in the Armenian Diocese of Romania, both of which are local works. One of them was made quite recently, the other is a work of the 19th century (No. 117), which we will consider in the article.

[17] This type, with some change, is found later, see: **Landau, Marteen van Lint** 2013, 248.
[18] **Стерлигова** 2000, 29.
[19] **Hahn** 2012, 24; **Kilgore** 2017, 14.
[20] **Բաբաջանյան** 2013, 97:

Both the Arm reliquaries preserve the relics of John the Baptist[21]. After Saint Gregory the Illuminator enshrined the relics of John the Baptist in the Innakyan (St. Karapet) monastery of Mush, the saint began to be seen as the heavenly protector of the Armenian world[22]. So it is not at all surprising that the relics related to him prevail in the Armenian Church.

Contrary to examples made by the Armenian masters and preserved in the Mother See of Holy Etchmiadzin, as well as in other museums, the arm reliquary of the Holy Archangels Church in Bucharest is not rich in its design (ill. 1, 2). It is not known for certain whether the craftsman who made the arm was an Armenian or not[23]. Perhaps we can only assume judging from the Armenian writing. However, the reliquary could have been made by one craftsman and the inscription written by another. According to the inscription, the object was donated in 1892. It is not mentioned which church it was dedicated to, but *Iprail*, the present-day city of Braila in Romania, is mentioned, where the Armenian Saint Mary Church is still functioning.

The restrained decoration of the Dexter, presented in a blessing gesture typical of the Armenian church, is complemented by overlapping silver plates in the wrist and elbow areas, which are chased with a stylized simplified baroque-shaped floral ornament. The wrist plate depicts a Latin cross on the palm side, as the center of the composition. The donative inscription placed between the plates completely covering the outer surface of the forearm, also plays a designing role. The circular relic cavity, covered with a crystal glass and displaying the relic, is placed on the forearm. In addition to the relic, grains of pearl and green stone, perhaps emerald, can be seen in the cavity. The master worked out the fingers and nails in detail, giving them as realistic a look as possible. Although the use of arm reliquaries is not widespread in the Romanian church[24], as in the Armenian or Western churches, and in this case it is not known who the master is, the quality of the work shows that the latter was well acquainted with the principles of making the arm reliquaries.

[21] There is no indication of the contained relic on the object. The information about it was provided by Bishop Datev Hakobian, head of the Diocese of Armenian Church in Romania.

[22] **Օրմանեան** 2001, 44:

[23] The information about Armenian silversmiths or jewelers in Romania is fragmentary and unclear.

[24] Reliquaries in the form of right and left hands of 1641–1646 are known. See: **Dobjanschi, Cernea, Tănăsoiu** 2008, 182–183.

Chased ribbons, the donative inscription and the cavity of relics, create a rhythm and balance on a smooth, detail-free surface, serving as the main means of expression alternating with each other.

The donative inscription placed horizontally is perhaps a unique demonstration among the Armenian arm reliquaries. Anyway, we don't know any other example yet. In addition to the form of installation, it plays a major role in the composition, which is also not typical for arm reliquaries. In the compositions of the examples known to us, the inscriptions, as a rule, play a secondary role, giving way to either scenes from the life of the saint or luxurious designs. Most likely, the master followed the opinion of the donor in choosing the place of the donative inscription.

In general, the decoration of the object is completely influenced by the local culture and has moved away from the characteristic features of Armenian art. The artistic design of the arm reliquary, with its free, flat surfaces and relatively few ornaments, represents the style that became characteristic of Romanian silversmithing in the 19th century, when the emphasis began to be placed on the form of the object, defeating the ornament[25]. This style followed the post-Brancovian[*] style characterized by luxurious, lush floral motifs, introducing new, fresh artistic preferences, influenced by the Empire style popular in Europe[26].

Conclusion

Summarising, we can record that the arm reliquary preserved in the collections of the Armenian diocese of Romania despite its simple artistic solutions, comes to complete another link in the range of similar reliquaries with various designs of the Armenian Church. Although the master is not known, and

---

[25] **Simion** 1997, 35–36.

[*] In the second half of the 17th century, significant changes were also made in the local Romanian art, as in the art of the the territory of Ottoman Empire, Iran, Russia and Christian East in general. The Brancovan style was a combination of Renaissance and Byzantium, Baroque and Orientalism, echoes of Western rococo and borrowings of iconographic models from the Balkans or from Russia and Ukraine. Lush plant and floral motifs became characteristic of the artistic interpretation of decorative-applied art samples. This manifestation of art and culture entered the history of Romanian art called “Brancovian style”, named after the Wallachian Prince Constantin Brancovianu of the same period, and the subsequent slightly simplified phase – “post-Brancovian”. See: **Văetişi** A. Barancovan Art https://www.academia.edu/20315722/Brancovan_Art_The_last_synthesis_in_Romanian_Art. 7, 33, 140 (seen 21. 03. 2021).

[26] **Simion** 1997, 35.

the influence of the local Romanian art is evident in the artistic solution of the object, the example fully complies with the canon of the Armenian Church. The fact that the arm reliquary appears in these collections, indicates that, despite being in a Christian country where similar objects do not occupy a place in the ritual, the Armenian church has preserved the accepted series of ritual objects typical of itself, without assimilating into the local tradition.

As for the appearance of Arm reliquaries, having found their permanent place in the ritual of the Armenian Church, they are the result of the influence of the Western Church, introduced not earlier than the Cilician period. Before that, as we conclude, other, most likely Byzantine or unknown local traditions of presenting the right hands of saints* were followed.

BIBLIOGRAPHY

Բաբաջանյան Ա. 2013, Հովհաննես Մկրտչի աջով խաչ-մասունքարան, Երևան, ՎԷՄ համահայկական հանդես, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր թիվ 4 (44), էջ 94–106:

Գիւտ Աղանեանց 1902, Կարգ Աստվածապաշտութեան Հայաստանեայց Ս.Եկեղեցւոյ, Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 144 էջ:

Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ Սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալւոյ. 1865, Ս. Էջմիածին, տպ. Ս. Էջմիածնի, 497 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 2018, Հայոց եկեղեցին կիլիկյան շրջանում, Երևան, Հեղինակային հրատ., 217 էջ:

Ղարիբյան Ի., Գրիգոր Լուսավորչի աջը https://lusamut.net/%D5%A3%D6%80%D5%AB%D5%A3%D5%B8%D6%80-%D5%AC%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80%D5%B9%D5%AB-%D5%A1%D5%BB%D5%A8/ (seen 26.01.2023)

Սահակյան Ս. 2002, Լուսավորչի աջ // Քրիստոնեա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխ. խմբ., էջ 417–418.

Սմբատյան Ն. 2015, Հայկական եկեղեցական սաղավարտների և վակասների գեղարվեստական նկարագիրը (Բուխարեստի հայկական եկեղեցու թանգարանի նմուշների օրինակով) //«Անտառ ծննդոց». Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին նվիրված հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 499–513:

Տն. Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն եւ թուղթ եւ ճառք. 1838, Ի Վենետիկ, Ս. Ղազար, 244 էջ:

---

* I wish to express my appreciation and thanks to the leader of Armenian Diocese of Romania Bishop Datev Hakobian and my scientific supervisor Dr. Levon Chookaszian for organizing the study of the Armenian art treasures of Romania and constant support. My deepest thanks to Dr. Seyranush Manukyan, Dr. Lusine Ghushchian, deacon Haik Azarian and, of course, Union of Armenians of Romania for being always by my side during the research and supporting in all matters.

Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում: Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Հատ. Ա. Անթիլիաս, 830 էջ:

Стерлигова И. 2000, Новозаветные реликвии в древней Руси // Христианские реликвии в московском Кремле. Редактор-составитель А. Лидов, Москва, «Радуница», с. 19–83.

Ballian A. 2012, "The Treasury of the Monastery of Saint Sophia at Sis" in "Armenian Relics of Cilicia. From the Museum of the Catholicosate in Antelias, Lebanon" ed. by A. Ballian, Athens, "Olkos", pp. 87–93.

Bynum C., Gerson P. 1997, Body-Part Reliquaries and Body Parts in the Middle ages // «Gesta», Vol. 36, № 1, Chicago, "The University of Chicago Press", 3–7 pp.

Dobjanschi A., Cernea E., Tănăsoiu C. 2008, National Museum of Art of Romania. Medieval and Early Modern Romanian art, Bucharest, „Adpoint", 194 p.

Hahn C. 1997, The Voices of the Saints: Speaking Reliquaries //Gesta, Vol. 36, no. 1, Chicago, "The University of Chicago Press", 20–31 pp.

Hahn C. 2010, "The Spectacle of the Charismatic Body. Patrons, Artists adn Body-part Reliquaries" in "Treasures of Heaven: Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe", ed. By **Bagnoli M., Klein H., Mann G., Robinson J.**, Baltimore MD, "Walters Art Museum", 2010, pp. 163–172.

Hahn C. 2012, Strange Beauty: Issues in the Meaning and Making of Reliquaries, 400 – circa 1204, University Park, „The Pennsylvania State University Press", 302 p.

Kalavrezou I. 1997, Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court // Byzantine Court Culture from 829 to 1204, ed. by Henry Maguire, Washington D.C., Dumbarton Oaks, pp. 53–79.

Kilgore C. 2017, "Viewing Heaven: Rock Crystal, Reliquaries, and Transparency in Fourteenth-Century Aachen", Theses, Dissertations, and Student Creative Activity, School of Art, Art History and Design, Lincoln, Nebraska, 121 p.

Kouyoumjian D. 2015, The Armenian Catholicosate of Cilicia. History, Treasures, Mission. Ed. by S. Dadoyan, Lebanon-Anthilias, 400 p.

Kouyumjian D. 2005, The Right Hand of St. Gregory and other Armenian Arm Relics // Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur culte, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, "Peter Lang", pp. 1–18.

Landau S., T. Marteen van Lint 2013, "Sacred and Religious Objects" in "A Legacy of Armenian Treasures: Testimony to a People –The Alex and Marie Manoogian Museum" ed. by **Azadian Ed. Y., Merian S., Ardash L.,** Michigan, "The Alex and Marie Manoogian Foundation", pp. 235–289.

Mutafian Cl. 1988, La Cilicie au Carrefour des empires, Tome I, Paris, Société d'édition "Les belles lettres", 475 p.

Simion V. 1997, Masterpieces of the Precious Metalwork Art in Romania (Capodopedere ale Artei metalor Pre̠țioase din România), Bucharest, „Editura Technicâ", 127 p.

Văetişi M. A. Barancovan Art https://www.academia.edu/20315722/Brancovan_ Art_The_ last_synthesis_in_Romanian_Art. (seen 21.03.2021).

Vardanyan E. 2003–2004, Un Maštoc‘ d'ordination et de sacre royal du XVᵉ siècle // «Revue des Études Arméniennes», № 29. Paris, "Sorbonne University", pp. 167–231.

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ ՄԱՍԱՆՑ ԱՋ-ՊԱՀԱՐԱՆԸ. ՏԵՂԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ հայկական գաղթօջախներ, Ռումինիայի հայոց թեմ, ծիսական իրեր, մասանց պահարաններ, մասանց աջ-պահարաններ, աջեր, Կիլիկիա:

Հայոց եկեղեցում մարմնի մասերի ձև ունեցող մասանց պահարանները լայն գործածություն չունեն: Միայն աջերն են, որ միշտ կիրառվում են տարբեր ծեսերի ժամանակ: Հայտնի է, որ դրանց գործածությունը ձևավորվել է արևմուտքում, թերևս IX դարի վերջից, բայց առավել կարևորում է ստացել միայն XII–XIII դարերից սկսած:

Քանի որ աջ-պահարանների գործածությունը բնորոշ էր Արևմտյան եկեղեցուն, այս երևույթը ենթադրաբար մեր եկեղեցի է ներթափանցել արևմտյան ազդեցության արդյունքում: Այս առումով, մասանց նմանատիպ պահարանների տարածումն Արևմուտքում վերաբերում է այն ժամանակաշրջանին, երբ կաթոլիկամետ քայլեր սկսեցին դիտվել Հայկական Կիլիկիայում՝ արդեն XII դարի վերջին և XIII դարի սկզբին: Վերոհիշյալ հակվածությունների համատեքստում փոփոխություններ տեղի ունեցան Հայոց եկեղեցու սպասավորների ծիսական հագուստի մեջ՝ փոխառվեցին Լատին եկեղեցու բազմաթիվ տարրեր: Հետևաբար աջ-պահարանի ներմուծումը նույնպես հնարավոր էր այս շրջանում, մանավանդ, որ հստակ թվագրությամբ աջ-պահարանների ամենավաղ պահպանված օրինակները նույնպես պատրաստվել են Կիլիկիայում՝ XIV դարում:

Ռումինիայի հայոց թեմում պահվող՝ XIX դարում պատրաստված աջն ամփոփում է Սուրբ Հովհաննես Կարապետի մասունքը: Ըստ արձանագրության, առարկան նվիրաբերվել է 1892 թվականին: Հայտնի չէ աջը պատրաստող վարպետը, սակայն ակնհայտ է որ վերջինս քաջածանոթ է եղել աջ-պահարանների պատրաստման սկզբունքներին: Առարկայի հարդարանքն ամ-

ամբողջովին կրում է տեղական մշակույթի ազդեցությունը և հեռու է հայ արվեստի ավանդույթներից: Աջ-պահարանի գեղարվեստական ձևավորումն իր ազատ, հարթ մակերեսներով, համեմատաբար քիչ զարդանախշերով ներկայացնում է XIX դարի ռումինական արծաթագործությանը բնորոշ ոճը, երբ շեշտը սկսեց դրվել առարկայի ձևի վրա:

РЕЛИКВАРИЙ-ДЕСНИЦА ИЗ СОБРАНИЯ АРМЯНСКОЙ ЕПАРХИИ РУМЫНИИ: О ЛОКАЛЬНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ВЛИЯНИЯХ

ВАРДАНЯН М.

Резюме

Ключевые слова: армянские колонии, армянская епархия Румынии, ритуальные предметы, реликварий с Десницей, реликварии, Десницы, Киликия.

Реликварии в виде частей тела не получили широкого распространения в Армянской церкви. Во время различных ритуалов использовались только Десницы. Известно, что они стали использоваться на западе примерно с конца IX века, но большее распространение получили лишь с XII–XIII веков.

Поскольку это было характерно для западной церкви, предполагается, что наша церковь ввела в обиход данный тип реликвариев в результате западного влияния. Распространение подобных реликвариев на Западе совпадает с периодом, когда в Армянской Киликии уже в конце XII и начале XIII веков стали соблюдаться прокатолические традиции. В контексте указанных тенденций произошли изменения в одежде служителей Армянской церкви, многие элементы были заимствованы из латинской церкви. Поэтому использование Десницы в церковных ритуалах также было возможно в этот период, тем более что сохранившиеся самые ранние образцы Десницы с четкой датировкой также были сделаны в Киликии в XIV веке.

В Деснице XIX века, хранящейся в Армянской епархии Румынии, находятся мощи святого Иоанна Крестителя. Согласно дарственной надписи, Десница была преподнесена в дар в 1892 году. Мастер, изготовивший

Десницу, неизвестен, но очевидно, что он был хорошо знаком с принципами изготовления подобных предметов. Элементы декорировки Десницы нехарактерны для армянского искусства. Художественный замысел Десницы с ее свободными, гладкими поверхностями и сравнительно небольшим количеством орнаментов характерен для румынского серебряного дела XIX века.

No. 117. Arm reliquary, 19th century (before 1892), Romania. Armenian Church of Holy Archangels, Bucharest, Romania. Photo: Armenian Archbishopric of Romania.

No. 117. Arm reliquary, 19th century (before 1892), Romania. Armenian Church of Holy Archangels, Bucharest, Romania. Reverse side. Armenian Archbishopric of Romania.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ-ի բանասիրական ֆակուլտետ
artashesmartirosyan@yandex.ru
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.168-183

«ԱՆՁԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐ» ԲԱՌԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ՄԵԿ ՄԻԿՐՈՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր՝ իմաստաբանական վերլուծություն, բառային դաս, բառաիմաստային խումբ, իմաստային կառուցվածք, աստիճանակարգային փոփոխություններ, միջուկային և ծայրամասային իմաստույթներ, իմաստային տարբերակում:

Ներածություն

Յուրաքանչյուր լեզվի բառային կազմի իմաստաբանական վերլուծության համար ելակետային է համարվում այն խոսքի մասերի տրոհելը: Վերջիններս՝ իրենց քերականական կարգերով ու ձևերով, ըստ էության, բարձրակարգ վերացարկումներ են տվյալ խոսքի մասը ձևավորող բոլոր միավորների բառային նշանակություններից: Բառապաշարի ընդհանուր դասակարգում կատարելիս լեզվաբանությունը տարբերակում է աշխարհի լեզվական պատկերն արտացոլող բառեր նշանակելու տարբեր դասեր, ինչպես՝ բառեր, որոնք *մատնանշում են* (**դերանուններ**), բառեր, որոնք *անվանում են* (**գոյական, ածական, թվական անուններ, մակբայներ, բայեր**), բառեր, որոնք *կապում են* (**շաղկապներ** և **շաղկապական բառեր**), բառեր, որոնք *գնահատում են* (**ձայնարկություններ, վերաբերականներ** (եղանակավորող բառեր), **ազատ**

* *Հոդվածը ներկայացվել է 28.03.23, գրախոսվել է 04.04.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

և կայուն կապակցություններ)։ Նշված դասերը ներկայացնող յուրաքանչյուր բառային միավոր նյութական լեզվական նշան է, որն արտացոլում է ֆիզիկական և հասկացական աշխարհի իրողությունները և հարաբերությունները նրանց միջև։ Յուրաքանչյուր խոսքի մաս ներկայանում է բառերով, որոնք խմբավորված են բազմաճյուղ բառային դասերում՝ գագաթից դեպի հիմք հասկացական աստիճանավորմամբ։ Դասն օժտված է սեփական կառուցակարգով, այն է՝ նրանում ընդգրկված բառաիմաստային ենթաբազմությունների քանակով ու ծավալով և փոխկապակցվածության բնույթով, սեփական՝ ներխոսքիմասային քերականական ձևավորվածությամբ, սեփական բառակազմական, ինչպես նաև դարձվածքների կազմում հանդես գալու հնարավորություններով, իմաստային կառուցվածքի զարգացման ներունակությամբ և այլն[1]։

Քննության առարկան, նպատակը և խնդիրները

«Անառակություն, ցոփաբարոյություն, կնամոլություն, գինեմոլություն» բառաիմաստային խումբը[2] գոյական անուն խոսքի մասի՝ մակրոդասի «Անձերի անվանումներ» բառաիմաստային բազմությունում գործառող «*Ըստ բնավորության գծերի և դրանցով բնորոշվող վարքագծի*» ենթաբազմության 22 բառաիմաստային խմբերից՝ միկրոհամակարգերից մեկն է[3]։ Եվ քանի որ բառաիմաստային խումբը ձևավորվում է՝ ըստ նրանում ընդգրկված բառույթների հասկացական ընդհանրության, ուստի մեզ համար հետաքրքրություն է

---

[1] Հարկ է նշել, որ բառային դասերի (բառաիմաստային դաշտերի) մասին հայ լեզվաբանության մեջ տեսական հիմնարար ուսումնասիրություններ չկան, հետևաբար և՝ հայերենի իմաստաբանական բառարան. այն ունենալու տեսլականը տակավին հեռու է իրականություն դառնալուց (տե՛ս և հմմտ. Պ. Բեդիրյան, Բառերի և արտահայտությունների թեմատիկ բառարան-գանձարան [թեզաուրուս], Ե., 2019, 224 էջ)։ Իմաստաբանական հիմնարար աշխատություն է «Ռուսերենի իմաստաբանական բառարանը»՝ 6 ստվարածավալ հատորներով, որի Առաջաբանում ռուսերենի «….բառային համակարգի կառուցվածքը ներկայացված է հասկացությունների և տերմինների որոշակի ստորակարգությամբ՝ խոսքի մասեր, բառային դասեր, բառային բազմություններ և ենթաբազմություններ, բառաիմաստային շարքեր (հմմտ. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений, РАН. Ин-т рус.яз. под общей ред. Н.Ю. Шведовой, М., 2002, т. I, էջ X)։

[2] Մեր քննությունից դուրս են մնացել այս խմբում գործառող **բաքոսի քրմուհի, բորբորիտ, սատիր, սիրատածու** բառույթները՝ հոդվածի ծավալային հնարավորությունների պատճառով։

[3] Հմմտ. **Шведова** 94, 107–108։

ներկայացնում քննել նրանում ընդգրկված բառային միավորների՝ բառույթնե-րի իմաստային կառուցվածքի զարգացումը:

Հայտնի փաստ է, որ լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր գոյավիճակում կյանքը՝ հասկացական աշխարհը, թելադրում է *նոր բառեր* ստեղծել նոր իրողությունների համար կամ *հին բառերով* արտահայտել նոր իմաստներ: Վերջին իրողությունը, ի դեպ, լեզվի զարգացման որոշակի ժամանակաշրջաններում ավելի հաճախադեպ է, ուստի բառի ներքին՝ իմաստային կառուցվածքի տեղաշարժերը կքննենք տարաժամանակյա կտրվածքում՝ վերհանելով այն սոցիալ-պատմական նախադրյալները, որոնք տվյալ բառույթի իմաստային կառուցվածքում հարուցել են աստիճանակարգային փոփոխություններ՝ տեղաշարժեր միջուկային և ծայրամասային իմաստույթների միջև: Այս համատեքստում մենք քննության առարկա ենք դարձնելու վերոնշյալ բառաիմաստային ենթաբազմության բառույթների իմաստային կառուցվածքների զարգացման բառարանագրական մշակումները ժամանակագրական կարգով՝ հինհայերենյան շրջանից մինչև մեր օրերը, ի հայտ ենք բերելու բառույթների՝ պատմական այդ հսկա ժամանակահատվածում կրած իմաստափոխությունների ճանաչողական-իմաստաբանական մեխանիզմները, նաև **այլ** բառաիմաստային խմբերի հետ հարաբերվելը:

Քննության վարկածը

Լեզվի զարգացման տարբեր գոյավիճակներում փոփոխվում է ոչ թե բառաիմաստային դաշտ-համակարգը, այլ նրա ներսում առկա որոշ հատվածներ և հարաբերությունները նրանց միջև, որովհետև բառային դասի՝ դաշտի (բառաիմաստային բազմության, ենթաբազմության, խմբի) ցանկացած անդամ բազում իմաստային թելերով՝ հարաբերություններով կապված է ողջ համակարգում գործառող մյուս անդամների հետ: Արդյունքում վերջինիս ամեն մի փոփոխություն հանգեցնում է լեզվի բառային կազմի որակական տեղաշարժի:

Այսպես.

ԱՆԱՌԱԿ

- Հին հայերենում ածականի արժեքով իրացրել է «անամոթ, անպատկառ, վատնող, զեխ և շռայլ» միջուկային (հմմտ. «ա. Անամօթ, անպատկառ,

անարգել, վատնիչ ընչից, զեղխ և շռայլ») և «անօրեն, անկարգ, խառնակ» ծայրամասային իմաստույթները[4]:

- Հետագայում միջուկային «անամոթ» ընդհանրական իմաստույթը վերառրակվել է՝ առնչվելով անձի բարոյական արժեհամակարգին ու նկարագրին, իսկ «անօրեն, խառնակ» իմաստույթները հնացել են՝ չեզոքացվել (հմմտ. «ա. 1. Անբարոյական, շուայտ, զեղխ: *Անառակ կին*, անբարոյական կին, բոզ: 2. Անկարգ, վատ, անբարոյական: *Անառակ կեանք վարել*: 3. Խառնակ, անօրէն: Անառակ-որդի, Չար, անհանդարտ (երեխաներին տրվող մակդիր)»[5]:

- Նոր շրջանի[6] վկայություններում հինհայերենյան միջուկային իմաստույթի հոմանիշային ծայրանդամները մի դեպքում մղվել են առաջ, իսկ ծայրամասայինները ստացել են փոխաբերական կիրառություն (հմմտ. «ա. 1. Զեխ, ցոփ, շվայտ, անբարոյական: 2. փխբ. Անկարգ, անամոթ, չար (անձ): դրձվ. **Անառակ որդի** – ծնողներին չհնազանդվող, հայրենական տունը լքող զավակ»)[7], մյուս դեպքում բառույթը դրսևորել է խոսքիմասային տարարժեքություն՝ պահպանելով նախորդ վկայությունների[8] միջուկային իմաստույթները, հավելելով նոր ծայրամասային իմաստույթ՝ *հնացած* նշումով (հմմտ. «ա., գ. 1. Անբարոյական: 2. Շվայտ, զեխ: 3. Մոլությունների անձնատուր եղած, խառնագնաց»[9]:

- Պատմականորեն բառույթի հոմանիշային շարքում, որպես կանոն, ևս ընթացել են «զարգացումներ»՝ *իմաստային փարբերակումներ*՝ ուղեկցված շարքի անդամների աստիճանակարգային փոփոխություններով (հմմտ. **հին հայերեն**՝ «ա. 1. Անամօթ, անպատկառ: 2. Զեղխ, շուայտ: 3. Անկարգ, խառնակ»[10], **արևելահայ աշխարհաբար**՝ հմմտ. «տե՛ս 1. Անբարոյական, Պոռնիկ: 2. Շվայտ (1)»[11]: Ըստ այդմ, բառույթը պահպանել է իր հասկացական դաշտի

---

[4] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 110:

[5] **Մալխասեանց** 1944, 90:

[6] Նկատի ունենք XX դարի վերջին քառորդը, որից հետո արդի հայերենը ցայսօր չունի ակադեմիական լիակատար բացատրական բառարան, որով կարելի լինի դիտարկել բառիմաստի զարգացման ընթացքը:

[7] Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 75:

[8] Հմմտ. **Մալխասեանց** 1944, 90:

[9] **Աղայան** 1976, 46:

[10] **Ղազարեան** 2006, 29: Միջինհայերենյան վկայություններ չկան, քանի որ միջին հայերենի միակ բառարանում վկայված չեն այն բառային միավորները, որոնք գործառել են գրաբարի բառային կազմում (տե՛ս և հմմտ. **Ղազարյան, Ավետիսյան** 2009):

[11] **Սուքիասյան** 2009, 35:

բացասական երանգավորումը. *անամօթն* ու *անպարկառը* դուրս են մղվել շարքից, իսկ *խառնակ* ծայրանդամի «պիղծ, անմաքուր» իմաստույթը[12] նոր շրջանի արժեհամակարգում ճշգրտվել է և շարքում առաջ մղվել՝ մի դեպքում համարժեք *անբարոյականին, պոռնիկին*, մյուս դեպքում՝ *ցոփին, զեխին* ու *շվայտին*՝ վերջինիս բացասական երանգավորմամբ, որն ի դեպ ժողովրդախոսակցականում *ուտող-խմողն* է՝ «կերուխումի անձնատուր եղածը»:

- Արևմտահայերենի XX դարի առաջին կեսի բառարանագրական վկայություններում հինհայերենյան «անկարգ» ծայրամասային իմաստույթը վերածվել է միջուկայինի՝ նոր, հեգնական երանգավորմամբ ծայրամասային իմաստույթների հավելմամբ (հմմտ. «ա. անկարգ, ստահակ. զեղխ, ցոփ, շռայտ. **բարիպտուղ, բարիծաղիկ**»[13], որոնք վկայվել են նաև դարձվածքի արժեքով (հմմտ. «Բարի պտուղ (հեգն.) Չար, անարժան, անպէտք»[14], ավելի ուշ շրջանում կայունացել են ածականի արժեքով «շփացած, չար, չարաճճի» միջուկային իմաստույթները[15]:

ԳԻՆԵՄՈԼ

- Հին հայերենում իրացրել է ածական-գոյականի արժեքով «հարբեցող» միջուկային (հմմտ. «ա. Մոլեալ ի գինի. և գինւով արբեցօղ. արբեալ [*Բազմութիւն արանց գինեմոլաց*][16]» և «գինեսէր» ծայրամասային իմաստույթները (հմմտ. «ա. գինիի մոլի՝ խենդ, գինեսէր, հարբեցող»)[17]: Այս շրջանում «հարբեցող» ընդհանրական իմաստույթն իրացվել է նաև **արբշիռ** ածական-գոյականի տարարժեք ձևում՝ մի շարք ծայրամասային իմաստույթներով (հմմտ. «Արբեցօղ. արբեալ. մոլեալ զհետ ուտելեաց և ըմպելեաց. հանգանակող. և անառակ. շռայլ, զեղխ»)[18]:

---

[12] Հմմտ. **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 926:

[13] **Գայայեան** 1938, 16:

[14] **Մալխասեանց** 1944, 344, հմմտ. նաև՝ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 296, **Աղայան** 1976, 176:

[15] Հմմտ. **Սարգսյան** 1991, 18, **Սաքապետոյեան** 2011, 23:

[16] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 553, նաև՝ **Ջախջախեան** 1837, 359:

[17] **Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 215:

[18] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 342, տե՛ս և հմմտ. նաև՝ **Ջախջախեան** 1837, 226, **Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 131: Հայկազյանում վկայված սույն բառահոդվածի գրաբարյան *անառակ* իմաստույթը հետագա վկայություններում չեզոքացվել է, *հանգանակող*-ը փոխարինվել *զեխ* ու *շվայտ* հոմանիշներով: Աշխարհաբարի խորհրդային շրջանի վերջին վկայություններում նշված իմաստույթները պահպանվել են (հմմտ. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 210, **Աղայան** 1976,

- Միջինհայերենյան շրջանում «հարբեցող» իմաստույթն իրացվել է **գինէճան** ձևով[19]:
- Աշխարհաբարի նախախորհրդային շրջանի արևմտահայ վկայություններում բառույթի իմաստային կառուցվածքում պահպանվում է «ոգելից խմիչքի նկատմամբ մոլություն ունենալու» հինհայերենյան միջուկային գերիմաստույթը[20], վկայվում է նաև «խման» միջուկային իմաստույթով[21]:
- Բառույթի հոմանիշային շարքում հինհայերենյան *գինեսէր* հոմանիշին հետագայում հավելվում են բառապաշարի տարբեր շերտերին պատկանող բառույթներ, ինչպես՝ «*գինախում, գինեպաշտ, գինարբու, գինեճան, հարբեցող, արբշիռ* (բնստ.), (ժող.)՝ *խմող, գինագիժ*, (հզվդ.)՝ *մոլարբու, բաժակարբու, գինու փոպրակ, գինիի սպունգ* (արևմտհ.), *ալկոհոլամոլ, Բաքոսի երկրպագու*»[22]: Տակավին հինհայերենյան շրջանից ձևավորվել է նաև հականիշ *գինատեաց* եզրը, որը վկայաբերվում է նաև խորհրդային շրջանի վերջին բառարանում[23]:

ԿՆԱՄՈԼ (-Ի)

- Հին հայերենում ածականի արժեքով իրացրել է «մոլի իգասերի» միջուկային իմաստույթ (հմմտ. «ա[ծ]. Մոլեալն ՚ ի սէր կանանց. իգասէր»)[24]:
- Միջինհայերենյան շրջանում իրացվել է **կնասիրություն** բաղադրությունը (հմմտ. «ն. Կնասեր լինելը, կնամոլություն: *Չի նախ եգիփ սափանայ իւր զէն զորկրամոլութիւն, ապա զկնասիրութիւն, ապա զսպանութիւն* (ՎՊՏ, 12)»[25]: **Կնասէր-ի** միջուկային բացասական երանգավորումը հետագայում փոխարինվել է դրականի (հմմտ. «ած. 1. Իւր կնոջը սիրող, ամուսնասէր: *Կնասէր*

---

126): Հարկ է նշել, որ «հարբեցող» միջուկային իմաստույթն այսօր չեզոքացել է, իսկ փոխաբերականը՝ կայունացել, վերածվել միջուկայինի:

[19] Հմմտ. **Ղազարյան, Ավետիսյան** 2009, 141:

[20] Հմմտ. **Գաբամաճեան** 1910, 193, **Ճիզմեճեան** 1954, 59, **Ճէրէճեան, Տօնիկեան, Տէր Խաչատուրեան** 1992, 392:

[21] Հմմտ. **Ճէրէճեան, Տօնիկեան, Տէր Խաչատուրեան** 1968, 91:

[22] Հմմտ. **Սուքիասյան** 2009, 143, 196: Հավելենք, որ Մալխասյանցի մոտ վկայաբերված է գինեմոլության մղող **գինեդև** բարբառային ձևը («գ. Ըստ սնահաւատութեան՝ դև, որ մարդուն դարձնում է գինեմոլ, դրդում է դէպի հարբեցութիւն [*Նա գինեդև ուներ*]», հմմտ. **Մալխասեանց** 1944, 436):

[23] Հմմտ. **Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 214, տե՛ս և հմմտ. նաև **Մալխասեանց** 1944, 436, **Աղայան** 1976, 237:

[24] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 1104:

[25] **Ղազարյան, Ավետիսյան** 2009, 377/**ՎՊՏ**՝ Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:

ամուսին», հմմտ. նաև՝ «ած. Իր կնոջը սիրող: 2. Կանանց հետևից ընկնող, կնամոլ, ցանկասեր»)[26]:

- Նոր շրջանի վկայություններում **կնամոլ**-ը հանդես է գալիս որպես գոյական՝ մեկ միջուկային իմաստով, բացասական երանգավորմամբ (հմմտ. «գ. Կանանց հետևից ընկնող, առանց լուրջ մտադրության՝ միայն մարմնական հաճույքի համար կանանց հետ կապվող, ցանկասեր, իգամոլ»), վկայվում է նաև **կնամոլական** ածականական ձևը[27]:
- Բառույթի հոմանիշային շարքի աստիճանավորումը հինհայերենյան շրջանից (հմմտ. «ա. Իգամոլ (ի), իգասէր, կնասէր»)[28] գրեթե չի փոխվել. հավելվել են գոյական-ածականի արժեքով բառապաշարի տարբեր ոճական շերտերին պատկանող բառույթներ (հմմտ. «Իգամոլ, ցանկամոլ, կնասեր, կնապաշտ, իգասեր, ցանկասեր, կնորս, կինորս, բոզարած (ժող.), (գրք.) դոն ժուան, լովելաս[29], (հզվդ.) կնամոլի, կնախնդիր, կնաշրջիկ, իգամոլի, իգախազ, շոռաչք (գվռ.)....»)[30]:

ՀԱՅՐԱՏ

- Հին հայերենում վկայվել է ածականի արժեքով «անառակ» միջուկային իմաստով, նաև՝ **այրատ, արատ** ձևով՝ ծավալուն ծայրամասային իմաստույթներով (հմմտ. «**ՅԱՅՐԱՏ** կամ **ՅԱՐԱՏ,** Անառակ, համարձակ, լիրբ, անամօթ, անպատկառ, պագշոտ, խենէշ, անժուժկալ, անկարգ (անձն կամ աչք և այլն), [*Զհայր և զայր յամօթ առնէ յայրատն (կին)*]»), նաև՝ մակբայի արժեքով (հմմտ. «Անառակաբար, լրբաբար, անպատկառաբար, պագշոտութ[ամբ [*Որ ոչ հայիցի յայրատս (յն. Յայրատ աչօք) ի կին ընկերին, յայտ է թէ ոչ պոռնկի*]»)[31]:
- XX դարի արևմտահայ վկայություններում բառույթը վկայվել է մակբայ-ածականի տարարժեքությամբ, հինհայերենյան միջուկային ածականական իմաստի (հմմտ. «անառակ») փոփոխմամբ՝ հատկանիշի «մեղմացմամբ»

[26] **Մալխասեանց** 1944, 741, նաև՝ **Աղայան** 1976, 742:

[27] **Աղայան** 1976, 741:

[28] **Ղազարեան** 2006, 386:

[29] Ռուսերենից փոխառյալ ձևերի հոմանիշային այս շարքին հարկ է հավելել **սելադոն** հնացած ձևը, որը հեգնաբար «կպչուն, որպես կանոն, ծեր սիրատածուն, կանանց հետևից քարշ եկողն» է, որն ի դեպ վկայվել է միայն թարգմանական բառարաններում (հմմտ. **Ղարիբյան** 1977, 1086):

[30] **Սուքիասյան** 2009, 531:

[31] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 322:

(հմմտ. «մ. անամօթ նայուածքով, պագշոտ, անառակ, լիրբ, անկարգ»)[32], ավելի ուշ վկայություններում բառույթը վկայվել է *հնացած* նշումով[33]:

ՀԱՐՃ

- Հին հայերենում իրացրել է գոյականի արժեքով «երկրորդական կին» իմաստույթը՝ վրացերենի *խարճա* ձևի համաբանությամբ (հմմտ. «գ. Երկրորդական կին՝ առ եբրայեցիս, կամ՝ առ հեթանոսս [*Բազումք ի նոցանէ ի հարճից էին ծնեալ*]»)[34]:
- Հետագա վկայություններում բառույթի գերիմաստույթը չի փոփոխվել. կախված պատմական տարբեր շրջափուլերում հանրային կյանքում գերիշխող գաղափարաբանությունից՝ միջուկային իմաստույթը վերաձևակերպվել է, հավելվել են նոր ծայրամասային իմաստույթներ (հմմտ. «գ. երկրորդական կին, աղախին (կանանոցի)», հմմտ. նաև՝ «գ. Օրինաւոր կնոջ հետ միաժամանակ պահվող երկրորդական կին, որից ծնված զաւակը զուրկ էր օրինական զաւակի իրաւունքներից», «գ. 1. (պատմ.) Օրինական կնոջ հետ պահվող կինսիրուհի: 2. Տարփուհի, սիրուհի»)[35]:
- Արևմտահայ վկայություններում բառույթը պահպանել է իր հինհայերենյան միջուկային իմաստույթը՝ երբեմն ծայրամասայինների տարբեր ձևակերպումներով (հմմտ. «3. վիճակ կնոջ մարդու քով ապրող առանց ամուսնության»)[36]:
- Բառույթի հոմանիշային բառաշարքը վերստին փաստում է բառույթի հինհայերենյան իմաստային կառուցվածքի «կայունությունը» (հմմտ. «գ. 1. Սիրուհի, սիրեկան (խոսցկ.), տարփուհի, տարփածու, հոմանի, հոմանուհի, ցնծուհի, սիրող, (հնց.) սեղեխ, տլոն, (բրբ.) խասա, խասաքի: 2. Տե՛ս Աղախին»)[37]:

[32] **Գաբամաճեան** 1910, 967, **Ճիզմեճեան** 1954, 1061:

[33] Հմմտ. **Մալխասեանց** 1944, 388, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 286, **Աղայան** 1976, 813:

[34] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 65–66, նաև՝ **Ջախջախեան** 1837, 857, **Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 482:

[35] **Գայայեան** 1938, 280, նաև՝ **Մալխասեանց** 1944, 71, **Աղայան** 1976, 846:

[36] **Ճիզմեճեան** 1954, 820, նաև՝ **Գաբամաճեան** 1910, 795, **Ճէրէճեան, Տօնիկեան, Տէր Խաչատուրեան** 1968, 425, **Սաքապետոյեան** 2011, 181:

[37] **Սուքիասյան** 1967, 379: Շուրջ կես դար հետո հոմանիշների լիակատար բառարանի երկրորդ հրատարակության մեջ ճշգրտվել է շարքի անդամների՝ այս կամ այն ոճական շերտին պատկանելը (հմմտ. «գ. 1. (բնստ.) Սիրուհի, տարփուհի, տարփածու, հոմանի, հոմանուհի, ցնծուհի, սիրեկան (ժող.), (հնց.) սեղեխ, տլոն, խասա, բոզ (ժող.) (ոչ օրինական կին): 2. Տե՛ս «Աղախին» (հմմտ. **Սուքիասյան** 2009, 612): Այս շարքում կարող է ընդգրկվել նաև **հետերա** փոխառյալ ձևը [< гетера < հուն. heteria, բառացի՝ ընկերուհի, սիրուհի]

ՊՈՌՆԻԿ[38]

- Հինհայերենյան շրջանից դրսևորել է ածական-գոյականի տարարժեքություն՝ «անբարոյական» ընդհանրական իմաստույթով, առնչվելով օրինական ամուսնություն չունեցող թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց, իսկ ծայրամասային իմաստույթով՝ նաև ամուսնացյալ կանանց (հմմտ. «ա. գ. Որ խառնակի ընդ այլում, ընդ որում չէ ամուսնացեալ օրինօք՝ եթէ այր իցէ և եթէ կին. Եւ մանաւանդ՝ որպէս Բոզ, կամ՝ որպէս կին արամբի շնացեալ»)[39]:
- Միջինհայերենյան շրջանում *պոռնիկ* սերող հիմքով իրացվել է **պոռնկահայեաց** բաղադրությունը՝ ածականի արժեքով (հմմտ. «ա. Պոռնիկի պես նայող, անառակի նայվածք ունեցող: [*Եւ վայրավափնեալ պոռնկահայեաց աչօքն կաթեցուցանէր արփօսր*] (ԳՏ, 353)»)[40]:
- Հետագա վկայություններում պահպանելով խոսքիմասային տարարժեքությունը՝ մեկնվել է որպես գավառաբանություն՝ «անբարոյական» ընդհանրական իմաստույթում չեզոքացնելով տղամարդուն առնչվելը. վերջինս պահպանվել է միայն բարբառներում (հմմտ. «ած. գ. Ինքն իրան վաճառող կին, բոզ: 2. Ամուսնացած կին, որ շնանում է ուրիշ տղամարդու հետ: 3. մոծ. Անառակ տղամարդ, շնացող: 4. գվռբ. Տղամարդ, որ երեք անգամ ամուսնանում է կույս աղջիկների հետ»)[41]: Իրացվել է նաև կայուն կապակցություններում, ինչպես՝ *պոռնիկ գրիչ*՝ «Վաճառված գրիչ, մարդ, որ փողի կ[ա]մ շահի համար պատրաստ է ամեն ինչ գրել, ստել, զրպարտել, շողոքորթել ևն», *քա-*

(հմմտ. «գ. 1. Հին Հունաստանում՝ ազատ կյանք վարող կրթված ամուրի կին: 2. փխբ. Թեթևաբարո կին, տարփուհի» (հմմտ. **Աղայան** 1976, 864), հմմտ. նաև՝ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 344, «տե՛ս Տարփուհի, Պոռնկուհի» (հմմտ. **Սուքիասյան** 2009, 627), **Հայրապետյան** 2011, 325): Ի դեպ, փոխաբերական կիրառությունը օտար բառարաններում վկայվում է որպես հնացած (հմմտ. **Кузнецов С.А.,** Большой толковый словарь русского языка, «Норинт», С.-Петербург, 1998):

[38] Ըստ Հր. Աճառյանի՝ փոխառություն է հունարենից՝ «պաշարի խառնակվող այր կամ կին» իմաստով, որոնց համար հունարենն ունեցել է տարբերակված բառակազմական դրսևորումներ: Իգական բառաձևում «արտահանելով վաճառել» հիմքակազմիչ բայն է. «....նախնաբար պոռնիկները գերուհի էին լինում, այն է վաճառքի առարկայ....Հայերէնի -իկ վերջաւորութիւնը ցոյց է տալիս թէ բառը նախ անցել է Պարթևներին և այնտեղից էլ հասել մեզ» (տե՛ս **Աճառեան** 1971, 99, հմմտ. նաև՝ **Ջահուկյան** 2010, 642):

[39] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 659:

[40] **Ղազարյան, Ավետիսյան** 2009, 659/**ԳՏ**՝ Գիրգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ, Երևան, 1972:

[41] **Մալխասեանց** 1944, 115: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ այս իմաստով գործածական է եղել Բաբերդի բարբառում (տե՛ս **Աճառեան** 1913, 922):

ղաքական պոռնիկ՝ «Նա, որ քաղաքական հարցերում սկզբունք չունի և միջոցների մէջ խտրություն չի դնում»[42]:

- Նոր շրջանի վկայություններում խոսքիմաստային տարարժեքության մեջ առաջնային է դառնում գոյականականը, երբ բառույթի ընդհանրական միջուկային իմաստույթը ներկայանում է արդեն հանրության անդամի շեշտադրմամբ, ծայրամասային իմաստույթներում չեզոքանում է ամուսնացած լինելու հանգամանքը՝ հասցեագրված առավելապես կանանց, կայունանում է «ծախու» իմաստույթի փոխաբերական կիրառությունը (հմմտ. «գ. ած. 1. Հասարակաց կին: 2. Առհասարակ՝ շնություն անող մարդ (առավել. կին), շնացող: 3. փխբ. Ծախու՝ ծայրահեղորեն անսկզբունք մարդ»)[43]: Վերջին՝ անկախության շրջանում խոսակցական բառաշերտում կայունացել է նաև ռուսերենից պատճենյալ *գիշերային թիթեռնիկ* (հմմտ. ночная бабочка) կապակցությունը, որն առնչվում է առավելապես գիշերային ժամերին դրսում պոռնկությամբ զբաղվող կանանց:
- Բառույթի հոմանիշային շարքի տարաժամանակյա վերլուծությունը ի հայտ բերեց մի ուշագրավ փաստ. հինհայերենյան շրջանից սկսած՝ բառույթի *իմաստային տարբերակումները* հոմանիշային շարքում 1 անդամից[44] ծավալվել-հասել են 72-ի[45]: Ի դեպ, այդ տարբերակներից գրեթե մեկ տասնյակը վկայված եղել են Հայկազյանում (հմմտ. անառակ, լիրբ, անզգամ և այլն), սակայն իմաստույթների այլ աստիճանավորմամբ: Այս ստվար հոմանիշային շարքում անդամների մի զգալի մասը *հնացած* են (հմմտ. *խենեշ, հայրապ, ճակաճան, խառնակ* և այլն), *ժողովրդախոսակցական* ձևեր (հմմտ. *ծախված, ծախու*), գավառաբանություններ (հմմտ. *հրապարակ, փոսփալ, ջլթիկ, թեթև վարքի տեր, ի նոցանե, առու թռչող*/ած, *դուրս ընկած*[46], *աչքը դուրս, ծամը կտրած, փեշից կորած*):

ՎԱՐՁԱԿ

- Հինհայերենյան շրջանում հանդես է եկել «երգող, պարող կին և կատակերգակ տղամարդ» գոյականի միջուկային (հմմտ. «գ. Կին երգեցիկ՝ երա-

---

[42] **Մալխասեանց** 1944, 115:

[43] **Աղայան** 1976, 1225:

[44] Հմմտ. **Ղազարեան** 2006, 593:

[45] Հմմտ. **Սուքիասյան** 2009, 944:

[46] Հմմտ. նաև **հանեալ՝** «ած. դուրս ըրած (կնիկ)» (**Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 474), նաև՝ **հանեալ կին** *հնացած* կայուն կապակցությամբ՝ «արձակված կին» իմաստույթով, «գործից՝ պաշտոնից հանված»-ի համաբանությամբ (հմմտ. **Մալխասեանց** 1944, 49):

ժիշտ. և կաքաւիչ ի խնջոյս և ի թատրոնս (իբր վարձեալ, կամ վարժեալ, վարուք արձակ.) և կատակերգակ (այր). [*Կամ թէ լսիցեմ փակաւին զձայն գուսանաց և վարձակաց*]») և «պոռնիկ» ծայրամասային իմաստույթներով (հմմտ. «Վարձակ ոք (յն. պոռնիկ կամ բոզ) ի բաց հանիցէ յանձնէ զոսկին: Գուսան և հացակատակ. վարձակ. բոզ՝ և երգեցիկ. (յն. մի բառ ևեթ, միմոս՝ որ է հասարակօրէն արական)....»)[47]: Ուշագրավ է, որ Հայկազյանից երեք տասնամյակ հետո տպագրված Առձեռն-ում բառույթը կորցրել է իր բացասական երանգավորումը՝ իրացնելով «երգող-պարող կին» միջուկային իմաստույթը (հմմտ. «գ. երգող՝ խաղցող կնիկ (վարձած, կամ վարժած)»[48], չեզոքացել են բառույթի «կատակերգակ այր», «գուսան և հացակատակ», «պոռնիկ և բոզ» ծայրամասային իմաստույթները:

- Հետագա՝ խորհրդային շրջանի արևմտահայ վկայություններում բառույթը պահպանել է Առձեռն-ում վկայված իր դրական երանգավորումը (հմմտ. «գ. վարձուած երգչուհի, գուսան. պարուհի»[49]՝ միջուկայինի պահպանմամբ (հմմտ. *վարձուած երգչուհի*), ծայրամասայինների դրական (հմմտ. «գ. 1. վարձուած երգչուհի, 2. պարուհի, 3. վարձող»)[50] կամ բացասական երանգավորմամբ (հմմտ. «գ. 1. վարձուած երգչուհի, 2. պարուհի, 3. պոռնիկ»)[51], նաև՝ միջուկայինի փոփոխությամբ (հմմտ. «գ. 1. հարճ, սիրուհի, 2. վարձուած երգչուհի՝ գուսան՝ պարուհի. 3. պոռնիկ»)[52]:
- Խորհրդային շրջանի արևելահայ ավելի վաղ վկայություններում հինհայերենյան ծայրամասային իմաստույթներին հավելվել է «անբարոյականության» ընդհանրական իմաստույթ (հմմտ. «2. Թեթև վարքի տէր՝ անպարկեշտ կին»)[53], ավելի ուշ՝ *հնացած* նշումով[54], իսկ վերջին վկայությունում նախորդ միջուկային իմաստույթը (հմմտ. «խնջույքներում երգող-պարող կին»)

---

[47] **Աւետիքեան, Սիւրմելեան, Աւգերեան** 1836, 795–796:

[48] **Աւգերեան, Ճէլալեան** 1865, 753, տե՛ս և հմմտ. նաև՝ **Գաբամաճեան** 1910, 1243, **Ջահուկյան** 2010, 707: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ ծագում է պահլավերենի varzak > պարսկերենի barza ձևից (հմմտ. **Աճառեան** 1926, 322):

[49] **Գայայեան** 1938, 470:

[50] **Ճիզմեճեան** 1954, 1319:

[51] **Ճէրէճեան, Տօնիկեան, Տէր Խաչատուրեան** 1968, 799:

[52] **Ճէրէճեան, Տօնիկեան, Տէր Խաչատուրեան** 1992, 883:

[53] **Մալխասեանց** 1944, 313:

[54] Հմմտ. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1969, 380:

հավելվել է ծայրամասայիններին, և իմաստային կառուցվածքում հայտնվել է նոր միջուկային իմաստույթ (հմմտ. «գ. 1. Հարճ»)՝ *պատմաբառ* նշումով[55]:

- Բառույթի հոմանիշային շարքը հինհայերենյան շրջանից ևս ենթարկվել է իմաստային-աստիճանակարգային տարբերակումների (հմմտ. **գրաբար**՝ «գ. 1. Վարձական: 2. Վարձկան, պոռնիկ, բոզ: 3. Միմոս, խեղկատակ»[56], **աշխարհաբար**՝ «գ. 1. Պարուհի (հնց.) վարձական, վարձկան (զվարճավայրերում ևն պարող կին): 2. Տե՛ս Հարճ: 3. Տե՛ս Պոռնիկ»)[57]. չեզոքացվել է բառույթի սեռային պատկանելությունը, հնացած է դիտվել շարքի *վարձական* («գուսան, կատակերգու, միմոս») իմաստույթը՝ «վարձու» գերիմաստույթով իմաստային-կիրառական եզր ձևավորելով *հարճ* և *պոռնիկ* բառույթների հետ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, *«Անառակություն, ցոփաբարոյություն, կնամոլություն, գինեմոլություն»* բառաիմաստային խմբի բառույթների իմաստային-տարաժամանակյա վերլուծությունն ի հայտ բերեց զարգացման հետևյալ միտումներն ու ուղղությունները.

1. Քննվող բառույթների իմաստային կառուցվածքի զարգացման «ակտիվությունը» մեծապես կանխորոշված է եղել պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում հանրության շրջանում գործառող բարոյականության արժեհամակարգի ընկալմամբ: Բառաիմաստային խմբի բառույթների քանակական կազմը հինհայերենյան շրջանից հիմնականում պահպանվել է՝ պատմական տարբեր փուլերում «կուտակելով» նոր բառաիմաստային տարբերակներ, որակական փոփոխություններ: Չնայած իմաստային կառուցվածքի աստիճանակարգային փոփոխություններին՝ հինհայերենյան շրջանից բառույթները պահպանել են *ցոփաբարոյություն* գերիմաստույթը (архисема):

2. Բառաիմաստային խմբի գրեթե բոլոր բառույթների իմաստային կառուցվածքը կրել է էական փոփոխություններ հինհայերենյան շրջանից՝ բառի նույնականության տեսակետից. փոխվել է բառի *նշանակողական-իմաստատարբերակիչ բաղադրիչը* մի դեպքում *շեղման* (девиация) միջոցով, երբ գերիմաստույթը պահպանվում է, իսկ միջուկային և ծայրամասային իմաստույթները՝ ձևափոխվում (հմմտ. *անառակ, կնամոլ, հարճ, վարձակ, պոռնիկ*), մյուս

[55] **Աղայան** 1976, 1367:
[56] **Ղազարեան** 2006, 632:
[57] **Սուքիասյան** 2009, 1051:

դեպքում *փոխաբերության* (հաճախ՝ փոխանվանական) տիպով, երբ գերիմաստույթի պահպանմամբ պատմական զարգացման ընթացքում նախնական փոխաբերական նշանակությունն ամրապնդվում է որպես հիմնական (հմմտ. *անառակ, պոռնիկ*):

3. Դիտվել է բառույթների հոմանիշային շարքի ընդլայնում (հմմտ. *պոռնիկ, կնամոլ*), հականիշ եզրերի առաջացում (հմմտ. գինեմոլ-*գինապեաց*, կնամոլ-*կնասեր-կնամեծար*), ինչպես նաև բառաիմաստային տարբերակների աճ՝ ոճական նշույթավորվածությամբ կայուն կապակցություններում (հմմտ. *պոռնիկ գրիչ, քաղաքական պոռնիկ, Բաքսուի երկրպագու*):

4. Դիտվել է փոխառյալ բառերի ներխուժում ենթաբազմության տիրույթ (հմմտ. *դոն ժուան, լովելաս, սելադոն, հեպերա*):

5. Քննվող ենթաբազմության կազմում կան բառույթներ, որոնց իմաստային կառուցվածքը հինհայերենյան շրջանից ցայսօր մնացել է անփոփոխ (հմմտ. *գինեմոլ, կնամոլ*): Որպես կանոն, նման բառույթների բոլոր իմաստույթները լինում են միջուկային, ծայրամասային և պոտենցիալ իմաստույթներ չկան: Վերջին իրողությունը պայմանավորված է մարդու ճանաչողական գործունեությամբ, երբ պատմական որոշակի փուլում լեզվակիրների մտածական տիրույթում արդիականությունը կորցնում են որոշ մասնավոր երևույթներ և հասկացություններ՝ վերածվելով հնաբանությունների և պատմաբառերի (հմմտ. *հայրապ, վարձակ, հարճ*):

6. Հայերենի զարգացման տարբեր գոյավիճակներում որոշ բառույթների իմաստային կառուցվածքում նկատվել են *ապաիմաստավորման* զգալի տեղաշարժեր. նրանց միջուկային և ծայրամասային իմաստույթները տվել են իրենց աճանցյալները «Անձերի անվանումներ» բառաիմաստային դաշտի **այլ** բառաիմաստային ենթաբազմություններում և խմբերում՝ նաև փոխաբերական իմաստի կայունացմամբ գործառելով բառապաշարի տարբեր շերտերում և ոճերում, ինչպես՝ «*Ըստ սոցիալական ապահովվածության, ըստ գոյապահման միջոցների ձեռք բերման եղանակի*» (հմմտ. *ՊՈՌՆԻԿ* ≈ **գիշերային թիթեռնիկ** (խսցկ.), **հացկատակ** (հնց.), **թոշակառու** ևն), «Ըստ սպասարկման ոլորտում ոչ որակյալ ֆիզիկական աշխատանք կատարելու» (հմմտ. *ՀԱՐՃ* ≈ **աղախին, լակեյ, ծառա, սպասավոր, աշկերտ** (հնց.) ևն), «Կենակցություն, արտաամուսնական կապեր» (հմմտ. ՎԱՐՁԱԿ ≈ **հարճ, պոռնիկ, սիրած** (ժող.), **կենակից** (հնց.), **հարսնակալ** ևն), «Խաբեություն, խորամանկություն, անսկզբունքայնություն, կեղծ բարեպաշտություն» (հմմտ. ՊՈՌՆԻԿ ≈ **ծախված, լակեյ, բախտախնդիր, աֆերիստ** (խսցկ.), **պնակալեզ** ևն) և այլն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Էդ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1642 էջ:

Աճառեան Հր. 1926, Հայերէն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Երեւան, Հրատարակութիւն Հայաստանի Խ.Ս. Հանրապետութեան Պետական Համալսարանի, 2705 էջ:

Աճառեան Հր. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, Լազարեան ճեմարան արեւելեան լեզուաց, 1178 էջ:

Աւգերեան Մ., Ճէլալեան Գ. 1865, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Ս. Ղազար, Վենետիկ, տպ. ի Սրբոյն Ղազարու, 856 էջ:

Աւետիքեան Գ., Սիւրմելեան, Աւգերեան Մ. 1836, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 2235 էջ:

Գաբամաճեան Ս. 1910, Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի, Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Ռ. Սագաեան, 1414 էջ:

Գայայեան Յովհ. 1938, Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի, Գահիրէ, Գալֆա, 550 էջ:

Հայրապետյան Ա. 2011, Օտար բառերի բառարան, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 643 էջ:

Հր. Աճառյանի անվ. Լեզվի ինստիտուտ 1969, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1–4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 2763 էջ:

Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 841 էջ:

Ղազարեան Ռ. 2006, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 707 էջ:

Ղարիբյան Ա. 1977, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1472 էջ:

Ճէրէճեան Գ., Տօնիկեան Փ., Տէր Խաչատուրեան Ա. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք հրատարակչատուն, 2530 էջ:

Ճիզմեճեան Պ. 1954, Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան, հհ. 1-2, Հալէպ, Տպարան Անի, 2224 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հհ. Ա-Դ, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ, 2409 էջ:

Ջախջախեան Մ. 1837, Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, Տպարան Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1535 էջ:

Ջահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ», 820 էջ:

Սարգսյան Ա. 1991, Արևմտահայերենի բառարան, Երևան, «Արևիկ», 320 էջ:

Սաքապետոյեան Ռ. 2011, Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն նոր բառարան, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 382 էջ:

Սուքիասյան Ա. 1967, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 685 էջ:

Սուքիասյան Ա. 2009, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1242 էջ:

ИССЛЕДОВАНИЕ ОДНОЙ МИКРОСИСТЕМЫ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «НАЗВАНИЯ ЛИЦ»

МАРТИРОСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: семантический анализ, лексический класс, лексико-семантическая группа, семантическая структура, иерархические изменения, ядерные и периферийные семы, семантическая дифференциация.

В статье впервые проводится диахронический анализ семантической структуры лексем лексико-семантической группы «Развратность, волокитство, пьянство» на материале армянского языка, сдвиги между ядром и периферийными значениями изучаемых лексем. Тестовая гипотеза позволяет утверждать, что на разных этапах развития языка изменяется не лексическая система лексических полей, а отдельные ее части и отношения между ними, поскольку любой член поля лексического класса (семантического множества, подмножества, группы) многими семантическими нитями связан с другими членами, действующими во всей системе. В результате всякое изменение последней приводит к качественному сдвигу в словарном запасе языка.

STUDY OF ONE MICROSYSTEM OF THE LEXICO-SEMANTIC FIELD “NAMES OF PERSONS”

MARTIROSYAN A.

Summary

Key words: semantic analysis, lexical class, lexico-semantic group, semantic structure, hierarchical changes, nuclear and peripherial semes, semantic differentiation.

For the first time, the article provides a diachronic analysis of the semantic structure of the lexemes of the lexico-semantic group “Depravity, philandering, drunkenness” on the material of the Armenian language, shifts between the core and peripheral meanings of the studied lexemes. The task is to identify the cognitive-semantic mechanisms of changing the meaning of words in this huge historical period, as well as their relationship with other word-formation groups. The test hypothesis leads to the statement that at different stages of language development, it is not the lexical system of lexical fields that changes, but its individual parts and the relationships between them, since any member of the field of a lexical class (semantic set, subset, group) with many semantic threads is connected with other members operating throughout the system. As a result, any change in the latter leads to a qualitative shift in the vocabulary of the language.

ԱՄԱԼՅԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
amalyabarseghyan42@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.184-193

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ Հ. ԷԴՈՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ շարահյուսական կապակցություններ, համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն, ենթակա, ստորոգյալ, որոշիչ:

Ներածություն

Ի տարբերություն արձակ ստեղծագործության՝ բանաստեղծական խոսքում առդրություն շարահյուսական կապակցության եղանակն ունի առանձնահատուկ դրսևորում (հատկացուցիչը հատկացյալից, որոշիչը որոշյալից շատ դեպքերում հետադաս է դրվում): Դա պայմանավորված է բանաստեղծական խոսքի յուրահատկությամբ:

Համաձայնության (տվյալ դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության հարցում) և խնդրառության շարահյուսական կապակցության եղանակների դրսևորումները Հ. Էդոյանի պոեզիայում համապատասխանում են գրական հայերենի օրինաչափություններին:

Շարահյուսագիտության մեջ տարբերակում են կապակցության տեսակ, կապակցության բնույթ, կապակցության եղանակ և կապակցության միջոցներ: Այժմ քննենք և ներկայացնենք կապակցության եղանակները (համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն) Հ. Էդոյանի բանաստեղծություններում:

ա) **Համաձայնություն**: Արդի հայերենի շարահյուսության մեջ ընդունված է, որ համաձայնության եղանակով կապակցվում են ենթական ու ստորոգյալը և բացահայտիչն ու բացահայտյալը: Ենթական և ստորոգյալը, ավելի ճիշտ՝ դրանց կապակցությունը կազմում է նախադասության կառուցվածքային հիմքը: Ինչ վերաբերում է միակազմ նախադասությանը, ապա այն, նախ, անհա-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.12.22, գրախոսվել է 07.04.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

սեմատ փոքր կշիռ ունի շարահյուսական կառուցվածքի համակարգում և, երկրորդ, կարելի է ասել, որ նրա ընկալումը զգալի չափով կատարվում է երկկազմի հիմքի վրա, նրա հետ զուգորդմամբ:

Պատահական չէ, որ նախադասության քերականական կարգերը հիմնականում հանդես են գալիս ենթակայի և ստորոգյալի կապակցության մեջ: Այդ կարգերից է համաձայնությունը, որը, ինչպես հայտնի է, կատարվում է դեմքով ու թվով: Համաձայնությունը՝ որպես քերականական կարգ, այնքան կարևոր է, որ բնականաբար, շարահյուսության ամեն մի դասագրքում էլ քննվել ու քննվում է: Նկատի ունենալով, որ ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը հանգամանորեն քննված է, և նրանում չկան տարակարծությունների տեղիք տվող երևույթներ, ուստի անդրադարձել ենք Հ. Էդոյանի պոեզիայում ենթակայի ու ստորոգյալի թվային համաձայնությանը:

Համաձայնությունը նախադասության անդամների կապակցման եղանակ է. այն դրսևորվում է նրանով, որ իրար հետ կապված անդամներն ստանում են միևնույն քերականական կարգը, ուրեմն՝ համապատասխան քերականական ձևավորում: Եվ բնական է, որ այդ կապակցության բաղադրիչները՝ ենթական և ստորոգյալը, պետք է համապատասխանեն միմյանց: Դրա հետ միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ համաձայնությունն ունի շատ յուրահատկություններ՝ պայմանավորված տարբեր հանգամանքներով: Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության վերաբերյալ կարևոր դիտողությունների ենք հանդիպում հայերենի շարահյուսությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում:

Ներկայացնենք ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը Հ. Էդոյանի պոեզիայում[1]:

Բանաստեղծություններում երբեմն հանդիպում ենք բազմակի ենթակաների հետ եզակի ստորոգյալի գործածության դեպքերի: Այսպես՝

«Հեռու է Ճապոնիան,
Ավստրալիան,
քաղաքը, գիշերը,

---

[1] Առանձնացրել ենք «Ընտրանի» գիրքը, որտեղ զետեղված են հեղինակի հրատարակած հետևյալ ժողովածուների նյութերը (Անդրադարձումներ (1964–1976), Պատկեր և կեսօր (1976–1980), Երկրային ժամանակ (1980–1983), Այժմ և միշտ (1983–1986), Քայլեր և ստվերներ (1987–1995), Հետգրություն (1996–2000), Երեք օր առանց ժամանակի (2002–2005), Փողոցի բաժանվող մասում (2005–2006), Կանգ առ, ես այստեղ եմ (2011–2012), Հենման կետ (2015):

հեռու է վաղը,

ուր հոսում են Ավստրալիան,

Ճապոնիան,

գիշերը, քաղաքը,

հեռու են աչքերը առաջին մարդու» (էջ 24):

«Չկա սկիզբ ու վերջ,

կրակ ու մոխիր, կասկած ու հույս,

ամեն ինչ այստեղ մեկ է, եզակի,

չկան սահմաններն երկնքի ու երկրի» (էջ 71):

«Դարպասներին և պատերին քաղաքի,

Ուր քո անունն ու քո բառն է պատկերված» (էջ 50):

Ժողովրդախոսակցական ոճի դրսևորում պետք է համարել բազմակի ենթակաների հետ եզակի ստորոգյալի գործածությունը: Սա գրական լեզվի կանոնների խախտում է:

Միակազմ նախադասությունները չունեն երկկազմ նախադասություններին հատուկ կառուցվածք, այսինքն՝ հատկանիշը և այն կրող առարկան տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի ու ստորոգյալի միջոցով: «Միակազմ նախադասությունը,- գրում է ակադեմիկոս Ս. Աբրահամյանը,- ունենում է մեկ գերադաս կամ գլխավոր անդամ, և, եթե նախադասությունն ընդարձակ է, վերջինս ունենում է իր լրացումը կամ լրացումները»[2]: Հայտնի է՝ միակազմ նախադասությունները բաժանվում են երկու ենթատեսակների՝ անդեմ միակազմ նախադասություններ և դիմավոր միակազմ նախադասություններ՝ պայմանավորված քերականական դեմք ունենալու և չունենալու հատկանիշով (Լուցկիներ: Լույս: Արդեն մթնում է: Ուշ է արդեն):

Անվանական անդեմ միակազմ նախադասություններ հանդիպում են հատկապես գեղարվեստական խոսքում: Միակազմ նախադասությունները վարպետորեն է օգտագործում Հ. Էդոյանը իր «Ընտրանի» գրքում: Բերենք բանաստեղծությունների օրինակներ, որոնք միայն անվանական անդեմ միակազմ նախադասություններով են գրված:

«Մի անուն մենակյացի:/ Հռետոր՝ անապատում:/ Մի կայծակ՝ արևի տակ:/ Մի խարույկ՝ ծաղկի վրա:/ Մի վճիռ աններդաշնակ:/ Մի անձրև-ներկայացում:/ Մի քնած հանդիսատես:/ Մի ճիչ անարձագանք:/ Մի մեխված պատուհան:/ Մի անցորդ անվերադարձ:/ Մի փողոց անգծագիր:/ Մի քայլ անն-

[2] **Աբրահամյան** 2004, 60:

պատակ:/ Մի անկում բառերի մեջ:/ Արթնացում բառերից դուրս» (Կենսագրական տվյալներ, էջ 659):

Կամ՝ «Գիշերվա մեջ ձգվող ծառուղիներ:/ Հանգած գլանակներ լապտերների տակ:/ Բարձերի վրա ննջող տառապանքներ:/ Լուցկիներ:/ Լույս»: (էջ 15)

Բերենք նաև բայական ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունների օրինակներ՝

«Դանդաղում: Եվ անշարժանում»: (էջ 378)

«Արդեն մթնում է»: (էջ 588)

Անվանական ձևական դիմավոր միակազմ նախադասություն է՝

«Դրսում անձրև է»: (էջ 739)

բ) **Խնդրառություն:** «Խնդրառությունը բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ է, որի ժամանակ ստորադաս անդամն ընդունում է գերադաս անդամի պահանջած համապատասխան ձևը (հոլովը)՝ պայմանավորված լրացյալի իմաստով, իսկ եթե այն բայ է, նաև սեռով»[3]: Խնդրառությունը բառերի ստորադասական կապակցության եղանակ է համարում նաև անվանի հայագետ Մ. Աբեղյանը: Նա խնդրառությունը անվանում է կախման հարաբերություն: «.... Լրացումի կապակցության եղանակն ու հարաբերությունն իր լրացյալի հետ՝ կախված է լրացյալից»[4]: «Կախման հարաբերությունը՝ խնդրառությունը կամ վարումը,- գրում է Մ. Աբեղյանը,- արտահայտվում է՝

1. Անմիջապես հոլովներով միայն,- **անմիջական կապակցություն**:

2. Հոլովների հետ նաև կապերով, որոնց միջոցով խնդիրը կապակցվում է իր խնդրառուի հետ,- **միջական կապակցություն**»[5]:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ **խնդրառություն** և **հոլովառություն** եզրույթների փոխարեն պետք է գործածել **կառավարություն** եզրը, քանի որ հասկացությունը նեղացվում է: Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Հայտնի է, որ՝ ա) կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն «խնդրառություն», այլև «պարագաառություն» (հմմտ. «Պատկանում է քաղաքին» և «Բնակվում է քաղաքում»). բ) կառավարությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև «հոլովառություն», այլև որպես «կապառություն»: Կառավարությունը քերականական կախման այն եղանակն է, որ իրականացվում է առաջին հերթին լրացումների հոլովական և

[3] Տե՛ս **Աբրահամյան** 1976, հ. 3, 406:

[4] **Աբեղյան** 1974, հ. Զ, 324:

[5] **Աբեղյան** 1974, հ. Զ, 324:

կապային ձևավորմամբ»[6]: Ընդունելով Գ. Ջահուկյանի կարծիքը՝ այնուամենայնիվ գործածում ենք «խնդրառություն» եզրը, որը լայն գործածություն ունի հայ քերականագիտության մեջ:

Խնդրառություն շարահյուսական կապակցության եղանակի դրսևորումները Հ. Էդոյանի «Ընտրանի» գրքում համապատասխանում են գրական հայերենի օրինաչափություններին: Այսպես՝

«Դու որքան մոտեցար **նրան**, նա այնքան/ հեռացավ **քեզանից**»: (էջ 630)

«Այդ կինը ժպտում էր, և նրա ժպիտը **մահը քեզ** էր մեկնում/գեղեցիկ **ծաղկեփնջով**»: (էջ 410)

«Ես **ճակատս հողին** եմ խոնարհում,/ գոյության քաղցը ստիպում է **ինձ** բարձրանալ/ կամ իջնել միևնույն **աստիճանով**»: (էջ 597)

«**Տարածության մեջ** օրն էր բողբոջում»: (էջ 618)

Ոչ կանոնական հոլովաձևեր՝ պայմանավորված խնդրառական առանձնահատկություններով.

«որոնք սարսափահար փախչում են ուղիներով, թաքնվում երկնքի վարագույրի ետև (փխ.՝ ետևում) (էջ 672)»:

Իմ վրա, մեր վրա կապակցությունները հատուկ են խոսակցական լեզվին, քանի որ առաջին դեմքի (նաև երկրորդ դեմքի) անձնական դերանունով արտահայտված կապի խնդիրը դրվում է տրական հոլովով, իսկ մյուս դերանուններով կապի խնդիրը՝ սեռականով:

Օրինակ՝ «Երկնքի կորցրած աստղերն **իմ վրա** (փխ.՝ ինձ վրա)

վառվում են իմ ձեռքերին և իմ տանիքին ....»(էջ 70)

«...մի՞թե **իմ վրա** (փխ.՝ ինձ վրա) չի շողում հավիտյան անշարժ մի աստղ», (էջ 259)

«Ճակատագրի ինչ ցանց է փռված մեր շուրջն ու **մեր վրա** (փխ.՝ մեզ վրա)», (էջ 427)

Թեև ունի ճիշտ գործածությունը.

«Պահը կիջնի, կանշարժանա **ինձ վրա»**, (էջ 51)

Ժամանակակից գրական հայերենում **ինձանից, մեզանից** և **ինձնից, մեզնից** ձևերից ավելի օրինաչափական և նախընտրելի են կարճ ձևերը (ինձնից, մեզնից և այլն)[7]:

Օր.՝ «Ամեն ինչ փոխվում է, **ինձանից** (փխ.՝ ինձնից) բացի»:

---

6 **Ջահուկյան** 1974, 424:

7 **Աբրահամյան** 1981, 179:

Ես նույնն եմ մնում (էջ 593)։

Թեև ունի նախընտրելի ձևը. «Նրա հայացքը իմ մեջ է և **ինձնից** դուրս» (էջ 181)։

Հ. Էդոյանի պոեզիայում շարահյուսական կապակցության եղանակների (տվյալ դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության և խնդրառության հարցում) դրսևորումները համապատասխանում են գրական հայերենի օրինաչափություններին։ Թեև նույնը չենք կարող ասել առդրության դեպքում, որը պայմանավորված է բանաստեղծական խոսքի առանձնահատկությամբ։

գ) **Առդրություն**։ «Առդրությունը նախադասության անդամների կամ բառակապակցության բաղադրիչ բառերի ստորադասական շարահյուսական կապի ձևերից մեկն է, երբ մի բառի կախվածությունը մյուսից չի արտահայտվում բառաձևով, այլ տեղով, իմաստով, դրսևորած քերականական հարաբերության ոչ ինքնուրույն բնույթով»[8]։

Լեզվաբաններից ոմանք կախումը շարահյուսական կապակցության առանձին եղանակ են համարում առդրությունից։ Օրինակ՝ Ա. Սարգսյանը թվարկում է այն «ուրույն հատկանիշները», որոնցով տարբերվում է կապակցման մյուս եղանակներից։ Դրանք են ա) կախման դեպքում թվի քերականական կարգը թելադրվում է կապակցվող եզրերից մեկի կողմից, այլ ոչ թե երկուսն էլ դրվում են նույն թվով, ինչպես համաձայնության դեպքում, բ) ի տարբերություն կառավարման՝ կապակցվող եզրերից մեկը մյուսից պահանջում է ոչ թե հոլովական կամ հոլովակապային ձևավորում, այլ թվային, գ) լրացումն է թելադրում լրացյալի քերականական ձևավորումը և ոչ թե հակառակը, դ) ի տարբերություն առդրական կապակցության, որի դեպքում կապն իրականանում է շարադասության (նաև հնչերանգի) միջոցով, այս դեպքում առկա է թվի կարգով կապակցման պահանջ»[9]։ Կախումը առդրության մի տեսակ է համարում Ռ. Իշխանյանը։ Նա գրում է. «Առդրության մի տեսակը կոչվում է կախում. դա այն է, երբ չհոլովված լրացումը թելադրում կամ պարտադրում է իր լրացյալի (գերադասի) թիվը։ Սա հիմնականում վերաբերում է որոշիչ-որոշյալ կապակցության այն դեպքերին, երբ որոշիչը իր բառային իմաստի թելադրանքով պահանջում է որոշյալի եզակի կամ հոգնակի թիվ։ Այսպես՝ փունջ-փունջ, խումբ-խումբ, մեծաքանակ, բազմաթիվ և այլ որոշիչների հետ գործածվում է հոգնակի լրացյալ, որևէ, յուրաքանչյուր, մեկ, մի և այլ որոշիչնե-

[8] **Պետրոսյան,Գալստյան** 1975, 25։

[9] **Սարգսյան** 2015, հմ. 1–2, 39–41։

րի հետ՝ եզակի ստորոգյալ»[10]: Թեև Մ. Աբեղյանը «կախում» եզրույթը գործածում է այլ իմաստով. «Կախման հարաբերությունը քերականության մեջ կոչվում է խնդրառություն կամ վարում»[11]:

Հայ քերականագիտության մեջ օգտագործվում է նաև «շարադասություն» եզրույթը, որը ևս չի ընդունում Գ. Ջահուկյանը: Նրա կարծիքով, շարահյուսական կապակցության եղանակը շփոթվում է նրա իրականացման միջոցի հետ[12]: «Առդրությունը քերականական կախման իրականացման այն եղանակն է, որ հանդես է գալիս շարադասության միջոցով, այսինքն՝ ընդհանուր կաղապարի մեջ լրացումները գրավում են որոշակի դիրք լրացյալի և իրար նկատմամբ»: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ գոյականական բառակապակցության կաղապարն է. «դերանուն+թվական+ածական+գոյական (այն երկու նոր տները)»[13]:

Հ. Էդոյանի «Ընտրանի» գրքում հանդիպում ենք նաև առդրության սովորական դրսևորումների. այն է՝ որոշիչը և հատկացուցիչը նախորդում են իրենց լրացյալներին: Ինչպես՝ «Իսկ **խուլ քամին** մտել այգի, աղմկում է ծառերի մեջ/ և թափ տալիս **մութ ճյուղերից**/ ….» (էջ 136): …Բացեք **այս սարկոֆագը**, ուր չարչարվում է **մի Հին Եգիպտոս** (էջ 414): «Բայց սա երազ է, **ամռան խաղաղ երազ**», (էջ 239): Սակայն բանաստեղծություններում ոճական նկատառումներով գրեթե հավասարաչափ գործածվում են առդրության ոչ սովորական դրսևորումներ (որոշչի և հատկացուցչի հետադաս գործածություն, կամ դրանց միջև ընկնում են ուրիշ բառեր): Այսպես՝ «Երբ մոտենա վերադարձի **ժամը հին**/ ես կքսվեմ, ինչպես **ստվերն ստվերի**» (էջ 58): «Նա լուռ քաշվում է **խորքը թևերի**/ ձուլվում **հմայքին մեղեդիների**», «Երկնքից կախվեց **գորշ դեմքը լուսնի**, (փխ.՝ լուսնի գորշ դեմքը)» (էջ 136): «Գիշերը հավաքում է **փշրված տարրերը սիրո** (փխ.՝ սիրո փշրված տարրերը)» (էջ 412): «զգացմունքի ձայնով, որ ինձ լույս կբերի/, բայց նրա մեջ **թույնն** է շողում **Լյուցիֆերի**» (էջ 282): «Երբ միացնում եմ հեռուստացույցը**, մի դեմք** է հայտնվում **իմքնագոհ** ու **բիրտ**» (էջ 650):

Սակայն սովորական չէ հատկացուցչին լրացնող որոշչի շարադասությունը. այն պետք է դրվի հատկացուցչից առաջ: Օրինակ՝

«Մենք պառկած ենք, մեր շուրջը՝ քրիզանթեմներ,

---

[10] **Իշխանյան** 1986, 33:

[11] **Աբեղյան** 1974, հ. Ձ, 397:

[12] **Ջահուկյան** 1974, 24:

[13] **Ջահուկյան** 1974, 294:

և կատաղի քամին մեր առջև ահա

թեքում է **ցողունները կապույտ ծաղիկների»** (փխ.՝ կապույտ ծաղիկների ցողունները) (էջ 239):

«Ուր բողբոջում էր/ և իսկույն կոտրվում **դեղին ծաղիկը առաջին սիրո**» (փխ.՝ առաջին սիրո դեղին ծաղիկը) (էջ 268): «Դեռ թափառում է/ **կտրված գլուխը/ Տասնվեցերորդ Լյուդովիկոսի**»(փխ.՝ Լյուդովիկոս Տասնվեցերորդի կտրված գլուխը) (էջ 268):

«Մի թվականով (երբեմն էլ անորոշ դերանունով) արտահայտված որոշիչը որպես կանոն դրվում է ածական որոշչից առաջ»[14]:

«Եվ **դաժան մի արև** (փխ.՝ մի դաժան արև) իշխում էր շիկացած ավազաբլուրներին» (էջ 629):

«Մենք շրջում էինք միասին, իրար հետ, **ամռան տաք մի օր** (փխ.՝ ամռան մի տաք օր)» (էջ 147):

«**Անզգույշ մի քայլ** (փխ.՝ մի անզգույշ քայլ) - և նա կբարձրանա ուղիղ դեպի երկինք» (էջ 391):

Եզրակացություններ

«Ընտրանիի» հեղինակը պոեզիան համարում է «լեզվի բարձրագույն մակարդակ, հոգևոր և նյութական աշխարհները միացնող օղակ, որը գործում է անհատական մակարդակի վրա (ես-ի ոլորտում)՝ դեմք և անհատական գծեր հաղորդելով լեզվի անսահմանափակ էությանը»:

Հոդվածում քննվել են շարահյուսական կապակցության (տվյալ դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության հարցում, խնդրառություն, առդրություն) եղանակների դրսևորումները Հ. Էդոյանի պոեզիայում: Փաստական հարուստ նյութի քննությունը ցույց է տվել.

ա) համաձայնություն շարահյուսական կապակցության եղանակի դրսևորումները համապատասխանում են գրական հայերենի օրինաչափություններին:

բ) Խնդրառություն շարահյուսական կապակցության եղանակի դրսևորումները նույնպես համապատասխանում են գրական հայերենի օրինաչափություններին:

գ) Առդրություն շարահյուսական կապակցության եղանակի դրսևորումները շատ դեպքերում չեն համապատասխանում գրական հայերենի օրինաչափություններին (հատկացուցիչը հատկացյալից, որոշիչը որոշյալից հետա-

[14] Տե՛ս **Աբրահամյան, Պառնասյան** և ուրիշ. 1976, հ. 3, 406:

դաս է գործածվում, կամ դրանց միջև ընկնում են ուրիշ բառեր): Դա պայմանավորված է բանաստեղծական խոսքի առանձնահատկությամբ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1974, Երկեր, հ. Զ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 848 էջ:

Աբրահամյան Ս.Գ. 1956, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 347 էջ:

Աբրահամյան Ս.Գ. 1981, Ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 407 էջ:

Աբրահամյան Ս. 2004, Հայոց լեզու. շարահյուսություն, բուհական ձեռնարկ, Երևան, «Լույս» հրատ., 587 էջ:

Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն. և ուրիշ. 1976, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 857 էջ:

Առաքելյան Վ. 1958, Հայերենի շարահյուսություն. պարզ նախադասություն, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 504 էջ:

Գյուլբուդաղյան Ս. 1988, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, Երևանի պետ. համալսարանի հրատ., 290 էջ:

Էդոյան Հ. 2016, Ընտրանի, Երևան, «Հայագիտակ» հրատ., 800 էջ:

Էդոյան Հ. 2020, Պոեզիայի երկակի տեսողությունը, Երևան, «Զանգակ», 368 էջ:

Իշխանյան Ռ. 1986, Արդի հայերենի շարահյուսություն. պարզ նախադասություն, Երևան, Երևանի պետ. համալսարանի հրատ., 339 էջ:

Պալասանեան Ս. 1894, Քերականութիւն մայրենի լեզուի (մաս Ա, Բ, Գ.), Թիֆլիս, 240 էջ:

Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս. և ուրիշ. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 316 էջ:

Ջահուկյան Գ.Բ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 587 էջ:

Սարգսյան Ա. 2015, Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կապակցության մի եղանակի մասին, Լեզու և լեզվաբանություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 110 էջ:

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ СОЧЕТАНИЙ В ПОЭЗИИ Г. ЭДОЯНА

БАРСЕГЯН А.

Резюме

Ключевые слова: синтаксическое сочетание, согласование, управление, примыкание, подлежащее, сказуемое, определение.

В статье рассмотрены синтаксические сочетания (в данном конкретном случае связи между подлежащим и сказуемым, управлением и примыканием) в поэзии Г. Эдояна. Изучение богатого фактического материала показало:

а) согласование синтаксических способов сочетания соответствует закономерностям армянского литературного языка;

б) управление синтаксических способов сочетания также соответствует закономерностям армянского литературного языка;

в) примыкание синтаксических способов сочетания в большинстве случаев не соответствует закономерностям армянского литературного языка(определитель от определяемого употребляется в обратном порядке или между ними употребляются другие слова), что обусловлено особенностью поэтической речи.

MANIFESRTATIONS OF TYPES OF SYNTACTIC COMBINATIONS IN THE POETRY OF H. EDOYAN

BARSEGHYAN A.

Summary

Key words: syntactic combination, agreement, governence, adjoining, subject, predicate, attribute.

The article examines the ways in which syntactic combinations (in this particular case, the relations between subject and predicate, governence and adjoining) appear in the poetry of H. Edoyan. The study of the rich factual material has shown:

a) the agreement of the syntactic modes of combination corresponds to the regularities of the Armenian literary language;

b) the governence of the syntactic combinations corresponds to the regularities of the Armenian literary language;

c) the adjoining of the syntactic means of combination in the prevailing majority of cases does not correspond to the literary linguistic regularities in the Armenian language (the attribute and the word it defines are used in a reverse order, or other words are used between them). This is due to the peculiarities of his poetic speech.

LILIT HAKOBYAN*
PhD in Philology
Armenian State University of Economics
lilithakobian@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.194-203

WORD AS A UNIT OF IMAGE CREATION IN KIRAKOS GANDZAKETSI'S WORK "HISTORY OF ARMENIA"

Key words: Kirakos Gandzaketsi, 13th century, historian, "History of Armenia", artisitic mentality, artistic image, literary devices.

Introduction

"Words" are created due to the creativity and ingenuity of human mind. The creation of words ultimately leads to the creation of vocabulary and culture itself[1]. Otherwise stated, words are semantic keys that obtain cultural value throughout the years and happen to be the basis of cultural development[2].

The issue of artistic recreation of reality is the main in verbal creativity, therefore, "in literature, the visible and picturesque reflection of reality, which relies on emotional interpretation, proposes unique challenges to the language"[3]. In this sense, in language the elements that get the utmost recognition are those literary devices which make the representation of the depicted phenomena of life much more colorful. Expressive, descriptive speech is incomparably influential, strong, it enriches the context of the speech, and strengthens the effectiveness. The literary devices used to determine the expressiveness of the speech are usually divided into the following types: means of depiction and means of expression. Language depiction methods are mostly put into two groups: tropes and figures. Tropes are word units and combinations of words which have transfer of meaning in their basis, while the stylistic effect of figures of speech

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.03.23, գրախոսվել է 01.04.23, ընդունվել է տպագրության 28.04.23:*

[1] **Мечковская** 2000, 30.

[2] The Cambridge Companion to Vygotsky, 2007, part 1, 1.

[3] **Рубайло** 1961, 6.

relies more on different syntactic structures[4]. In contrast to tropes, where the most important part is the metaphorical manifestation of words, in the case of stylistic figures, the primary thing is not the metaphorical or allegorical use of the word, but rather the unique arrangement of the linguistic units, and the tone and prosody they are uttered with[5]. Depiction is determined by the contrast between the linguistic means and the content of the speech. This means that not only literary devices, but also all the linguistic methods are graded and valued by drawing parallels between the content and the linguistic expression[6]. Therefore, the research of literary devices is not an end in itself: it is aimed at revealing the essential aspects of the art of speech. Thanks to literary devices and the different means of expression, the author is not only able to materialize his thoughts through language and make them sound real, thus stimulating the readers' imagination to perceive and understand the object in question, but also make the described phenomenon vivid and spectacular to strengthen the emotional impact of the literary word[7].

The aim of this article is to show the 13th century historian K. Gandzaketsi's skillful implementation of a variety of stylistic devices in his work "History of Armenia", which avails the reader a chance to perceive and understand his composition as much more than a valuable historiographic narration of facts and events. The examination of the specificities of his use of Old Armenian reveals a considerable number of tropes and figures of speech reflecting the unique mentality and imaginative perception of the author.

Several methods have been employed to achieve the goal of the investigation: the descriptive-analytical approach, the comparison of linguistic facts from synchronic and diachronic viewpoints, the observation of stylistically valuable elements and devices which add to the unique style of the author.

Literary Devices in K. Gandzaketsi's Work

The 13th century historian K. Gandzaketsi's "History of Armenia" is one of the most interesting pages of the history of Armenian literature. The author describes the scenes taken from the Armenian world so vividly and artistically that the

---

[4] **Եզեկյան** 2003, 333:
[5] **Ավետիսյան** 2016, 216:
[6] **Մելքոնյան** 1984, 93–94:
[7] **Մարության** 1979, 152:

reader sometimes mistakes the genre of the book, thinking of it as a work of fiction rather than a representation of historical events.

The speech of Gandzaketsi, the historian, is dynamic and sometimes even rather picturesque and artistic. Writing truthfully does not in any way interfere with the artistic salience of his speech. This is determined by the artistic imagery of the historian's masterpiece.

It is no secret that the best form of expression for any author is the language they make use of. The author displays accuracy of representation of historical facts, because of which the uniqueness and the excellence of his artistic thinking may be pushed aside, however, in his work Gandzakeci skillfully makes use of the armory of literary devices, creating a series of interesting and unique images, each excelling the other.

One of the most widely applied devices in K. Gandzakeci's work is simile. The figure of simile which is usually based on a common feature between different objects or phenomena occupies a special place in his work. According to E. Jrbashyan, this means of depiction also reveals the author's attitude, his emotional perception of the objective reality, emphasizing one of the most essential properties of the phenomenon[8].

In her valuable work "Syntactic Stylistics of Classical Grabar (Old Armenian)", T. Shahverdyan distinguishes three degrees of comparison in the expressive system of Grabar: identical, comparative and superlative[9]. The degree of identity does not indicate the superiority of any of the compared objects or phenomena, but emphasizes their identity in this or that characteristic feature. One of the common methods applied for depicting this phenomenon is the use of prepositions. With the function of identical comparison, the syntactic structures like *"as...as", "so...as"* (*«որպէս...նոյնպէս», «որպէս...այսպէս»*) are used. It should be noted that in Gandzaketsi's work in the prevailing majority of examples the antecedent is omitted, only the preposition is used in the comparison. They take the accusative case and become a member of the same sentence. Here are some relevant examples:

«... զուգակշիռքն ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց, ***իբրեւ*** զաղբ անպիտան եւ ընկեցիկ եւ արհամարհիք եւ անծանօթք եղեն» (102), «...

---

[8] See **Ջրբաշյան** 1967, 218.

[9] See **Շահվերդյան** 2007, 186.

հանդէպ սրտին ծակ, ***որպէս*** թէ խոցած աշտեհւ» (322), «... քանզի բղխէ ի հօրէ **իբր** յականէ անհատաբար, դադարէ յաղբեր» (332), «Եւ վերացեալ մտանէր յերկինս կուսութեամբ անճեղքելիս, ***որպէս*** ի վերնատունն դրամբք անբացիւք» (336), «... որ գիտէ ճանաչել զօտարսն եւ զընտանիսն, ***որպէս*** զգիտնականս» (338), «փառաւորեսցի մի աստուածութիւն յերիս ... ***որպէս*** լոյս ի լուսոյ» (339), «Կարող է աստուած ապրեցուցանել զմեզ ի հրոյս, ***որպէս*** զերիս մանկունսն» (355), «... աղաչէր սիրով կալ ընդ միմեանս, ***իբրև*** զեղբարս և զանդամս Քրիստոսի, ***որպէս*** պատուիրեաց տէր» (371), «... եւ ամենայն կացեալ էր ի թագաւորութեանն, ***իբր*** անծագ տզրուկ» (383):

When creating similes, Gandzaketsi also makes use of the syntactic patterns with "by" («**ըստ**») which is a widely spread pattern in Grabar, as in the following cases: «Եկն ի տաճարն քառասնօրեայ ***ըստ օրինացն*** յընծայումն» (125), «... ***ըստ օրինակի*** նահապետին Աբրահամու...» (344), «... այլ բուսանի ի տեղին ***ըստ նմանութեան*** եղջերաց» (371), «... ունին եւ փիլոն դեղին **ըստ նմանութեան** քրիստոնեից» (372), «Եւ նոցա կարգ առեալ ***ըստ օրինակի***» (382):

Another manifestation of the identical simile evidenced in Gandzaketi's "History of Armenia" is the image formed by the suffixes "-ա/պէս", "-ա/բար". The specified suffixes are attached to the root, clearly indicating the object that is the other side (the vehicle) of the simile, as well as the common characteristic feature[10]. The following examples illustrate the point: «... ի մի բնութիւն փառաւորեալ՝ գործելով ***աստուածաբար*** եւ ***մարդկապէս***» (366), «Եւետ նմա գիր իշխանութեան ... տիրել ***սեփականաբար***» (373), «Եւ տալ հրաման տի-րաբար» (374), «... կոտորէին ***անողորմաբար***» (382), «... ***հզօրապէս*** մարտնչէին եւ ***զօրեղապէս*** կռուէին» (385):

In the work, there are also examples of similes (though rather rare) formed by the words «***նման***» and «հանգոյն». «Չի ***նման*** էր այրն աստուծոյ» (345), «Պետրոսի ***հանգոյն*** զտէրն որդի աստուծոյ դաւանեալ և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ» (346):

At the second, comparative level of simile, the advantage of one of the compared objects or phenomena over the other, the more or less vivid manifestation of this or that feature is emphasized[11]. K. Gandzaketsi created

---

[10] See **Շահվերդյան** 2007, 206.

[11] See **Շահվերդյան** 2007, 187.

beautiful examples of comparative similes in his work with the help of the preposition «***քան*** ». «… եւ ջորիք սպիտակ եւ սեաւ գունով եւ մեծ **քան** զձի, եւ ***քան*** զէշ» (368), «Եւ տառապէին մարդ եւ անասուն ի խիստ եւ ի դառն վերակացուացն, որ դառնագոյնք էին ***քան*** զփարաւոնին ի վերայ որդւոցն Իսրայելի» (397):

Examples of superlative similes with the following syntactic patterns are also attested in Gandzaketsi's work: «Եւ յոյժ ցաւուցեալ թագաւորն՝ խնդրէ զնա ի դուռն» (73), «սա էր ի Մաքենոցաց վանիցն՝ ծերացեալ ***յոյժ***» (75), «Ապա եղեւ շարժ ***սաստիկ***, որ զքաղաքն տեղիս կործանեաց, ընդ որս խախտեցաւ եւ եկեղեցին Գետկայ ***սաստիկ յոյժ***» (210), «այր հեզ եւ խոնարհ, առաքինի եւ **աղքատասէր յոյժ**…» (218), «Եւ վասն ***յոյժ*** սիրելոյ զնա՝ ետ նմա» (223), «…***կարի*** խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա թագաւորն եւ նշանակեցաւ ծեզ ի տեսլեանն» (353):

Another device abundantly used in the analyzed work is the tropological device of *epithet* aimed at the fulfillment of different stylistic tasks. Here are some examples:

Ամենասրբուհի աստուածածին (332), այր **սրբասնունդ** (392), **անվախճան** կեանք (355), արք **լուսատեսիլք** (387), **աստուածային** գիր (365), **աստուածընկալ** սրբութիւն (298), գազան **մարդախանձ** (92), **եռափափագ** կարօտ (296), **երկնագումար** վանորայք (295), զօրութիւն **անսահմանելի** (332), կիրք **անբամբասելի** (335), **հեզ** բարք (366), հոգի **մահակուլ** (336), **հոգեշահ** բանք (348), **մեղսաբեր** սուտ (302), **մտահարուստն** Յովհաննէս (113), **ուղղափառ** խոստովանութիւն (345), **քաղցր** շնչումն (347) and so on:

Sometimes *multicomponential epithets* and their unique manifestations in the context of the work can also be observed: **անմեկնելի խոհականագոյն** գետ **արփիաբաշխ** (332), **լուսապարգեւ ասպնջական** ծով (342), **խորային խօսից պարզ** մեկնիչք (27), ոգին **մեղսասէր եւ պիղծ** (329), **քաղցր եւ ախորժ** բան (347) and so on.

It should be noted that the metaphoric manner of expression, of which the epithet is an undeniable part, is a characteristic property of K. Gandzaketsi's "History of Armenia". *Metaphors*, which convey a unique charm to the author's speech, have a special place in the work. Examples to illustrate the point are: «Ժամանեցին նմա արդար դատաստանքն աստուծոյ» (314), «Առաքեաց աստուած զհոգի որդւոյ իւրոյ ի սիրտս մեր» (330), «…զդժոխս աւերէր

հոգւովն և զմահ սպանանէր» (336), «Ես մատամբն աստուծոյ հանեմ զդեւս» (341), «Հայր արմատ, որդին բոյս...» (341), «Արդ աղօթիւք նորա տացէ աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի» (348), «Դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով» (361), «Եւ դու շուն մի ես, թուրք» (385):

As can be seen, the adduced examples, on the one hand, identify the bright imagination that the people of that time possessed, while, on the other hand, they showcase the author's picturesque thoughts.

The *Paraphrases* used in the work are also fascinating: **երկնաւոր թագաւորութիւն – դրախտ (114), երկնային թագաւոր (73)- աստուած(225).**

The stylistic method of *Contrast* is also rather actively referred to by Gandzaketsi. On the lexical level it is represented with the usage of antonyms. It is added that the method of contrast is aplicable to objects and events, when it is aimed to emphasize the differences but not the similarities between them, and represent the described events in a much more inclusive and complete way. In the composition under investigation it is used with the same purpose. Thus, for example: «Ո՛չ ***մեծութիւն*** եւ ո՛չ ***փոքրկութիւն***, ո՛չ ***բարձրութիւն*** եւ ո՛չ ***խոնարհութիւն***, ո՛չ ***առաւելութիւն*** եւ ո՛չ ***նուազութիւն***, այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ երրորդութեանն դաւանի» (123), «... վասն զի ոմն ***երկնային*** է եւ ոմն ***երկրային***, ոմն ***երևելի*** եւ ոմն ***աներեւոյթ***, ոմն ***ժամանակեայ*** եւ ոմն ***անմահ***...» (134), «Թողաք զամենայն գոյս մեր՝ ***զշարժուն*** եւ ***զանշարժուն,*** եւ եկաք յԵրուսաղէմ» (353), «եւ զի այսք ***հարկելիք*** են, թէ եւ ***անհարկելիք*** թուին, եւ ***անապուսելի՝ ապուսելիք***...» (339):

As seen from the examples adduced above, the words representing the opposite meaning are mainly connected by the conjunction "եւ", with the usage of which the oppositions created by the objects become much more eye-catching and not only that, the application of the conjunction "եւ" highlights the stylistic expressiveness of the picture[12].

The fact that the storyteller starts his sentences with the mentioned conjunction "**եւ**" is captivating. It is more likely that more than 70 percent of the sentences as a whole start with it. However, this is not the only example of an original language use. In addition, Gandzaketsi uses structures that have the inhibitory particle "**մի՛**": «***Մի՛*** մարմնական ծանօթութեամբն ի հոգեւոր վնասս

[12] See **Ճահվերդյան** 2007, 228.

ընկղմեցին» (46), «Եբարձ զամենեսեան, զի ***մի՛*** դաւ ինչ ***լիցին*** թագաւորութեան նորա» (50), «… զի ***մի՛*** ոճիրս ինչ ***գործեսցեն*** այլազգիքն…» (174), «Յօտար աշխարհէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ առանց թեմի եպիսկոպոսին ***մի՛ շրջեսցին***, կամ շինեսցին, այլ նորա հրամանաւ՝ ըստ պատշաճի, բայց ճշմարտացն ***մի՛ հակառակեսցեն***…» (305), «Զհաղորդն առանց բուրվառի եւ մոմեղինի ***մի՛ փարցին*** առ հիւանդն» (306), «***մի՛*** ոք դիմադարձ ***լիցի*** սասցելոցն ի նմանէ» (359):

The given examples show that with the above-mentioned structures the commands and the reassurances of not committing some of the actions are brought to the readers' attention and then justified by the need of initiating the contradicting alternative ways[13].

Gandzaketsi knows the value of his words, knows the scale of assessing them and as a religious storyteller he is eager to be fair, completely free from the biases. However, despite the fact that his presence and attitude towards the story is taken to the minimum, it is still somewhat there.

Conclusion

Analyzing the book "History of Armenia" written by one of the most prominent Armenian historiographers, Kirakos Gandzaketsi and referring to the tropological features of the work, which support the creation of unique pictures, we come to the following conclusions.

Gandzaketsi effectively uses the big arsenal of figurative language, creating unique and interesting pictures. Approximately 200 original epithets, as well as metaphors, antitheses and similes of three types: identical, comparative and superlative occur in the book. All of these correspond to the unique features of the figurative language of Old Armenian. It is noteworthy that the individuality of the historian, as well as the ideosyncratic specificities of his writing style are not so vividly expressed in the first part of the book; this is probably due to the fact that this part represents the previous ages, which Gandzaketsi took from other historians. Whereas the second part stands out for its linguistic diversity, ingeniousness and candidness, as the author himself has witnessed or even directly participated in the events he describes.

"History of Armenia" by K. Gandzaketsi is a unique work of art, which as the author described, is a living statue that commemorates his name. The book is

[13] See **Շահվերդյան** 2007, 234.

indeed a historical monument, being the most accurate and comprehensive source about the Mongol invasion, as well as a brilliant example of a historical novel of the time.

BIBLIOGRAPHY

Ավետիսյան Յու. 2016, Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 216 էջ:

Գանձակեցի Կ. 1961, Պատմութիւն հայոց, Երևան, ՀԱԱՀ ԳԱ հրատ., 426 էջ:

Եզեկյան Լ. 2003, Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 378 էջ:

Մարության Ա. 1979, Եղիշե Չարենցի չափածոյի լեզուն ու ոճը, Երևան, Սովետ. գրող., 200 էջ:

Մելքոնյան Ս. 1984, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Երևան, «Լույս», 248 էջ:

Շահվերդյան Թ. 2007, Դասական գրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 310 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1967, Գրականության տեսություն, Երևան, «Լույս» հրատ., 460 էջ:

Мечковская Н.Б. 2000, Социальная лингвистика, 2 изд., Москва, 208 с.

The Cambridge Companion to Vygotsky, 2007, part 1, p. 19.

Рубайло А. 1961, Художественные средства языка, Москва, 123 с.

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿՈՒՄ ԲԱՌԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏԿԵՐ ՍՏԵՂԾՈՂ ՄԻԱՎՈՐ

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Կիրակոս Գանձակեցի, XIII դար, պատմիչ, «Պատմութիւն Հայոց», գեղարվեստական մտածողություն, գեղարվեստական պատկեր, պատկերավորման միջոցներ:

Յանկացած ստեղծագործողի գեղարվեստական մտածողության լավագույն արտահայտիչը լեզուն է: Գեղարվեստական ոճի խնդիրը իրականության գեղագիտական վերարտադրությունն է: Այս իմաստով լեզվում լուրջ արժեք և հատուկ կարևորություն են ստանում պատկերավորման միջոցները, որոնց օգնությամբ հնարավոր է դառնում առավել գունեղ ներկայացնել պատկերվող կյանքի առարկաներն ու երևույթները:

Քննարկելով XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի պատկերավորման համակարգի առանձնահատկությունները,

մասնավորապես դիտարկելով բառը, որպես պատկեր ստեղծող միավոր՝ չենք կարող չանդրադառնալ գեղարվեստական պատկերավորման այն միջոցներին, որոնք վկայված են ուսումնասիրվող երկում:

Թեև հեղինակը ներկայացնում է պատմագրություն ուղղությունը, որով պայմանավորված՝ կարող են անտեսվել հեղինակի գեղարվեստական մտածողության ինքնատիպությունն ու բացառիկությունը, այնուամենայնիվ Գանձակեցին իր երկում հմտորեն օգտվել է պատկերավորման համակարգի հարուստ զինանոցից՝ ստեղծելով հետաքրքիր ու յուրօրինակ պատկերներ:

Երկի առաջին մասում վառ արտահայտված չէ պատմիչի ոճի ինքնատիպությունը. հավանաբար պայմանավորված այն հանգամանքով, որ այս բաժնի պատմության մասին տեղեկատվությունը Գանձակեցին վերցնում է այլ պատմիչներից: Իսկ երկի երկրորդ մասն աչքի է ընկնում բազմազանությամբ, կենդանի խոսքով և անմիջականությամբ, քանի որ պատմիչն այստեղ ներկայանում է իբրև դեպքերի ականատես ու շատ իրադարձությունների անմիջական մասնակից:

СЛОВО КАК ЕДИНИЦА СОЗДАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ТРУДЕ КИРАКОСА ГАНДЗАКЕЦИ «ИСТОРИЯ АРМЕНИИ»

АКОБЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: Киракос Гандзакеци, 13-ый век, историограф, «История Армении», художественное мышление, художественный образ, образные средства.

Лучшим выражением художественного мышления человека является язык. Задача художественного стиля заключается в эстетическом воспроизведении действительности.

В контексте сказанного особый интерес представляет образная система языка в труде историографа XIII века Киракоса Гандзакеци «История Армении».

Хотя и автор является представителем историографического направления, но им весьма умело использован богатый арсенал образной системы языка.

Примечателен тот факт, что первая часть сочинения не отличается оригинальностью стиля автора. Возможно, это обусловлено обращением Гандзакеци к трудам историографов. Однако стилистика второй части труда характеризуется непосредственностью и раскрепощенностью, живой речью, насыщенной образностью, поскольку здесь Гандзакеци выступает как очевидец и непосредственный участник описываемых им событий.

ARAM ABRAHAMYAN*
PhD in Arts
Editor of «Morning» newspaper
aramabr333@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.1.204-220

ELEMENTS OF MODERNIZATION THEORIES IN THE ARMENIAN POLITICAL CULTURE

Key words: modernization, secularization, westernization, industrialization, catch-up growth, political culture, conservatism.

Introduction

The term “modernization” has different meanings in modern political science and economics. In the narrowest sense, it is industrialization as part of modernization in a certain historical period, during which the majority of agricultural states go through industrialization. It is obvious that in the 18th–20th centuries, this process was not “harmonious” in all parts of the world. In some countries, it happened more rapidly than in others, and it certainly had an impact on the world’s political outline[1]. Even in its narrowest sense, modernization cannot be viewed simply as a technical process, because, in any event, it is interconnected with serious social, demographic, and educational changes. Dankwart Rustow, an American researcher, made this description of modernization in the 1960s, noting that it comprises intellectual (rationalization and secularization), technological (industrialization and urbanization), and social (diversification of social groups) revolutions[2].

Being part of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Soviet Armenia went through that kind of modernization in the 1930s. Besides, certain climatic, geographical, and other characteristics of Armenia, as well as human resources, were taken into account, allocating a certain role to our republic in

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.10.22, գրախոսվել է 18.10.22, ընդունվել է փպագրության 28.04.23:*

[1] See **Гешенкорн** 2015, 59–92

[2] **Rustow** 1967, 37

the union's division of labor, which basically meant our share of knowledge-based production in the country[3]. That is one of the reasons why in those years as well as in the first decades after WWII, the Armenian SSR accumulated certain intellectual, scientific, and technological potential, which, to a certain extent, is used by the Third Republic as well.

However, by the year 1990, the industrial age had come to an end globally. One of the features of the next postindustrial modernization was that changes in the intellectual, cultural, and spiritual life were not a "side effect" of changes in production, but rather the driving force of modernization[4]. Thus, it is more than natural that different definitions of modernization (in a broader sense) appear, and many social problems arise. One of those problems is how the past and present political cultures foster or hinder the progress of modernization.

The present article discusses the following issues: What is the relationship between cultural and institutional factors, and what impact do they have on modernization? From that viewpoint, the present article examines the peculiarities of the catch-up growth in the Armenian political life.

Based on the study of the Armenian reality, the article aims to show how it is possible to overcome the opposition "unilineal evolution" vs "unique path" that is widespread in scientific circulation. In order to reach the accomplishment of the goal, the characteristics of the Armenian modernization, the justification of conservative tendencies, as well as the importance of the religious element are studied.

"Unilineal Evolution" vs "Unique Path"

One of the main topics of the modern sociological and political discourse is whether the development of different nations is in accordance with the unilineal evolution, which means that the same modernization "prescriptions" apply to all of them, or whether there is a "unique path" in each individual case, which means that there are basically no universal "prescriptions". We suppose that this contradiction can be overcome by applying the method called "Aufhebung" (sublation), introduced by the German philosopher Friedrich Hegel in his "Dialectics". It represents a stage of development that combines rejection with

[3] See **Тавадян** 1984.

[4] See **Белл** 2004.

preservation[5]. In this case, we are going to talk about the sublation of the "The unilineal-evolution" and "unique-path" approaches.

The German philosopher Hans-Georg Gadamer applied this method to social and historical problems, trying to overcome any abstract contradiction particularly between the tradition and reason, tradition and historiography, and history and knowledge of it[6].

A. Voskanyan posits that modernization is "reproachable for nations that are late to modernize or are left out of the process entirely. The advantage is fast track development, and the disadvantage is the externally imposed schematism. The Armenian people… are one of the catch-up peoples whom this idea of modernization applies to"[7]. The dualism of these advantages and disadvantages arises out of the debate over the value orientations that were particularly intense in the 19th century Russian Empire. Suffice it to recall the contradiction between "the pro-Slavic" and "pro-Western" movements in Russia in the 1830s. This contrast, modified and reinterpreted, had surely existed before and still exists in our days. It can be found in other nations as well. For example, Sonderweg developed the idea of a unique path into an entire philosophical movement after WWII, and was opposed to the American program of the country's modernization. The same dualism could and still can be noticed in the Armenian public life.

The Western political idea of catch-up growth was developed mainly in the 1960s and owes its existence largely to the "decolonization". After WWII, many countries gained independence, and there was an assumption that they would sooner or later join the "civilized world".

According to the ideas that were popular in the West at the time: a. modernization is a gradual process; b. modernization implies homogenization; c. modernization is Europeanization or Americanization; d. modernization is an irreversible process[8]. Those points seem doubtful today, the last one in particular. The irreversibility of modernization, as stated in the above-mentioned points, is denied by the Iranian (1979) and especially the Afghan experiences (2021). The norms of political culture existing in those countries were in serious

---

[5] See **Hegel's Dialectics** 2020.
[6] **Гадамер** 1988, 336.
[7] **Ոսկանյան** 2021, 44.
[8] **Giovanni E. Reyes** 2001, 2.

conflict with the modernization projects which were carried out superficially and, to a large extent, mimicked the Western ones.

The second half of the 20th century and especially its end saw political scientists realize the limitations of the aforementioned “uncompromising” definitions, and they began to use more cautious definitions such as partial modernization (the best example of it is the reforms in China since the late 1970s), expedited modernization (this is what we experienced in the Soviet era and, to a great extent, with the use of Western technologies and even specialists), recurrent modernization (it is when you constantly need to relive the stages that you have already passed) and so on[9].

Brazilian sociologist Wernek Sodre figuratively described this last type of modernization which is characteristic of the post-Soviet countries, including Armenia, as a “movement of the square wheel,” in which each stage is a process of overcoming the next corner of the square, and this is followed by a certain period of immobility[10].

If we follow in Sodre’s footsteps, we can say that the “corners of the square” hindering modernization are political culture, including the society’s ideas of modernity, and its goals. The logical assumption would be that, for example, the modernization scenarios introduced in Iran or Afghanistan were unacceptable for the societies of those countries, and they rejected the “schematism imposed on them from outside”. Back to Hegel’s sublation: the domination of “conservatism” in political culture does not mean a complete rejection of “reformers”. Both the aforementioned countries and the post-Soviet states need modernization, and certainly not all Western models are unacceptable for them.

The events of the second half of the 20th century and the initial decades of the 21st century loosened the grip on modernization of most “enthusiastic” liberals with overly optimistic expectations. They gave rise to the opposition of the generally conservative approach. Consequently, the goal of catch-up growth became “interconnectivity of social institutions and structural diversity at the cultural level, which form the balance of homeostasis”[11]. These definitions stem directly from Samuel Huntington’s idea that political stability depends not just

[9] See **Штомпка** 1996.
[10] See **Вернек Содре** 1976.
[11] **Levy** 1967, 195.

on democracy and the market, but also on correspondence between the political institutions and the political culture[12].

This is the way how balance and stability are established, and their absence can lead to serious contradictions and even revolutions. To ensure stability, Huntington offers 4 necessary features of political order: adaptability (an ability to adapt to different challenges), complexity (a variety of functions and subsystems), autonomy (independence from the political order, which makes it possible to engage new groups), and coherence (an integrity of the system)[13]. According to Dankwart Rustow, quoted above, modernization has to meet the following requirements: national unity, stable governance, and equality. The first and second requirements are more important than the third one. Thus, in recent decades political scientists use "sustainable development", rather than democracy, as a criterion of modernization[14].

This again raises the question of how coherent the proposed models of catch-up growth are. The past experience proves that rapid political modernization, i.e., poorly thought out, unprepared introduction of Western democratic institutions, most of the time leads to corruption, severe polarization of the society, alienation of citizens, educational and cultural degradation. Since dozens of countries, not only post-Soviet, have experienced the same unfavorable consequences, one can conclude that the problem is that the society as a whole, or, at least, some social groups inside the society are not ready to accept the proposed "remedies".

With all challenges of modernization having been mentioned, we should now move on to examining the dialectics of "rejection" and "preservation," which in this case takes the form of "enthusiastic liberalism" and "hardline conservatism". Coming back to the Armenian political life, let us first recall the principle of "three consensuses" widely accepted in political science. It has been established that the following consensuses are necessary for effectively reforming the states: 1. on the earlier development of the society in order to avoid "witch hunt"; 2. on the primary goals of social development, 3. on the rules of the "political game" of the ruling regime[15]. In our opinion, none of

[12] See **Huntington** 1968.
[13] **Huntington** 1968, 65
[14] **Rustow** 1967, 48.
[15] **Хенкин** 1993, 189.

those consensuses exists in modern-day Armenia. However, the analysis of the historical experience of our people will give us a deeper understanding of the phenomenon. We know that in the history of our people, there existed such an assent, at certain points, at least, with reference to goals. However, as a starting point, one should accept the presumption that Armenia, all in all, was strongly predisposed to the Western, Christian culture, but, for some reason, it sometimes got "out of step" and needed political, economic, and state management, in order to "sync up" with the Western world, and carry on the progress. Over the centuries, Armenian political science and philosophy progressed in that direction.

Let us revisit the group of Armenian intellectuals who perceived and formulated the idea of catch-up growth for the first time in our history. We are referring to Armenian scientists of the 5th–6th centuries A.D. who were representatives of the so-called "Hellenistic Orientation" – Davit Kerakan, Movses Khorenatsi, Ghazar Parpetsi, Davit Anhaght. They made translations from Greek and created their own scholarly and particularly philosophic literature. R. Mirumyan opines that their purpose was "to take the Armenian culture to the level of the Greek culture in order to make an egalitarian dialogue between them possible"[16]. The author also draws a parallel between that period and the 18th century when the Mekhitarist Congregation was engaged in the same "pro-European" work[17].

Based on these examples, one can argue that the "unilineal evolution vs unique path" dilemma is solved by the dialectical relationship between the general and the particular as Hamlet Gevorgyan, following in the footsteps of Arnold Toynbee, suggests with regard to national cultures. According to the Armenian philosopher, it is not about either logical or historical "priority", and thus, no one raises the issue of merging or staying completely "unique." There is a certain "pattern" that the given national culture may or may not follow. The philosopher bases his theory on the same example of Hellenism. "Hellenistic culture was open, and over time peoples on a vast geographical area became influenced by it. However, the culture that developed in that vast territory and included many ethnic groups, did not become a symbiosis of ethnic cultures.…

[16] **Мирумян** 2017, 92.
[17] **Мирумян** 2017, 81–90.

It envisaged the model, modus, "scenario" of the development of national cultures. In the Hellenistic cultural and historical world, acknowledging the difference of national cultures does not lead to arbitrary disruption of the world's integrity. The whole manifests itself in separate individual parts"[18].

This example, in our opinion, dispels fears of progress. Fighting for a certain model, accepting a certain scenario does not mean that a country tries to blindly adopt state, political, or any other institutions of another country. If Armenia wants to have, let's say, an effectively functioning parliament, it does not mean that we intend to copy the Belgian parliament, for example, and by doing that "catch-up" with Belgium. It means that our desire is to govern the country using mechanisms of real representative democracy. If, however, we just want to have an institution called "parliament," no matter how well we copy the structure, rules, and rituals of the Belgian parliament, it will never be a catch-up growth, but rather an imitation. This makes the positions of the proponents of a "unique path" stronger, because one cannot see the expected or announced results in real life, modernization does not happen, and thus the society's demand either weakens or becomes marginalized or disappears completely. The "Hellenistic" modernization in the 5th–6th centuries A.D. and the "pro-European" modernization in the 18th century were based on the consensus among the Armenian intellectual elite on which "models" and "scenarios" would be acceptable for our people. However, in other periods of our history – today as well – there is no such consensus. For example, in the 1830s, Khachatur Abovyan chose the German model of enlightening modernization. One should note that Kh. Abovyan was engaged in these activities in the territory of the modern-day Republic of Armenia, but the population of that territory at the time – roughly two centuries ago – had neither education, nor economic infrastructure, and, in fact, everything needed to be built from scratch. In his 1836 article written in German ("On Ways to Improve the Economic and Cultural Conditions of Armenia and of the Armenian People"), Kh. Abovyan posits that "the most important thing for that country [Armenia – A.A.] is to have a pedagogical institute" where the native language and Russian will be taught, along with geography, physics, religion, and art, as well as partly, but more profoundly arithmetic, geometry, natural science, pedagogy, and agriculture

[18] **Геворкян** 1991, 85.

and technology, in particular"[19]. According to that plan, the teachers of practical subjects would form "a small colony of German artisans and agriculturalists, consisting of no less than 10 families. This would be most useful for that purpose, because that nation, as is well-known, stands out among nations as having moral and other qualities and even a unique household management''[20].

The great enlightener believed that Germans' moral and other characteristics (surely, those "others" include forms of social organization and economy) are necessary for Armenia's modernization. It was not just his education in Dorpat that put him on to it, but also the fact that this model was the main reference point for the economy, army, and science of the Russian Empire, and Kh. Abovyan held an official position in that empire.

The Armenian clergymen strongly opposed these programs and accused their author of "Lutheranism." Of course, the accusation itself was absurd, but the question how realistic Kh. Abovyan's proposals were, needs further analysis. The important thing here is that there was no consent among Armenians on the scenario of catch-up growth. Even in our days, the Armenian society, the Armenian people do not have a common understanding of what that "scenario" in its entirety should look like, and there is a certain predisposition – influenced probably by the Russian political thought – to the "unique path."

"Weighty Arguments" of Conservatism

In the globalized world, however, a country like Armenia is unlikely to be capable of taking its own, unique path of modernization considering both the previous historical experience and limited possibilities of creating one's own technologies in the postindustrial economy. We discussed above some of the features of Armenia's previous experience, and that experience in a way suggests that the "scenario" should be European. Levon Zekyan, an Armenian-Italian armenologist, based on his study of Armenians' life and culture in the 17th–19th centuries, posits, "Armenians are closely related to Europeans, have borrowed and adopted most of their achievements, are advocates of many innovations inspired by the Enlightenment, but all in all they do not accept all the proposed ideas and trends without weighty arguments"[21].

---

[19] **Աբովյան** 1958, 93.
[20] **Աբովյան** 1958, 94.
[21] **Զէքիեան** 1997, 70–71:

Apparently, the “weighty arguments” for opposing modernization are associated with fears of losing national identity, which found its most prominent expression in conservative groups. In mid-19th century, in particular, there was a strong debate in the Armenian discourse on the interrelationship between “nation and religion,” and that debate still echoes in modern-day Armenia. Does religion play a “regressive” role and hinder the nation’s progress? Or is religion – along with language – one of the necessary factors to ensure the nation’s further existence, as Gabriel Aivazovsky, one of the most famous representatives of Armenian conservatism in the 19th century, put it? “The very moment our nation forgets its nationality, i.e., its noble language and the sense of respect for and pride in the holy orthodox faith, it will be led to destruction”, he stated. For him, religion is a prerequisite for the principle of “nationalism”[22]. R. Mirumyan argued that the formula “religion is the decisive factor of nationality” can be described as a methodological key, which one can use to build the national concept of the thinker [Aivazovsky – A.A.]”[23].

It was only natural that the proponents of modernization were opposed to this approach, since, following in the footsteps of the 18th–century enlighteners, they posited that modernization and secularization were interconnected. However, there is a certain nuance here. For Mikael Nalbandian, a supporter of modernism, the national was of primary importance. Armenian thinkers of that period, regardless of their political views, had traits of healthy nationalism, and in that sense, there is no insurmountable gap between Aivazovsky and Nalbandian. The latter just placed a priority on the “national” and did not subject it to religion. “We remember that the church is the nation, and the clergy are the servants of that church. The nation has the right to honor and love the clergymen for their goodness and judge and punish them for their badness,” Nalbandian says[24].

As can be seen, Nalbandian does not reject the religious part, he just subordinates it to the national one. However, in modern-day Armenia the political thought is generally influenced by the conservative approach (especially when it comes to religion). The events of the 20th and 21st centuries have reinforced their skepticism of secularism, which Professor Zekyan calls “weighty

[22] «Մասյաց Աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի» 1860, 107:
[23] **Միրումյան** 2018, 42:
[24] **Նալբանդյան** 1954, 16:

arguments". "At the end of the day, it is difficult to claim that the ideological path of M. Nalbandyan, a prominent representative of liberals and their radical wing, was the most promising one in terms of ensuring the national security of Armenia", E. Hovhannisyan wrote in 2007[25].

We can assert that the 19th-century modernization projects of Khachatur Abovyan and Mikael Nalbandian leaned toward European models and faced resistance due to the peculiarities of Armenian culture. Unlike Soviet historians, we are not inclined to consider this resistance as a mere reaction of the "regressive" or – even less so – "clerical-feudal" forces. It is not the case; we do not think that those forces stood in the way of progress and were concerned only about exploitation of workers. In fact, that reaction was an expression of quite "legitimate" fears, which reflected the perceptions of the Armenian society both then and now[26].

The combination of "progressive" (modernist) and "regressive" (conservative) trends cannot be unequivocally characterized as "positive" or "negative" in terms of modernization. Most of the time, rejecting the present and referring to the past, looking for things to be proud of is a progressive approach, which ultimately leads to modernization. Many nations, including Armenians, contrasted the past with the present in the process of building their own identities and gave preference to the former. For Germans, 1810–1820 were years when poets Brentano and Arnim first published a collection of romantic stories called "The Boy's Magic Horn," and later on the Brothers Grimm published a collection of German folk stories, which read, as an ancient poet beautifully put it, "we want to help awaken the sleeping creature, revive the wonderful urge covered with darkness"[27]. At the beginning of the 18th century, one of the ideologists of that nationalist movement was Herder, who, by the way, was the first to use the term "political culture," rightfully claiming that political modernization of a nation should begin with its culture. When asked what the culture of the new Europe should look like, Herder claimed that it depended on what people were like and what they wanted to become. "Those who despised

[25] **Հովհաննիսյան** 2007, 86:
[26] See **Պարսամյան** 1979:
[27] Cited by Скурла 1989, 127:

work, culture, art, those who corrupted and distorted them remained the same," the German thinker wrote[28].

Thus, national awakening is directly connected with conservative ideas, which, under certain circumstances, do not hinder modernization, but, what is more, contribute to it. 19th-century Armenian writer Raffi's political manifesto, the novel called "Sparks," is basically a tour of Western Armenia with references to "artifacts" of the glorious and magnificent past. It is common knowledge that this work, along with the other works of this author, had a direct impact on the liberation movement of the Armenian people in the second half of the 19th century, raising generation after generation in the spirit of patriotism[29]. It should be noted however that the republication of the novel in Armenian in 1947 and in Russian in 1949 was strongly criticized by Soviet ideologists as an example of "bourgeois nationalism"[30].

Raffi like many 19th-century Armenian intellectuals, was opposed to Westernization, seeing it as a threat to national identity. As for secularization, one can notice an interesting feature here. Raffi and Muratsan drew special attention to "Lutheranism," which was an equivalent of secularization for them, Lutheranism's contradiction to our political culture's unique hierarchy being probably the reason for that.

The idea, stemming from the Age of Enlightenment (17th–18th centuries), that religion contradicts and hinders modernization was revisited in the 20th century in different forms. As regards values, Ronald Inglehart, an American researcher, conducted a large-scale study from 1981–2001 on the classification of value priorities of different nations. One of the pivots is the opposition of survival to self-expression, and another pivot is "competition" between traditional, religious values and secular-rational values. According to that theory, nations are spread on the so-called Inglehart map. It is obvious that in class societies, the more secular your values are, the higher the level of democracy and well-being in your country will be[31]. As already mentioned, the 21st century saw the revision of that approach, particularly as far as secularism was concerned. However, it is unclear to what extent successful Western countries

[28] **Гердер** 1977, 608.
[29] See **Խուդինյան** 1985:
[30] **Шнирельман** 2003, 61.
[31] World Values Survey, 2017–2020.

are secular. Second, if we do not confine ourselves to Western Europe and North America, the stories of "success" and "failure" in the 21st century will be more diverse. Summarizing the theoretical and practical experience of recent decades, Robbie Shilliam, an American researcher, states, "It is becoming increasingly difficult to take as a starting point… that the problem of pursuing a modern ethical life arises from the loss of the religious foundation of moral traditions…. Furthermore, this challenge to one of the central planks of modernization theory undermines the Orientalist assumption that religious public spheres can only ever exhibit stultified, parochial, and non-progressive ethical codes and thus must be secularized in order to take part in the modern world"[32].

It should also be mentioned that earlier on, after WWII, the neoconservative tradition that was quite influential in Western social sciences also had some reservations about the "healing powers" of secularism. Arnold Gehlen, who advocated for preserving the authority of the church, was one of such thinkers. The German philosopher considered discrediting sacred institutions such as the state, the church, the army as a "symptom of a pathology"[33]. Here too secularism was not considered as one of the essential elements of modernization.

Thus, the "modernism vs conservatism," "religion vs secularism" dichotomies join the "unilineal evolution vs unique path" dichotomy and are also sublated within the scope of the Hegelian dialectics. The modernization that Armenia needs to undergo, composes elements of each of those three dichotomies and does not lead to any of them simultaneously. The substance of modernization needs to be based on the understanding that it is a combination of "braking" and "accelerating" factors. This should be taken into account when undertaking any project of reforms. Any movement toward modernization without due attention to that fact will be faced with serious internal resistance.

In the above-mentioned article the author states that "schematism imposed from outside… can be mitigated only when institutional reforms are combined with enlightenment, i.e., internal assimilation of the substance of modernization"[34]. However, before giving the society a signal to "enlighten," it

[32] **Shilliam** 2010.

[33] Cited by **Шепелев** 2015.

[34] **Ոսկանյան** 2021, 44:

is necessary to have a clear perception of what the substance of modernization of modern Armenia should look like, considering the country's track record and the features of today's political culture.

Within the scope of this article, one can answer the above question only with "recommendations in the negative", i.e. what present Armenian modernization SHOULD NOT be:

1. Not urbanization, because Armenia went through that in the second half of the 20th century.

2. The substance is not Westernization, because since the 1990s, it has been implemented externally. It is a completely different matter that the assimilation of more profound Western values should continue. Samuel Huntington acutely defined superficial and deep patience, "Western values imply Magna Carta, not McDonald's"[35].

3. Secularization should not be the substance, because the past experience shows that society loses ethical guidelines in the process. The examples given at the beginning of the article clearly show that rejection of the past cannot be an impetus to modernize, on the contrary, one should revisit some of the lower layers of the past. So, it is quite possible that one of the elements of Armenian modernization will be desecularization or sanctification.

Conclusion

– Modernization in the 21st century does not necessarily lead to Westernization, globalization, or urbanization.

– Modernization is not an irreversible process.

– There is no insurmountable gap between "modernist" and "conservative" movements in the history of the Armenian political thought.

– Armenian conservatism has often expressed and continues to express quite relevant concerns, which stem from our people's track record and desire to preserve (or reconstruct) the national identity.

– The necessity of universal "remedies" comes from the idea of unilineal evolution of the whole society, the practical application of which is dubious.

– Catch-up growth does not necessarily imply the use of "unilineal" methods.

---

[35] **Хантингтон** 2003, 77.

– The “unilineal evolution vs unique path” dichotomy can be “overcome” by a higher-level of synthesis based on the concepts of “model” and “scenario.”

BIBLIOGRAPHY

Աբովյան Խ. 1958, Երկերի լիակատար ժողովածու, h. 8, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 465 էջ:

Ջէքիեան Պօղոս Լեւոն 1997, Հայկական ուղին դեպի արդիականություն, Supernova, Venezia, 88 էջ:

Խուդինյան Գ. 1985, Րաֆֆու ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության ուսումնասիրության պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 3 (57), էջ 33–43:

Հովհաննիսյան Է. 2007, Գաբրիել Այվազովսկին որպես ազգային-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչ, Էջմիածին, ԿԳ, համար Ե, էջ 82–86:

«Մասյաց Աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի», 1860, Թեոդոսիա, թիվ 7, էջ 107:

Միրումյան Ռ.Ա. 2018, «Ազգ-կրոն» հարաբերակցութունը Գաբրիել Այվազովսկու պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի մեջ, Вестник российко-армянского университета (29). No 2, էջ 38–50:

Նալբանդյան Մ. 1954, Երկու տող, Երեւան, Հայպետհրատ, 52 էջ:

Ոսկանյան Ա. 2021, Հայոց համազգային շարժումը որպես հայկական լուսավորության քաղաքական փուլ, Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը եւ ազատական բարեփոխումները, Մաս 2, Երեւան, «Անտառես», 268 էջ:

Պարսամյան Վ.Ա., Հարությունյան Շ.Ռ. 1979, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 752 էջ:

Белл Д. 2004, Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва, Academia, 790 с.

Вернек Содре Б.Н. 1976, Бразилия: анализ «Модели развития». Москва, Прогресс, 256 с.

Гадамер Х.-Г. 1988, Истина и метод: основы философской герменевтики, Москва, Прогресс, 704 с.

Геворкян Г.А. 1992, Национальная культура с точки зрения философии истории. Ереван, изд-во АН Армении, 111 с.

Гердер И.Г. 1977, Идеи к философии истории человечества. Москва, Мысль, 703 с.

Гешенкорн А. 2015, Экономическая отсталость в исторической перспективе. Москва, Дело, 536 с.

Мирумян Р.А. 2017, Духовное возрождение нации как фактор сохранения армянской национальной идентичности в политической доктрине Мхитара Себастаци. – Вестник Российско-Армянского университета. Гуманитарные и общественные науки. Изд-во РАУ, 1/.

Руткевич А.М. 2001, Теория институтов А. Гелена.- Социологическое обозрние, т. 1, № 2, с. 3–25.

Скурла Г. 1989, Братья Гримм: очерк жизни и творчества, Москва, Радуга, 304 с.

Тавадян М.Н. 1984, Территориальное разделение общественного труда (на примере промышленности Армянской ССР). – Диссертация на соискание звания кандидата экономических наук, 170 с.

Хантингтон С. 2003, Столкновение цивилизаций, Москва, АСТ, 603 с.

Хенкин С. 1993, «Три консенсуса» на пути к демократии. Полис, No 3.

Шепелев М.А. Неоконсерватизм: реконструкция идеологической доктрины реформистского консерватизма / М. А. Шепелев // Политика, экономика и инновации. 2015. https://cyberleninka.ru/article/n/neokonservatizm-rekonstruktsiya-ideologicheskoydoktriny-re formists kogo-konservatizma: дата доступа: 20.09.2019.

Шнирельман В.А. 2003, Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва, ИКЦ «Академкнига», 591 с.

Штомпка П. 1996, Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. Москва, Аспект Пресс, 416 с.

Huntington S.P. 1968, Political Order in Changing Societies. – New Haven, 488 p.

Hegel's Dialectics 2020, Stanford Encyclopedia of Philosophy,

Hinde, John 1998, "Sonderweg" pages 934–935 from Modern Germany An Encyclopedia of History, People and Culture 1871–1990 edited by Dieter Buse and Juergen Doerr Volume 2, New York: Garland Publishing.

Levy, M. Social Patterns and Problems of Modernization. (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1967), pp. 189–207:

Reyes Giovanni E. Four Main Theories of Development: Modernization, Dependency, World System and Globalization. - Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas | 04 (2001.2)

Rustow D. 1967, A World of Nations: Problems of Political Modernization. - The Brookings Institution, 306 p.

Shilliam Robbie. Modernity and Modernization. - Oxford research encyclopedias, 01 March 2010.

World Values Survey, wave 7, 2017-2020 // https://www.eurasian-research.org/publica tion/what-the-world-values-survey-results-say/

ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ արդիականացում, աշխարհիկացում, արեւմտականացում, ինդուստրալիզացիա, հետամնուտ զարգացում, քաղաքական մշակույթ, պահպանողականություն:

Քաղաքագիտական, սոցիոլոգիական եւ տնտեսագիտական հետազոտությունների մեջ արդիականացման խնդիրն անխուսափելիորեն հանգում է մի շարք տարրերի, որոնք, ըստ ձեւավորված ավանդույթի, բնութագրում են արդիականացման գործընթացը՝ աշխարհիկացում, արեւմտականացում, ինդուստրիալիզացիա: Սակայն XXI դարի զարգացումները ցույց են տալիս, որ միայն այդ տեսանկյունից արդիականացումը դիտարկելը հանգեցնում է միակողմանի մոտեցման, մասնավորապես այն պատճառով, որ բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում՝ Հայաստանը, այդ փուլերը հիմնականում անցել են, սակայն դարձյալ կանգնած են քաղաքական, սոցիալական եւ տնտեսական արդիականացման անհրաժեշտության առջեւ: Հայ հասարակական միտքը թե՛ այսօր եւ թե՛ նախորդ դարերի ընթացքում հաճախ դիմադրում էր վերը նկարագրված միակողմանի մոտեցմանը՝ ելնելով առաջին հերթին ազգային ինքնության պահպանության հրամայականից: Նման պահպանողական տեսությունները հայերի եւ այլ ազգերի իրականության մեջ պարտադիր չէ, որ ենթադրեն հետընթաց եւ «ծխական» քաղաքական մշակույթի հաստատում: Հակառակը՝ պահպանողականությունը կարող է դառնալ ազգային եւ պետական զարգացման խթան:

ЭЛЕМЕНТЫ ТЕОРИИ МОДЕРНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

АБРАМЯН А.

Резюме

Ключевые слова: модернизация, секуляризация, вестернизация, индустриализация, догоняющее развитие, политическая культура, консерватизм.

Политологические, социологические и экономические исследования модернизации с неизбежностью сводятся к ее элементам, которые, согласно традиции, характеризуют процесс модернизации – секуляризация, вестернизация, индустриализация. Однако процессы, происходящие в 21-ом веке, показывают, что рассмотрение модернизации только с этой точки зрения приводит к одностороннему подходу. Причина, в част-

ности, в том, что многие страны, в том числе Армения, в основном прошли эти этапы и тем не менее стоят перед необходимостью политической, социальной и экономической модернизации. Армянская общественная мысль как сегодня, так и на протяжении прошлых веков, часто сопротивлялась вышеуказанному одностороннему подходу, исходя прежде всего из жизненной необходимости сохранения национальной идентичности. Подобные консервативные теории как в армянской действительности, так и у других народов необязательно предполагают «регресс» и установление «приходской» политической культуры. Напротив, консерватизм в определенных случаях является стимулом для государственного и национального развития.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ
PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN
PhD in History
YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor
Institute of History NAS RA, Researcher
naira.ginosyan@ysu.am

ARSHAK SAFRASTYAN ABOUT THE ARMENIAN QUESTION AND ARMENIA

In 1904 at the age of 17, Arshak Safrastayan joined the service in Bitlis as a translator in the British Consulate and from 1907 to 1911 was appointed to the post of Vice-Ambassador. He bypassed the provinces of Bitlis, Van, Diarbekir, and collected information about the unbearable conditions of Armenians and the Armenian pogroms and massacres.

In 1912 Arshak Safrastyan went to England to continue his education and entered the Faculty of Law at the University of London. Later he studied political economy and civilization at Cambridge and Munich universities (1912–1914).

In 1915–1916 Mr. Safrastyan published the magazine "Ararat" and, in cooperation with Arnold Toynbee and Lord Bryce, undertook the publication of such works devoted to the Armenian massacres as the "Blue Book" and "Armenians in the Ottoman Empire". In 1919–1920, Arshak Safrastyan participated in the Paris Peace Conference as a member of the Armenian National Delegation. In 1920, he participated in the first session of the League of Nations. In 1921, he became the General Secretary of the National Delegation and went to the United States with Gabriel Noratunkyan. Later, with the approval of the National Delegation, he traveled to the Caucasus and Armenia on behalf of the London Mayor's Foundation.

In the years 1928–1937, Arshak Safrastyan edited and published the magazine “Masis” in English, which elucidated the achievements of Soviet Armenia, the history of the Chaldean language, cultural issues and the Armenian question.

Safrastyan also studied the ancient history of Armenians. Many times, he presented reports at the international congress of orientalists. One of his reports – “Khurin Land in Armenian Language and Literature”, presented at the International Congress of Orientalists in Paris in August 1948, was published in a separate pamphlet.

Having a perfect command of seven languages, Safrastyan was a member of the Royal Asiatic Society of London, the Institute of Archaeology, the German Oriental Society in Berlin, the Armenian Historical Society in London, and the Armenian Community Council.

In 1939–1945, during the Second World War, he served in the Ministry of Foreign Affairs of England: at that time, he wrote articles about the composition of the Armenian and Kurdish states, where he criticized the insidious British policy in Asia Minor.

It is important to mention that in 1948 Arshak Safrastian also published the book “Kurds and Kurdistan” in London, and in 1957 started the publication of his monumental work “History of Armenia” in two volumes.

Arshak Safrastyan, the future representative of the “English Mission”, official correspondent of the newspaper “Voice of the People” published in Constantinople, the representative of the Armenian Red Cross in London, went to Armenia more than once; he dealt with the Armenian issue; collected documents on the ancient history of Armenians and based on the obtained facts, he wrote the articles “Armenia”, “Kurdistan”, “Asia Minor”.

Since the 70[s] of the 19th century, the issue of carrying out reforms in Western Armenia under the rule of Ottoman Turkey became a subject of international diplomacy. The Armenian Issue, being an integral part of the Eastern problem, was regularly manipulated in the frame of the Near Eastern policy of the great powers[1].

The Armenian Issue became a matter of international diplomatic discussions in the international agreements adopted at the San Stefano Conference and the

---

[1] **Ղամբարյան** 2006, 3:

Berlin Congress after the Russo-Turkish war of 1877–1878. It was put forward in order to improve the situation of Western Armenians, to guarantee their security and to ensure a certain political and legal status[2].

Until 1918, the subject of the Armenian Issue was the liberation of Western Armenia, which bore the country name "Armenia" in international diplomatic documents. The geographical borders of Armenia (Western Armenia) were specified in the documents submitted by the Armenian Delegation to the Congress of Berlin in 1878, and especially the reform program adopted on May 11, 1895, by the representatives of the European powers – Russia, Great Britain and France. The May Reform Program marked the specific borders of Armenia (Western Armenia) within the six vilayets of the Ottoman Empire. However, on the eve of Word War I, when the task of partitioning the Ottoman Empire began to be on the agenda of the great powers, their diplomatic struggle ended up with the signing of a Russian-Turkish agreement on Armenian reforms as of January 26, 1914, in Constantinople, by the Grand Vizier Said Halim Pasha and the Russian Chargé d'Affaires Kostandin Gulkevich. According to that agreement, Armenia (Western Armenia) was divided into two regions: a) Sebastia, Trabzon, Erzurum vilayets and b) Bitlis, Van, Kharberd, Diarbekir vilayets. Thereby, Trabzon was added to the six vilayets of Western Armenia. Armenia's independence on May 28th, 1918, and the defeat of the Ottoman Empire in World War I brought the vision of a United and Independent Armenia to the diplomatic agenda. At the initial stage of the Paris Peace Conference, it was discussed as a "Great Armenia" project, including Armenian Cilicia with access to the Black and Mediterranean seas. But the aggravation of the struggle between France and Great Britain led to the emergence of a project to create "Little Armenia" through joining with the Republic of Armenia most of the Van, Bitlis and Erzurum vilayets and part of the Trabzon vilayet to ensure access to the Black Sea. The peace treaty signed in Sevres on August 10, 1920, between the victorious States and the Ottoman Empire legally secured the rights of the Republic of Armenia over these territories.

The Treaty of Sevres was considered by Armenian socio-political thought exclusively in the context of Articles 88–93, which are directly related to Armenia. This was quite natural, as these articles restored the right of the Armenian people

[2] ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, թ. 3–4:

to their homeland, a part of Western Amenia. The mentioned articles of the Treaty of Sevres de jure recognized not only the Republic of Armenia including the Armenian provinces of Transcaucasia, but also the United Armenia with Eastern and Western Armenias united. The signatory states, including the Turkish state that was defeated in World War I, recognized the independence of the United Armenia and agreed to expand the borders of Armenia by annexing most of the territories of the provinces of Erzurum, Van and Bitlis, as well as part of the province of Trabzon, thus ensuring the exit of Armenia to the Black Sea.

Although the Treaty of Sevres was not ratified, some of its provisions were partially implemented by the signatory states. The Treaty of Sevres was not replaced by the Treaty of Lausanne since both the parties to these two documents and their subject matter are not identical.

Below we present Arshak Safrastyan's reflections on the status of Armenians living in Western Armenia, deprivations, massacres, the Armenian question. Of special interest is also his understanding of the situation in Eastern Armenia during those years, as well as the conditions Armenians lived in under the rule of Tsarist Russia.

*

* *

At the time when Abdul-Hamid came to the throne of Turkey in 1876, the condition of the Armenians was better than it had ever been under the Osmanlis; but with the close of the war of 1877–78 came the “Armenian Question.” By the treaty of San Stefano, Turkey engaged with Russia to carry out reforms “in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Kurds and Circassians”. By the treaty of Berlin, July 13, 1878, the engagement with the six signatory powers was substituted for the one with Russia. By the Cyprus convention (June 4, 1878) the sultan promised Great Britain to introduce necessary reforms “for the protection of the Christians and other subjects of the Porte” in the Turkish territories of Asia. The Berlin treaty encouraged the Armenians to look to the powers, and not to Russia for protection; and the convention, which did not mention the Armenians, was regarded as placing them under the special protection of Great Britain.

This impression was strengthened by the action of England at Berlin in insisting that Russia should evacuate the occupied territory before reforms were

introduced, and so removing the only security for their introduction. The presentation of identic and collective notes to the Porte by the powers, in 1880, produced no result, and in 1882 it was apparent that Turkey would only yield to compulsion. In 1881 a circular note from the British ministry to the five powers was evasively answered, and in 1883 Prince Bismarck intimated to the British government that Germany cared nothing about Armenian reforms, and that the matter had better be allowed to drop. Russia had changed her policy towards the Armenians, and the other powers were indifferent. The so-called "Concert of Europe" came to an end, but British ministries continued to call the attention of the sultan to his obligations under the treaty of Berlin. Russia began to interest herself in the Armenians when she acquired Georgia in 1801; but it was not until 1828–1829 that any appreciable number of them became her subjects. Russia found them necessary to the development of its new territories and gave them freedom within certain limits. They were permitted to develop their national life; many became wealthy, and many rose to high positions in the military and civil service of the state. After the war of 1877–78 the Russian consuls in Turkey encouraged the formation of patriotic committees in Armenia, and a project was formed to create a separate state, under the supremacy of Russia, which was to include Russian, Persian and Turkish Armenia.

The project was favoured by Loris-Melikov, who was all-powerful in Russia at that time, but in 1881 Alexander II was assassinated, and shortly afterwards a strongly anti-Armenian policy was adopted. The schools were closed, the use of the Armenian language was discouraged, and attempts were made to Russify the Armenians and bring them within the pale of the Russian Church. All hope of practical self-government under Russian protection now ceased, and the Armenians of Tiflis turned their attention to Turkish Armenia. They had seen the success of the Slav committees in treating disturbances in the Balkans and became the moving spirit in the attempts to produce similar troubles in Armenia. Russia made no real effort to check the action of her Armenian subjects, and after 1884 she steadily opposed any active interference by Great Britain in favour of the Turkish Armenians.

When Echmiadzin passed to Russia, in 1828, the Catholics began to claim spiritual jurisdiction over the whole Armenian Church, and Russia obtained the submission of the patriarch of Constantinople when she helped the sultan against Mehemet Ali. Subsequently Russia secured the submission of the independent

catholicus of Sis, and thus acquired a power of interference in Armenian affairs in all parts of the world.

During 1900 Russia showed renewed interest in Turkish Armenia by securing the right to construct all railways in it, as well as in Armenians by pressing the Porte to restore order and introduce reforms.

The Berlin treaty was a disappointment to the Gregorian Armenians, who had hoped that Armenia and Cilicia would be formed into an autonomous province administered by Christians. But the formation of such a province was impossible.

The Gregorians were scattered over the empire, and, except in a few small districts, were nowhere in a majority. Nor were they bound together by any community of thought or sentiment.

The Turkish-speaking Armenians of the south could scarcely converse with the Armenian-speaking people of the north; and the ignorant mountaineers of the east had nothing in common, except religion, with the highly educated townsmen of Constantinople and Smyrna. After the change in the Russian policy and the failure of the powers to secure reforms, the advanced party amongst the Armenians, some of whom had been educated in Europe and were deeply affected by the free thought and Nihilistic tendencies of the day, determined to secure their object by the production of disturbances. Societies were formed at Tiflis and in several European capitals for the circulation of pamphlets and newspapers, and secret societies, such as the Huntchagist, were instituted for more revolutionary methods. The revolutionary movement was joined by some of the younger men, who formed local committees on the Nihilist plan, but it was strongly opposed by the Armenian clergy and the American missionaries, who saw the impossibility of success; and its irreligious tendency and the self-seeking ambition of its leaders made it unacceptable for the masses. The object of the Huntchagists was to compromise the missionaries, and in this they succeeded. The Americans were accused of issuing placards; two Armenian professors were imprisoned; and the girls' school was burned down. Outbreaks, easily suppressed, followed at Kaisarich and other places.

One of the revolutionary dreams was to make the ancient Daron the center of a new Armenia. But the movement met with no encouragement, either amongst the prosperous peasants on the rich plain of Mush or in the mountain villages of Sasun. In the summer of 1893, an emissary was captured near Mush, and the governor, hoping to secure others, ordered the Kurdish Irregular Horse to raid

the mountain district. The Armenians drove off the Kurds. The vali now called up regular troops from Erzingan; and the sultan issued a ferman[3] calling upon all loyal subjects to aid in suppressing the revolt. A massacre of a most brutal character, in which Turkish soldiers took part, followed; and aroused deep indignation in Europe.

The Armenians and Kurds have lived together from the earliest times. The adoption of Islam by the latter, and by many Armenians, divided the people sharply into Christian and Moslem, and placed the Christian in a position of inferiority. But the relations between the two sects were not unfriendly previously to the Russian campaigns in Persia and Turkey. After 1839 the relations became less friendly; and later, when the Armenians attracted the sympathies of the European powers after the war of 1877–78, they became bitterly hostile.

In November 1894 a Turkish commission of inquiry was sent to Armenia, and was accompanied by the consular delegates of Great Britain, France and Russia. To justify the action of the authorities they elicited the fact that there had been no attempt at revolt. Throughout 1894 the state of the country bordered upon anarchy, and during the winter of 1894–1895 the British government, pressed for administrative reforms in the vilayets of Erzerum, Van, Bitlis, Sivas, Memuret-el-Aziz (Kharput) and Diarbekir. The Porte made counter-proposals, and the officials concerned in the Sasun massacres were decorated and rewarded. On the May 11, 1895, the three powers presented to the sultan a complicated scheme of reforms which was more calculated to increase than to diminish the difficulties connected with the government of Armenia; but it was the only one to which Russia would agree. The sultan delayed his answer. Great Britain was in favour of coercion, but Russia, when sounded, replied that she "would certainly not join in any coercive measures" and she was supported by France.

At this moment, on June 21, 1895, Lord Rosebery's cabinet resigned, and when Lord Salisbury's government resumed the negotiations in August, the sultan appealed to France and Russia against England. During the negotiations the secret societies had not been inactive. Disturbances occurred at Tarsus; Armenians who did not espouse the "national" cause were murdered; the life of the patriarch was threatened; and a report was circulated that the British

[3] Ferman (tur.) - Edict

ambassador wished some Armenians killed to give him an excuse for bringing the fleet to Constantinople.

On October 1, 1895, a number of Armenians, some armed, went in a procession with a petition to the Porte and were ordered by the police to disperse. Shots were fired, and a riot occurred in which many Armenian and some Moslem lives were lost. The British ambassador now pressed the scheme of reforms upon the sultan, who accepted it on October 17. Meanwhile there had been a massacre at Trebizond (October 8), in which armed men from Constantinople took part.

The sultan refused to publish the scheme of reforms, and massacre followed massacre in Armenia in quick succession until January 1, 1906. Nothing was done. Russia refused to agree to any measure of coercion, and declared on December 19 that she would take no action except such as was needed for the protection of foreigners. Great Britain was not prepared to act alone. In the summer of 1906 (June 14–22) there were massacres at Van, Egin, and Niksar; and on August 26 the Imperial Ottoman Bank at Constantinople was seized by revolutionists as a demonstration against the Christian powers who had left the Armenians to their fate. The project was known to the Porte, and the rabble, previously armed and instructed, were at once turned loose in the streets. Two days' massacre followed, during which from 6000 to 7000 Gregorian Armenians perished. The massacres were apparently organized and carried out in accordance with a well-considered plan. They occurred, except in six places, in the vilayets to which the scheme of reforms was to apply. At Trebizond they took place just before the sultan accepted that scheme. The massacres were confined to Gregorian and Protestant Armenians. The Roman Catholics were protected by France, the Greek Christians by Russia. The massacre of Syrians, Jacobites and Chaldees at Urfa and elsewhere formed no part of the original plan. Orders were given to protect foreigners, and in some cases, guards were placed near their houses. The damage to the American buildings at Kharput was due to direct disobedience of orders. The attacks on the bazars were made without warning, during business hours, when the men were in their shops and the women in their houses.

Explicit promises were given, in some instances, that there would be no danger to those who opened their shops, but they were deliberately broken. Nearly all those who, due to their wealth, education, and influence, could have had a share in the government under the scheme of reforms, were killed and

their families ruined by the destruction of their property. Wherever any attempt at defense was made the slaughter was greater. The only successful resistance was at Zeitun, where the people received honorable terms after three months' fighting. In some towns the troops and police took an active part in the massacres. At Kharput artillery was used. In some the slaughter commenced and ended by bugle-call, and in a few instances the Armenians were disarmed beforehand. A large majority of the Moslems disapproved of the massacres, and many Armenians were saved by Moslem friends. But the lower orders were excited by the reports that the Armenians, supported by the European powers, were plotting the overthrow of the sultan; and their cupidity was aroused by the prospect of wiping out their heavy debts to Armenian pedlars and merchants. No one was punished for the massacres, and many of those implicated in them were rewarded.

In some districts, especially in the Kharput vilayet, the cry of "Islam or death" was raised. Gregorian priests and Protestant pastors were tortured, but they preferred death to apostasy. Men and women were killed in prison and in churches in cold blood. Churches, monasteries, schools, and houses were plundered and destroyed. In some places there was evidence of the previous activity of secret societies. In others none. The number of those who perished, excluding Constantinople, was 20,000 to 25,000. Many were forced to embrace Islam, and many had to face poverty. The destruction of property was enormous, the hardest-working and best tax-paying element in the country was destroyed, or impoverished, and where the breadwinners were killed, the women and children were left destitute. Efforts by Great Britain and the United States to alleviate the distress were opposed by the authorities but met with some success. After the massacres the number of students in the American schools and colleges increased, and many Gregorian Armenians became Roman Catholics in order to obtain the protection of France.

The Armenian revolutionary societies continued their propaganda down to the granting of the Turkish constitution in 1908; and meanwhile further massacres occurred here and there, notably at Mush (1904) and Van (1908).

In the following source, Arshak Safrastyan briefly compares the situation of Armenians during the Ottoman Empire, Tsarism, and the Soviet Union.

The Soviet Socialist Republic of Armenia. – The Soviet Socialist Republic of Armenia is a component part of the Federation of the S.S. Republics of Transcaucasia, itself a unit of the Russian Soviet Union (U.S.S.R.). The area of the

republic is about 27,000 sq. km., and its population, 1,000,000, 86% of which is Armenian. It consists of the provinces of Erivan and Alexandropol, and lies between the Araxes and the Kura rivers. There are about 600,000 Armenians in Georgia and Azerbaijan, and another 500,000 in Northern Caucasus and in other parts of the Union of Russian Soviet Republics.

Under Turkish Rule. – In 1911 the Young Turk administration had produced noticeable improvement in the conditions of Armenian life in the Ottoman Empire. Although there were occasional disorders and acts of injustice, the general security prevailing in the vilayets bestowed economic and social benefits on the people. Freedom of movement and travel gave great impetus to agriculture, cattle-breeding and commerce. Tens of thousands of Armenian exiles had returned home and recovered their lands and properties. Military service by Armenian youth in the Ottoman Army and the presence of Armenian Deputies in the Chamber gave the nation a new status in the empire.

Armenians under Tsarist Rule. –As a counterpoise to the restoration of their lands to the Armenian peasants in Turkey, the Russian Imperial Duma voted a credit to enable Armenian and Tatar peasants in Transcaucasia to repurchase their lands and become independent proprietors. The comparatively impartial administration of Count Vorontsov Dashkov, the Viceroy of the Caucasus from 1905 to 1915, had given opportunities for national and economic development.

Yet at this period even the Armenian leaders of Transcaucasia looked across the frontiers to progressive Turkey as the rallying ground for the Armenian race.

"Reform Programme" of 1913. – After the overthrow of the balance of power in the Balkans by the Balkan Wars of 1912–1913, Russia, supported by Great Britain and France and reluctantly followed by the Central Powers and Italy, took the initiative in drawing up a scheme of "reforms" for the Armenian vilayets, Trebizond being added to the other six vilayets defined as Armenian in the Treaty of Berlin, 1878. No Armenian then asked for reforms. Fearing, however, that the European negotiations might compromise his people, the Catholicos of Ejmiadzin persuaded Boghos Nubar Pasha to visit Petrograd in May 1913 as his delegate.

The diplomatic representatives of six European Powers met on the Bosphorus in the summer of 1913 to discuss the Russian draft. A scheme emerged in the autumn, according to which the seven vilayets of Erzerum, Van, Bitlis, Diarbekir, Trebizond, Kharput and Sivas were to be divided into two sectors over each of which a European inspector was to supervise the carrying out of the reforms.

Between the watersheds of the Euphrates and the Kura, about 3,000,000 Armenians constituted a strong and healthy nationality.

Armenians in the World War. – When the Turks mobilized in Aug. 1914, Armenian recruits responded to the call. The Armenian ecclesiastical authorities and the party leaders assured the Turks of their loyalty, but could not vouch for their compatriots in Transcaucasia. The declaration of war between the Allied Powers and Turkey (Nov. 1914) immediately turned the thickly populated Armenian-Kurdish frontier districts into a battlefield. The harshness of Turkish requisitions and ill-treatment of Armenian troops in the Turkish Army increased the number of deserters and caused racial friction. Among the Russian forces operating on the Caucasian front were various volunteer units, as well as some Armenian regiments consisting mostly of Armenians from Russia but including Armenian political refugees from Turkey encouraged by the repeated declarations of Allied war aims.

The successful defense of the Armenians in Van strengthened Turkish suspicions. Armenian peasants in the war area were forcibly driven from their homes in April 1915 and many of them were murdered. Simultaneously with one of the worst defeats of Tsarist Russia in Galicia and the utter failure of the British naval attack on the Dardanelles, the three Entente Powers issued in the third week of May a joint threat to the Turkish Govt. to the effect that they would hold them individually and severally responsible for any further Armenian "atrocities". The Turks translated this official threat into the language they were accustomed to understand by past experiences and drew their own conclusion therefrom.

The Committee of Union and Progress, which had been wavering in April and May in their Armenian program, resolved at the end of May on the murder, deportation, and spoliation of the entire Armenian people in Turkey (see J. Lepsius, Deutschland und Armenien, 1919, page 19).

Telegraphic instructions were issued by the Turkish Govt. to provincial authorities to "evacuate" all Armenians from the military zones, where they represented "danger" to Turkish defense and deport them to the deserts of Mesopotamia and Syria. This scheme was carried out in June–July 1915, with unparalleled barbarity; men, women and children were murdered indiscriminately, and the remainder driven to the desert to fend for themselves. This "evacuation" of the Armenians produced a fundamental change in the attitude of Entente Powers toward the Armenian question. The Grand Duke

Nicholas, who had replaced the former Viceroy, occupied Erzerum, Trebizond and the upper valleys of Euphrates and Tigris. This achievement enabled the Grand Duke to proclaim in the summer of 1916 "the liberation of Armenia from the Turkish yoke." He tried, however, to bar the native surviving Armenians from returning to settle in the occupied region, because Tsarist Russia had planned to plant Cossack settlements in the Araxes and Euphrates valleys on Armenian Kurdish fertile lands.

This "Euphrates Cossack" idea had its repercussion in Great Britain. In spite of the secret treaties concluded by the Allied Powers for the partition of Turkey, the British Prime Minister declared in his Guildhall speech in 1916 "that H. M. Govt. was resolved to secure the liberation of this ancient (Armenian) people".

Soviet Russia and Armenia. – The Russian Revolution of 1917 eventually resulted in the secession of Transcaucasia from Russia after the dispersal of the Russian armies. On his accession to power, Lenin proclaimed the unity of Armenian lands and sent Shahumian to organize it. By the Brest-Litovsk Treaty of March 1918, however, Soviet Russia was compelled to cede the Batum, Kars and Ardahan districts to Turkey. The Federated Republic of Georgians, Armenians, and Tatars, which was formed in consequence of the Bolshevik Revolution, attempted to resist the Turkish advance. But misunderstanding broke out among the three peoples; and the Turks occupied the three ceded districts.

After the Armistice the victorious Allied Powers again promised to reconstitute Armenian nationality. Some efforts were made to concentrate the surviving Armenians in Turkey in Cilicia, then occupied by British troops, presumably with the idea of making that area the home of the Ottoman Armenians, whereas in Transcaucasia the British military authorities in occupation were indifferent to Armenian legitimate rights. A small war between Georgia and Armenia was stopped by them.

Armenian Delegates at the Paris Conferences. – At the Peace Conference in Paris the Armenian Delegation was induced to demand a "great Armenia" extending from sea to sea. President Wilson was being urged to accept a mandate for this "great Armenia." Consequently, the two Armenian delegates, Boghos Nubar Pasha and Mr. Aharonian, presented a memorandum to the Supreme Council in Feb. 1919. The demand was conditional on the acceptance of a mandate by the United States, which the American Senate did not want. While the negotiations for peace with Turkey were dragging on, the Armenian delegates

concluded an Agreement with Sherif Pasha, the Kurdish delegate to the Peace Conference, in Oct. 1919. In the Conference held in London in March 1920, the Armenian delegates again pleaded their case. In April at the San Remo Conference the Supreme Council offered the mandate for Armenia to the League of Nations. The arrangements made with regard to oil at San Remo, however, hastened the reappearance of Russia at Baku.

This approach of Soviet Russia had its immediate effect in Armenia and Georgia, both of which negotiated peace treaties with her in May. The Armenian delegates in Moscow were offered assistance if the Armenian Govt. allowed the transport of Russian troops over the railway line of Alexandropol-Kars-Erzerum to go to the rescue of the Turks, who, hard pressed by the Greeks in the west, were willing to make any concession. The Armenian Govt., after consultation with the British representatives, rejected the Russian offer. In the summer of 1920, the Turkish Nationalist Govt. at Angora repeatedly invited Erivan to negotiate a separate peace, but the delegate of the Armenian Republic signed the Treaty of Sevres on Aug. 10, which provided a *de jure* recognition of the independent Armenian state.

Two months after the signature of the Treaty of Sѐvres the Turks attacked Armenia. Abandoned by the Allied Powers and badly equipped, the Armenian Army put up little resistance to the Turks, who by the end of Nov. had occupied Kars and Alexandropol. After the Armenian Govt. had signed a treaty of peace, the troops of Soviet Russia led by Armenian Bolsheviks rushed to Erivan, and by an open telegram invited the Turks instantly to stop the operation.

S.S. Republic of Armenia. – A Soviet Armenian Govt. was established in Erivan in Dec. 1920 amid circumstances of famine and disruptions. Since that time the Armenian Communist party, has been governing the country. With the financial support of Soviet Russia and the Federated republics of Georgia and Azerbaijan, the Armenian Soviet Govt. established peace and a measure of prosperity. Barren land and marshes were reclaimed by a scientific system of irrigation, and considerable encouragement was given to cotton and tobacco growing. Copper mines at Allahverdi and Ghatar were in process of exploitation, and schemes of generating electric power were in progress.

Armenians Abroad. – The position of Armenians of Turkey stands to-day as follows: there are about 100,000 Armenians in Constantinople. When the French evacuated Cilicia in 1921, about 80000 Armenians migrated from that district to

Syria under deplorable circumstances. There they still remain, insecure and helpless. The Greek rout at Smyrna in 1922 drove about 100,000 Armenians to Greece and the Balkans. There are large or small communities of Armenians in the United States of America, Persia, France, Egypt and smaller groups in various European and Asiatic countries.

Nansen Settlement Scheme. – After five years of discussion, the League of Nations at last sent a commission in 1925 to Armenia headed by Dr. Nansen to report upon the possibilities of settling refugees within the frontier of the republic. Dr. Nansen recommended a loan of 900.000 pounds to the Armenian Govt. for this purpose, and the Council of the League has set up a commission to arrange the loan.

(A.S.)

NAA, f. 412, l. 1, work 676, p. 5–11.

BIBLIOGRAPHY

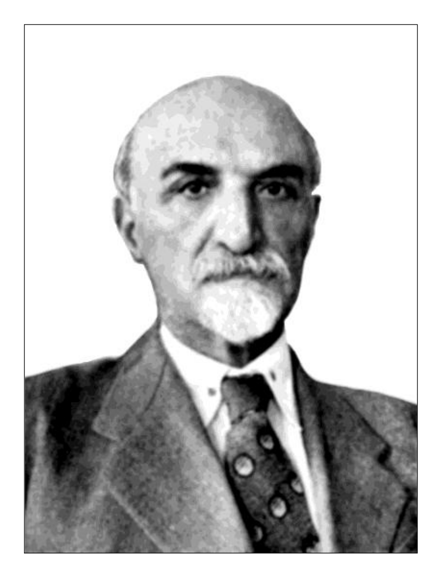
Ղամբարյան Ա. 2006, Հայկական հարցը 1912–1914 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ին-տ. հրատ., 232 էջ:

Safrastyan A., NAA, f. 412, l. 1, p. 1–4.

Safrastyan A., NAA, f. 412, l. 1, work 676, p. 5–11.

СТЕПАН ГАРИБДЖАНЯН
Кандидат исторических наук
Институт истории НАН РА

АРСЕН ТЕРТЕРЯН
(к 140-летию со дня рождения)

Крупный ученый-филолог, литературовед и педагог, один из основоположников высшего образования в Армении, доктор филологических наук, профессор, действительный член-академик учредительного состава Академии наук Армянской ССР, заслуженный деятель науки Арсен Арутюнович Тертерян родился 22 декабря 1882 г. (3 января 1883 г.) в селе Шушкенд (Шош) Нагорного Карабаха. Учился сначала в местной приходской и шушинской епархиальной школе, затем – в Эчмиадзинской семинарии Геворкян. По окончании учебу продолжил в Петербургском психоневрологическом институте, но не смог его окончить в силу материальных трудностей. Преподавал в приходских школах Шуши и Еревана. С декабря 1920г. работал в Ереванском государственном университете преподавателем истории армянской литературы и заведующим кафедрой армянской литературы. Преподавал также в Армянском педагогическом институте им. Х. Абовяна.

Основные научные труды А. Тертеряна посвящены закономерностям развития армянской литературы и эстетики, литературно-критической мысли XIX – начала XX вв., вопросам истории русской литературы и критики, литературных связей. Внес весомый вклад в развитие терминологии армянского литературоведения. Его перу принадлежат: «Шир-

ванзаде-романист армянской семьи и интеллигенции», «Нар-Дос», «Мурацан», «Творчество Ерванда Отяна», Исторический роман Раффи «Самвел», «Хачатур Абовян», «Эстетические воззрения Пароняна», «Брюсов и армянская культура», «Патриотическая поэзия Туманяна», «Армянские классики», «Ширванзаде-сатирик», «Ширванзаде-драматург», «Энциклопедия типов Ширванзаде», «В. Г. Белинский», «Перч Прошян» и др.

Арсен Тертерян умер 6 октября 1953 г.

Ниже впервые публикуется автобиография А. Тертеряна, хранящаяся в Национальном архиве Армении.

Автобиография Арсена Тертеряна

Июнь 1949 г.
Ереван

Родился 22 декабря 1882 года в селе Шушкенд Нагорного Карабаха. Начальное образование получил я в сельской школе. Для получения же среднего образования переехал в гор. Шуша, где и окончил местную Армянскую семинарию в 1902 г. Высшее образование получил в Эчмиадзинской академии, с окончанием в 1905 году специального курса в лицеях последней.

По окончании курса учения я посвятил себя педагогической и литературной деятельности. В 1905–1920 гг. состоял преподавателем литературы и истории в средних школах. С 1920-же года до настоящего времени, без перерыва, читаю лекции по истории армянской литературы в Ереванском государственном университете, в котором и веду кафедру по тому же предмету. Помимо университета, в течение десяти лет работал также в Государственном педагогическом институте.

В 1939 году, по работе в течение восьми лет в университете, я удостоен звания профессора. В связи с двадцатилетием установления Советской власти в Армении удостоен звания заслуженного деятеля науки. В 1943 году предоставлена мне степень доктора филологических наук. Впоследствии же избран в действительные члены Академии наук

Армянской ССР. С первых же дней Ноябрьской революции в Армении участвую в деле социалистического строительства страны, сотрудничая в прессе, и в перестройке школы, равно как в интерпретации и издании армянских классиков.

Имею ряд переводов на армянский язык из трудов В. И. Ленина. Участвовал в составлении учебника «Трудовой школы». Состоял членом переквалификационной комиссии и экспертом во Всесоюзном соревновании молодых научных работников. Участвовал и в заочном обучении, составив учебник по истории армянской литературы для Заочного педагогического института. Принимал активное участие по редактированию армянских классиков, причем труды из этих классиков снабдил обширными введениями.

Научная моя деятельность начинается одновременно с педагогической. На обоих поприщах я работаю ровно сорок лет (с 1905 года).

Первый мой труд - «Культура армянского народа», вышел в 1905 году в еженедельнике «Тараз». С тех пор и до сегодняшнего дня я выпустил, как отдельными изданиями, так и в периодической печати более ста наименований научных трудов, посвященных преимущественно истории армянской литературы и, в частности, вопросам теории литературы. Существенная особенность указанных трудов заключается в том, что в них впервые в армянской критике выдвинут ряд армянских демократических авторов, преследовавшихся до того со стороны армянской буржуазной публицистики и критики.

Труды мои, как педагогические, так и литературоведческие, не раз получили положительную оценку советской общественности. Не раз я бывал награждаем, в частности, за подготовку новых научных кадров. Это положительное отношение нашло свое выражение, особенно, в период нашей Отечественной войны, когда армянские советские учреждения часто предоставляли мне возможность выступать с научными трудами, острием своим направленными против фашизма. Не только в печатных, но и в устных докладах я несколько раз выступал против фашистской идеологии. В этой серии я должен особо указать на мой доклад

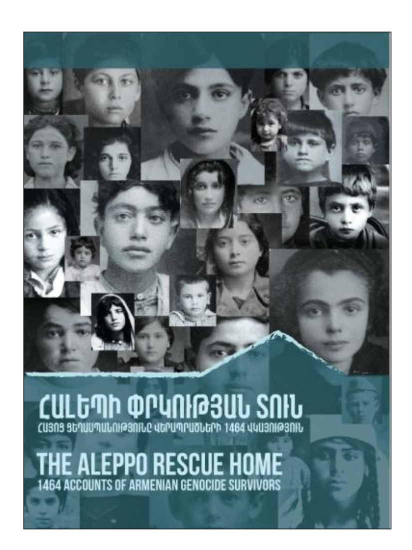
«Две тенденции в немецком языке», зачитанном мною на научной сессии университета.

За время Отечественной войны мною написан ряд научных трудов, в которых я выявляю героическое прошлое армянского народа и глубокие отголоски этого прошлого в наши дни, когда народ наш вместе с братскими народами Союза ведет бурную схватку с гитлеризмом.

А. Тертерян [подпись]

Национальный архив Армении, ф. 20, оп. 10, д. 696, л. 154–157. Подлинник. Машинопись.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS

THE ALEPPO RESCUE HOME: 1464 ACCOUNTS OF ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS. EDITED AND COMPILED BY EDITA GZOYAN.

(AGMI Publishing House. Yerevan, 2022, 832 p.)

Among the aftermaths of the Armenian Genocide were a great number of Armenian children and women kept in Muslim houses, harems or Turkish orphanages. According to some sources their number was up to 200.000. Their fate and ways of ending up in Muslim environment varied. But there was one common feature for all of them: the exclusion from the Armenian nation and in most cases the involuntary or forcible change of identity – from Armenian to Arabic, Turkish or Kurdish ones. And in the case of children those actions were subject to the second article of UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, paragraph E: Forcibly transferring children of the group to another group.

Self-evidently this great number of survived Armenians could not be disregarded in the process of the Armenian nation's revival. Already from 1916–1917 the orphan rescue work was initiated on those territories of Western Armenia that had come under the control of the Russian army. Subsequently this process covered almost all areas of the Ottoman Empire. If at the first stage – 1916–1917 – the process of collecting the Armenian orphans was carried out by individuals, then later it became more organized and systematized, including the Armenian and foreign charity organizations, the Armenian Church and, after World War I, the first truly international organization – the League of Nations. As a consequence, the process of rescuing and collecting Armenian children and

women from Muslim homes, harems and Turkish orphanages and returning them to the Armenian nation became a large-scale operation.

A big amount of literature – both academic and amateur – is available on the issue. But much of it has been written with a significant delay – up to several decades. Thus, it could be taken as a starting point to speak about the book *The Aleppo Rescue Home: 1464 Accounts of Armenian Genocide Survivors* published by the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation. It is a collection of the testimonies of direct victims of the Armenian Genocide who have been rescued through the activities of the Aleppo Rescue/Reception Home.

The volume is edited and compiled by Edita Gzoyan, the Deputy Scientific Director of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation. It comprises 1464 accounts of survivors of the Armenian Genocide, who have been accepted by Rescue Home between 1922 and 1930.

The main part of the volume – accounts of the survivors – is prefaced by a short history of the book (pp. 9–10 in Armenian and pp. 11–12 in English) and an introduction (pp. 13–21 in Armenian and pp. 22-28 in English). A brief overview of the history of this volume presents some details, which help to have a better understanding of the process of its creation. The book has passed a long way to becoming reality – from 2014 to 2022. Everything started in Geneva at the archives of the League of Nations. 1464 accounts, encompassed in this book, were put in 14 notebooks. Unfortunately, 2 more notebooks were missing from the archive otherwise the number of accounts would be approximately 1700. It should be especially mentioned that the accounts are not presented "as is". All testimonies have undergone through the following actions: making the handwritten text into typed one and verifying, correcting the spelling of the original accounts, identifying and clarifying the place names, transcribing the names and surnames of the survivors from English into Armenian and finally translating the account into Armenian. All this is sure to help the readers not "to get lost" or confused while reading the accounts.

This brief overview is followed by an introduction, which could be described as a standing-alone review article, that helps the reader to have a basic knowledge and general information about the context of the historical events mirrored in the accounts. It opens with the legal definition of the crime – the forcible child transfer of the group to another group – in this case from the Armenian community to a Muslim one. During the Armenian Genocide tens of thousands of

Armenian children and women were taken, stolen, bought and sold, ending up in harems, brothels, various Muslim households and orphanages. It is clearly shown that the genocidal policy of the Turkish government toward the Armenian population of the Ottoman Empire was gender and age-specific, and the accounts are another important proof of that. If going a step further it can be stated that the forcible child transfer, forced marriages and sexual violence and sexual misconduct were the structural components of that genocidal policy, which is briefly presented in two separate sections. In particular, at the beginning of World War I, the Turkish government established a network of orphanages with the aim of collecting Armenian children. And this process was legally secured by government decrees and orders. Armenian children were also distributed among the Muslim households, factories, workshops, etc. For the smooth process of assimilation they were deliberately sent to villages or towns with zero Armenian population and no foreigners. On the other hand a special policy was adopted by the Turkish government to prompt the Muslim population to adopt the Armenian children.

And in case of a girl or a young woman the very commonly utilized methods were forced marriages and different kinds of sexual violence and misconduct. Two documents are presented which prove the intentional nature of forced marriages orchestrated by the Turkish government. The first one is dated December 30, 1915 and the second one – April 30, 1916. The former reads: "…the children be placed in orphanages and Muslim villages in which there are no Armenians or foreigners, and that the young women and girls be married off to Muslims, so that they will be raised according to Islamic principles". And in the second document "…the giving in a marriage of young and widowed women" is clearly mentioned.

A special section is dedicated to the international response, in particular, the reflection of the issues of forcible child transfer and forced marriages in official documents. Among those Article 4 of Mudros armistice, Article 142 of the Treaty of Sèvres are mentioned. The logical development of the topic of international response is the next section – The League of Nations and Protection of Women and Children in the Middle East. It is the brief overview of the activities of the League of Nations in protection of Armenian children and women after the active phase of the Armenian Genocide. In the case of women it was done in the context of the issue of trafficking included in the humanitarian mission of the League of Nations. It is specially mentioned that the League of Nations classified women and

children in the same category and marked them as "requiring special treatment and extra protection". The League had been involved in the issue of deported women and children in the Near East based on the Article 23c of its Covenant, and the responsible body was the 2nd Committee of the League of Nations. As a result of its efforts, the Assembly of the League of Nations adopted a resolution (December 15, 1920) which ended up by the creation of the Commission of Enquiry for the Protection of Women and Children in the Near East (February 22, 1921). The main goal of that newly formed body was "informing the Council as to the present situation in Armenia, Asia Minor, Turkey and adjusting territories regarding deported women and children". The Commission consisted of three members – Dr. William Kennedy, Miss Emma Cushman and Madame Gaulis later replaced by the famous Danish missionary and social worker Karen Jeppe.

The last part of this brief historical overview is dedicated to the Aleppo Rescue/Reception Home which was established in 1918 by the American Committee for Relief in the Near East (American Near East Relief since 1919) and then administered by the League of Nations and the Nansen Commission for Refugees. Thousands of liberated Armenians found shelter in the Reception Home run by Karen Jeppe. It is there that the liberated Armenians were interviewed, and those interviews were registered in the aforementioned notebooks. They were conducted between 1922 and 1930. And now the 1464 accounts are available in English and Armenian for the researchers and all those interested in the issue.

The main part of the book – 1464 accounts – is a valuable source on the History of the Armenian Genocide, presented in the bottom up format. It is not the general history or large scale pictures, but rather the mosaic made by 1464 "pixels". It is not an impersonal narrative that can be found in textbooks and most academic volumes but rather the story of the Armenian Genocide told by the victims themselves, presented from their perspective. And this effect is getting even stronger when considering the fact that the vast majority of the survivors' accounts are accompanied by their photos. Those accounts can also be considered as one of the earliest examples of the oral history regarding the Armenian Genocide.

These usually short, laconic accounts form a big picture which tells not only about the fates and histories of escape and rescue of the survivors or about the efforts of the Rescue Home personnel in order to help them (finding the relatives, training them in crafts, etc.). An attentive reader can see a more general picture

of the process of the Armenian Genocide; find out the elements of the genocidal policy of the Ottoman Empire, including the clear trend of collecting Armenian children by Turks, Kurds, Arabs, etc.

Many details can appear while reading the accounts. For example, some survivors were convinced during their stay with Turks, Kurds or Arabs that all Armenians have been annihilated. And it was a kind of surprise for them to learn that there were still many Armenians alive and that they could join them and return to their people. There were also cases when liberated survivors did not want to stay and returned to the Muslim families where they had spent the previous years.

If one made an attempt to find a suitable motto for this highly valuable volume it could be the slightly paraphrased slogan from the iconic poster of the American Committee for Relief in the Near East (Near East Relief) made by W.B. King in 1917 – Lest they perish. In this case it would be "Lest they vanish", vanish in the abyss of oblivion. This collection of accounts can help many descendants of the Armenian Genocide survivors to collect some information about their ancestors, and this is not just a theoretical probability. In the process of creating the book one of the visitors of the Armenian Genocide Museum asked for any information about his ancestors. The only things he knew were their names and birthplace. And quite luckily the information about one of them could be found among the accounts in question.

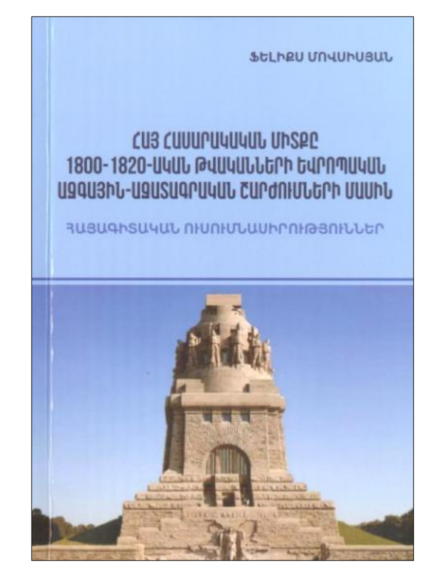
Summing up it should be mentioned that the reviewed volume is an important contribution to the corpus of already available literature on the history of the Armenian Genocide with a special focus on the personal histories of the Armenian Genocide survivors. The only serious remark that can be made about this book is that it should have been published much earlier.

ARAM MIRZOYAN

PhD in History

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation

mirzoyan.aram@gmail.com

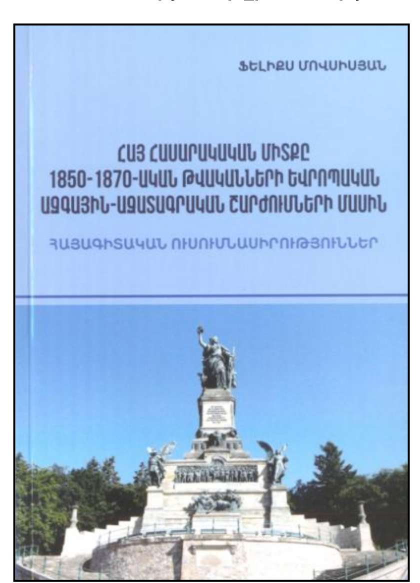
ՖԵԼԻՔՍ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 1800–1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (եռագրություն)

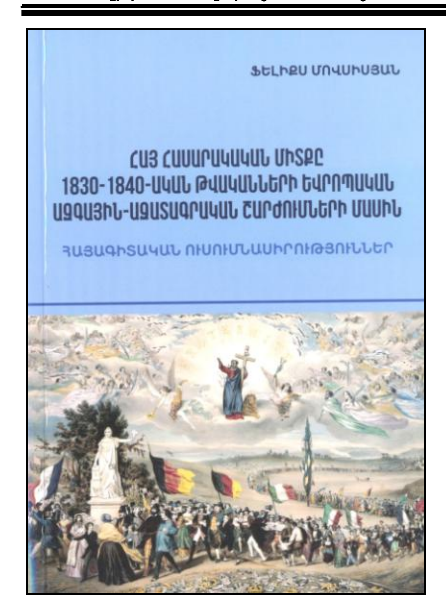
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Երևան, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., 2022)

XIX դարը Եվրոպայի պատմության համար հեղափոխությունների և վերափոխումների ժամանակաշրջան էր: Մարդու և քաղաքացու իրավունքները, ժողովրդավարությունը, ազատ շուկայական հարաբերությունները նոր հնարավորությունների սկիզբ դարձան: Որպես ժամակակի կարևոր իրադարձություն, եվրոպական ազգային և ազատագրական շարժումները լայն արձագանք գտան ժամանակի հայ պարբերական մամուլում: XIX դարում արևմտահայությունը նույն իրավազուրկ վիճակում էր, ինչ վիճակում գտնվում էին Բալկանյան և Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդները, որոնք համառ պայքարի էին լծվել՝ վերականգնել իրենց անկախությունը: Ժամանակի հայ պարբերականները ուշիուշով հետևում էին քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային վերածնության շարժումներին, ջանում հնարավորինս լուսաբանել եվրոպական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դրվագները:

XIX դ. եվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումների վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի համակողմանի ուսումնասիրության խնդիրը կարևոր է հայ ժողովրդի պատմության առավել խոր ուսումնասիրության կարոտ բազմապիսի

հարցեր լուսաբանելու տեսակետից: Կարևոր նշանակություն ունի այդ շարժումների ճիշտ ընկալումը, քանի որ ազատագրական պայքարին վերաբերող որևէ հարց պատմական ճշմարտության տեսանկյունից հանրությանը ներկայացնելը արդի պատմագրության խնդիրն է:

Այդ խնդիրը տարիների տքնաջան աշխատանքով և բարեխղճությամբ կատարում է պատմական գիտութուների դոկտոր, պրոֆ. Ֆելիքս Մովսիսյանը՝ մեզ ներկայացնելով ուսումնասիրությունների ծավալուն մի շարք, որտեղ նոր մոտեցմամբ է տրվել ժամանակի հայ պարբերական մամուլի գնահատականը եվրոպական ազգային ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանը ընդգրկում է յոթ տասնամյակ, որի շրջանակներում ներկայացված են տարբեր ժողովուրդների պայքարի պատմությունն ու արձագանքները, դրանց տրված տարբեր գնահատականները:

Այս պարագայում հեղինակի կարևոր խնդիրներից մեկը կառուցվածքային հստակ բաժանում կատարելն էր: Կարծում ենք, հեղինակը ճիշտ լուծում է տվել՝ ուսումնասիրությունը բաժանելով ժամանակագրական երեք մասերի՝ **1800–1820-ական թթ., այնուհետև 1830–1840-ական թթ. և 1850–1870-ական թթ.**:

Այսպիսի բաժանմամբ Ֆ. Մովսիսյանին հաջողվել է մի կողմից ընդհանրական դիտարկումների հիման վրա ներկայացնել ողջ հիմնահարցը, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունները, մյուս կողմից՝ կոնկրետ վերլուծությունների միջոցով վերհանել առկա մոտեցումները, նորովի և հիմնավորված ցույց տալ այս կամ այն պարբերականի դիրքորոշումները միևնույն հարցի շուրջ՝ միաժամանակ գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր մոտեցումներ: Ֆ. Մովսիսյանի եռագրության մեջ՝ առաջին անգամ մեզանում, առկա վիթխարի նյութը ներկայացվում է համակարգված ձևով:

Ուսումնասիրությունների շարքի ներածական մասում հիմնավորվում է աշխատանքի նպատակը. թեև XIX դ. եվրոպական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն իր վրա էր կենտրոնացրել հայ հասարակական մտքի, հասարակական հոսանքների ուշադրությունը, այնուամենայնիվ

դրանց վերաբերյալ հայ պարբերական մամուլի ու հասարակական մտքի գնահատականը հայ պատմագիտության մեջ ամբողջությամբ ուսումնասիրված չէ:

Ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում քննարկվող ժամանակաշրջանի գաղափարական այն բազմազանությունը, որ առկա էր XIX դ. հայ հասարակական մտքի մեջ, և որի արդյունքում միևնույն իրադարձությունների վերաբերյալ տարբեր, երբեմն հակասական, իրարամերժ մոտեցումներ էին ցուցաբերվում: Արևմտահայությունը, գտնվելով ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգի տակ, անկախություն և ազատություն ձեռք բերելու հույսերը կապում էր կամ եվրոպական Մեծ տերությունների կամ Ռուսաստանի հետ: Ժամանակի պարբերական մամուլը ջանում էր հնարավորինս շատ լուրեր ու տեղեկություններ տպագրել եվրոպական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հերոսական դրվագների մասին՝ հաճախ անուղղակիորեն իր ընթերցողների մեջ պայքարի ձգտում առաջացնելու նպատակով:

Արևմտահայությունը սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, կրթական ու մշակութային կյանքով մեծ ընդհանրություններ ուներ Բալկանյան և Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդների հետ: Հեղինակը նշում է, որ համահունչ էին նաև այս ժողովուրդների և հայության ազատագրական ծրագրերը, որոնք հետամտում էին ազատագրական պայքարում ստանալ Ռուսական կայսրության աջակցությունը:

XIX դ. սկզբի ազգային-ազատագրական պայքարն ուղղված էր նապոլեոնյան նվաճումների, ավստրիական և օսմանյան կայսրությունների տիրապետության դեմ: Այդ պայքարին և հայ հասարակական մտքի արձագանքներին է վերաբերում ուսումնասիրությունների առաջին մասը՝ **«Հայ հասարակական միտքը 1800–1820-ական թթ եվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին»**: Այստեղ հիմնականում շեշտը դրվում է Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների պարբերականների ուսումնասիրության վրա՝ իրավացիորեն նշելով, որ Մխիթարյանները իրատեսորեն են ներկայացրել XIX դարի սկզբում Եվրոպայում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը և անկախ պարբերականների թույլ տված առանձին վրիպումներից ու որոշ անճշտություններից, դրանց մոտեցումները արժեքավոր են հայ հասարակական մտքի դրսևորումների տեսակետից:

Բարձր գնահատելով Մխիթարյանների աշխատություններն ու տեղեկատվությունը XIX դ. առաջին կեսի եվրոպական ազգային ազատագրական պայքարի վերաբերյալ, Ֆ. Մովսիսյանը միաժամանակ նկատում է, որ նրանք

մանրամասն լուսաբանել են նապոլեոնյան նվաճումներն ու պատերազմները առանց նյութի բծախնդիր ընտրության, և թեև իրենց աշխատություններում ու պարբերականներում ձգտել են անկողմնակալ տեղեկություններ տալ եվրոպական ժողովուրդների պայքարի մասին, սակայն ոչ միշտ են հաջողել: Այսուհանդերձ, XIX դարի սկզբի ազգային-ազատագրական շարժումների վերաբերյալ հայ պատմագրության մեջ Մխիթարյան հետազոտողների աշխատություններն իրենց հաղորդած տեղեկատվությամբ եզակի են, կարող են անգամ սկզբնաղբյուրի դեր կատարել:

Խնդրո առարկա ուսումնասիրությունների շարքի առաջին գլուխը եզրափակվում է հայ հասարակական մտքի՝ դանուբյան և հույն ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ գնահատականներով: Եթե Մխիթարյան միաբանության պատմաբաններ Ա. Գալֆայանի և Ղ. Հովնանյանի կողմից Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ընթացքը ներկայացվում է զուտ իբրև տեղեկատվություն, ապա Գրիգոր արք. Զաքարյանը, Հովհաննես արք. Գառնակերյանը, Ներսես արք. Աշտարակեցին փորձում են ելք գտնելու հույսը կապել Ռուսաստանի հետ:

Ուսումնասիրության երկրորդ մասում, որ վերնագրված է **«Հայ հասարակական միտքը 1840–1850-ական թթ եվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին»,** անդրադարձ է կատարվում իռլանդական և բելգիական ազգային-ազատագրական պայքարների՝ քիչ ուսումնասիրված արձագանքներին:

Առհասարակ, 1840-ական թվականներին Բելգիայում, Նիդերլանդներում, Իսպանիայում և Պորտուգալիայում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները, այս ժամանակաշրջանի ազգային շարժումները Մխիթարյանները ներկայացնում են հանգամանորեն, բավական հավաստի, շեշտը դնելով ստացված լուրերի բազմազանության վրա՝ հավատարիմ մնալով, սակայն, Եվրոպայում առկա քաղաքական հավասարակշռության, գոյություն ունեցող միապետությունների պահպանման իրենց դիրքորոշմանը: Նրանք այդ պայքարը թեպետ անվանել են հեղափոխություն, սակայն ճիշտ են նկատել, որ այն նպատակ էր հետապնդում հասնել ազգային անկախության ու միասնության:

Ֆ. Մովսիսյանն անդրադառնում է նաև «Արշալույս Արարատյանի» հրապարակումներին՝ նշելով որ թերթը՝ հավատարիմ իր երկփեղկված դիրքորոշմանը, մի կողմից չէր դրվատում Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված ազատագրական պայքարն ու շարժումները, մյուս կողմից հասկանում էր, որ ոտքի

ելած եվրոպական ժողովուրդները պայքարում են իրենց ազատության համար: Հայ հասարակական միտքն անտարբեր չի մնացել լեհերի պայքարի նկատմամբ:

1830–1831 թթ. լեհական ապստամբության ժամանակ հայ պարբերականներ լույս չէին տեսնում և անմիջական արձագանքների չենք հանդիպում, սակայն հետագայում այդ պայքարին հետադարձ հայացք են գցել Մխիթարյանների ու արևմտահայ լիբերալ հոսանքը ներկայացնող պարբերականները: Ինչ վերաբերում է 1846–1848 թթ. լեհական պայքարին, ապա այն լուսաբանել են արևմտահայ ազգային պահպանողական հոսանքի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանների հրատարակությունները: Հեղինակի դիտարկմամբ, 1840-ական թվականներին արևմտահայ պարբերականները թեև ջանացել են անկողմնակալ լուսաբանել լեհերի պայքարի մասին ստացված լուրերն ու եվրոպական մամուլի հրապարակումները, բայց և այնպես չեն շեղվել իրենց գաղափարական ուղեգծից ու լեհերի ազատագրական շարժումն, ընդհանուր առմամբ չեն դրվատել:

Ուսումնասիրության երկրորդ մասը ոչ միայն վերաբերում է XIX դ. կեսերի եվրոպական ազգային ազատագրական շարժումների արձագանքներին, այլ բազմակողմանի քննություն է տվյալ ժամանակի Եվրոպայում տեղի ունեցող դեպքերի, հայ մտավորականության կողմից ազգային և եվրոպական արժեքների քարոզչության վերաբերյալ: Հայության երկու հատվածները երբեմն միևնույն հարցերը դիտարկում էին տարբեր հայեցակետից և այս առումով Ֆ. Մովսիսյանն այն միտքն է արտահայտում, որ արևմտահայ պահպանողականների համար 1840–1850-ական թթ. ազգային ինքնապահպանության խնդիրը դարձել էր սևեռուն գաղափար, ըստ որի, դիտարկում էին նաև այլ ժողովուրդների պայքարի հեռանկարները: Գալով արևելահայ մամուլին՝ այստեղ ավելի նկատելի էին դառնում ազգային լուսավորության նոր, ազատամիտ գաղափարները:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև եվրոպական շարժումների նկատմամբ հայ եկեղեցու դիրքորոշմանը՝ ցույց տալով, որ ցարական Ռուսաստանի կազմում հայոց եկեղեցին անվերապահորեն կողմնակից էր ցարիզմի՝ եվրոպական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու քաղաքականությանը: Հետաքրքրական է Ներսես Աշտարակեցու դիրքորոշումը: Մի կողմից նա Արարատյան աշխարհի ազատության և Մայր Աթոռի անկախության ջերմեռանդ փափագողն էր, մյուս կողմից շարունակում էր մնալ ռու-

սամետ դիրքերում, երբ խոսքը վերաբերում էր Ռուսաստանի դեմ ըմբոստացած լեհերի պայքարի ճնշմանը:

Առանձնակի ուսումնասիրության առարկա է եվրոպական ժողովուրդների պայքարի արձագանքը հայ գրականության մեջ, ինչին անդրադարձել է Ֆ. Մովսիսյանը՝ նշելով, որ XIX դ. հայ պարբերականներում տպագրված բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումներն ու եվրոպական մամուլից թարգմանությունները առ այսօր լուրջ ուսումնասիրության կարիք են զգում, մինչդեռ դրանց հեղինակները մեծ ներդրում ունեն հայ հասարակական մտքի ձևավորման և զարգացման գործում: Անդրադառնալով Հ. Պարոնյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Պատկանյանի, Մ. Թաղիադյանի, Ս. Պալասանյանի և այլոց մտավոր ժառանգությանը՝ հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ այդ հեղինակները ազատության և անկախության համար պայքարի ելած ճնշվող ժողովուրդների պաշտպաններ էին, մանավանդ որ եվրոպական շատ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն աղերս ուներ հատկապես արևմտահայության իղձերի հետ:

Հեղինակը առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացնում հայ հասարակական մտքի և նոր գրականության մտահոգությանը ոչ միայն հայության հետ ընդհանրություններ ունեցող և բախտակից ժողովուրդների, այլև հեռավոր Ամերիկայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների ճակատագրով, ցույց տալիս, թե ինչպես են նրանք հետևել ու ժամանակին անդրադարձել բազմաթիվ ժողովուրդների ազատագրական պոռթկումներին, դրվատել նրանց ըմբոստ ու ազատատենչ ընդվզումը, ցավ ու կարեկցանք արտահայտելով նրանց կրած պարտության համար:

Հանգամանորեն է ներկայացված ուսումնասիրության առավել ընդգրկուն երրորդ մասը՝ **«Հայ հասարակական միտքը 1850–1870-ական թթ. եվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին»**: 1850–1870-ական եվրոպական ազատագրական շարժումները նոր հնչեղություն ստացան, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ այդ ժամանակահատվածում հայ պարբերական մամուլի էջերում հանդես եկան հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Հոսանքների առկայությունը նպաստեց եվրոպական ազատագրական շարժումների նկատմամբ հայ հասարակական մտքի զարգացմանը: Աշխատանքի այս հատվածի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ XIX դ. 50–70-ական թթ. պարբերականների շրջանում կային այնպիսիք, որոնք ներկայացնելով եվրոպական ժողովուրդների ազգային-ազատագրա-

կան պայքարը, նպատակ ունեին ոգևորել հայ երիտասարդությանը, մինչդեռ որոշ պարբերականներ մշտապես չեզոք դիրք էին գրավել:

Ֆ. Մովսիսյանի ուսումնասիրությունները կատարվել են պատմական քննության և արժևորման սկզբունքներով, որի արդյունքում հեղինակը կարողացել է սթափ գնահատել եվրոպական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ խմբագիրների որդեգրած դիրքորոշումները: Նա ցույց է տվել, որ պայքարի նկատմամբ չկա միանշանակ դիրքորոշում և այն տարբեր կերպ է ընկալվել ու մեկնաբանվել ինչպես հայ պարբերական մամուլի, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական հոսանքների կողմից: Բնութագրվում են ազգային-պահպանողական հոսանքի պարբերականները, որոնց մեջ կային այնպիսիք, որոնք հավաստի ներկայացնելով իրադարձությունները, միաժամանակ ճիշտ եզրահանգումներ էին անում, օրինակ, իտալական ազատագրական պայքարի վերաբերյալ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Մասյաց աղավնի» պարբերականի դիրքորոշումը հայ պատմագրության մեջ ուսումնասիրված չէ, Ֆ. Մովսիսյանը առանձնակի անդրադառնում է այդ պարբերականին, ցույց տալով, որ դրա թղթակիցներն ու խմբագիրը՝ հայ ազգային-պահպանողական հոսանքի երևելի դեմքերից Գաբրիել Այվազովսկին, անտարբեր չէին իտալացիների պայքարի նկատմամբ: Նրանք այդ պայքարի պատճառը համարում էին ավստրիական իշխանությունների կողմից նրանց նկատմամբ մշտապես իրականացրած քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր ճնշումներն ու շահագործումը: Ֆ. Մովսիսյանն ընթերցողի ուշադրությանն է հրավիրում մինչ այժմ գրեթե չուսումնասիրված մի հանգամանք՝ «Մասյաց աղավնի» ամսագրի դիրքորոշումը անկախության համար իտալական երկրորդ պատերազմի վերաբերյալ: Նա համոզիչ փաստերով հիմնավորում է, որ ամսագիրը իտալական ժողովրդի անկախության համար պայքարը ներկայացնում է եվրոպական մամուլի հիման վրա՝ հիմնականում չհիշատակելով օգտագործած աղբյուրը:

Առկա նյութերի վերլուծության հիման վրա Ֆ. Մովսիսյանը ցույց է տալիս, որ Գ. Այվազովսկին չի բավարարվում սոսկ թարգմանաբար ներկայացնելով եվրոպական պետություններից ստացված պաշտոնական լուրերն ու հաղորդագրությունները: Նա հաճախ հանդես է գալիս դրանց ինքնատիպ վերլուծություններով և եզրակացություններով, իսկ երբեմն էլ կատարում է բավական հետաքրքիր կանխատեսումներ: Ամսագրի գնահատականները հիմնականում անաչառ էին, կանխատեսումները՝ իրականանալի:

Արևելահայ ազգային-պահպանողական հոսանքը ներկայացնող «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 1860-ական թվականներին ոչ միայն ձգտում էր վերլուծել իրադարձությունները, այլ հանդես էր գալիս նաև սեփական դիրքորոշմամբ:

Ֆ. Մովսիսյանի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև «Համբավաբեր Ռուսիոյ», «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականների գնահատականները, որտեղ ներկայացված են պայքարում աչքի ընկած գործիչների ձեռնարկած քայլերը:

Առանձնակի անդրադարձ է կատարվել ազգային-պահպանողական հոսանքի երևելի դեմքերից Հովհաննես Չամուռճյան-Տերոյենցի հրապարակումներին: Ճիշտ ընկալելով իտալական ժողովրդի պայքարի նպատակը՝ Տերոյենցը ձգտում է եվրոպական մամուլով հնարավորինս շատ լուրեր հայտնել այդ մասին՝ փորձելով պահպանել անկողմնակալություն: Բայց որքան էլ որ նա ջանում է հավատարիմ մնալ իր որդեգրած «չեզոքությանը», իշխանությունների դեմ պայքարի ելած հայրենասերների գործողություններին բացասական գնահատական է տալիս և Ջ. Գարիբալդիին ու նրա համակիրներին համարում «խռովարարներ»:

Լիբերալ հոսանքի պարբերականների դիրքորոշման կապակցությամբ Ֆ. Մովսիսյանը այն իրավացի դիտարկումն է անում, որ դրանց արձագանքները հիմնահարցի վերաբերյալ տարբեր են: Որոշ պարբերականներ չեզոք դիրքերից են ներկայացրել եվրոպական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը և բավարարվելով միայն թարգմանական նյութերով, դրսևորել են զգուշավոր կեցվածք: Օրինակ, «Մասիս»ը քողարկված համակրանքով է ներկայացրել Ջ. Գարիբալդու պայքարը և մերթ ընդ մերթ հանդես եկել նրա երկրպագուի դիրքերից:

Անդրադառնալով «Մշակ» և «Հյուսիս» պարբերականներին, հեղինակը ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ միայն մանրամասն շարադրել են իրադարձությունների ընթացքը՝ պայքարի արդարացի բնույթը ցույց տալու համար, այլև ակնածանքով իրենց ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել են այնպիսի գործիչների վրա, որոնց կարիքը, ըստ խմբագիրների, կար նաև հայ ժողովրդի շրջանում: Դեմոկրատական հոսանքի պարբերականները, որոնք ազատության գաղափարի ջերմ երկրպագու էին, ամենայն մանրամասնությամբ են անդրադարձել Իտալիայում ծավալված պայքարին, ըստ արժանվույն են գնահատել այդ պայքարի ակնառու գործիչներին:

Ֆ. Մովսիսյանի ծավալուն այս ուսումնասիրությունն ունի սկզբնաղբյուրների, գրականության, պարբերական մամուլի հարուստ ցանկ: Ուսումնասիրությունն ամբողջական պատկերացում է տալիս մի կողմից XIX դ. Եվրոպայի պատմության, դարակազմիկ իրադարձությունների, մյուս կողմից՝ հայ հասարակական մտքի, քաղաքական, մշակութային իրողությունների մասին, պարունակելով հարուստ տեղեկատվություն՝ հայ պարբերական մամուլի և քաղաքական մտքի հետագա ուսումնասիրողների համար:

Եռագրությունը նաև պատգամ է ապագա ուսումնասիրողներին: Հեղինակը ոչ միայն հանգամանորեն ներկայացնում է հիմնահարցը, այլ նաև նշում է, որ եվրոպական մյուս ժողովուրդների, հատկապես՝ իսպանացիների, բելգիացիների, իռլանդացիների, գերմանացիների, ինչպես նաև հարավսլավոնական, բալկանյան ու դանուբյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, այդ շարժումների վերաբերյալ գրականության և մամուլի արձագանքները ուսումնասիրության լուրջ կարիք ունեն:

Ուսումնասիրությունն ամբողջական վերլուծություն է, որտեղ հեղինակը օգտագործած գրականության, մամուլի նկատմամբ ցուցաբերել է անաչառ մոտեցում: Մի քանի տասնյակ պարբերականների ուսումնասիրությունը, դրանց գիտական բնութագիրն ու ընդհանրացումները խոսում են հեղինակի՝ հիմնահարցի խոր իմացության, կատարած քրտնաջան ու բարեխիղճ աշխատանքի մասին:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
sargsyansuren@yandex.ru

Հրատ. պատվեր N 1031
Ստորագրված է տպագրության 28.04.2023 թ.:
Չափսը՝ 70x100$^{1}/_{16}$: 17.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the “Gitutuyn” Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.